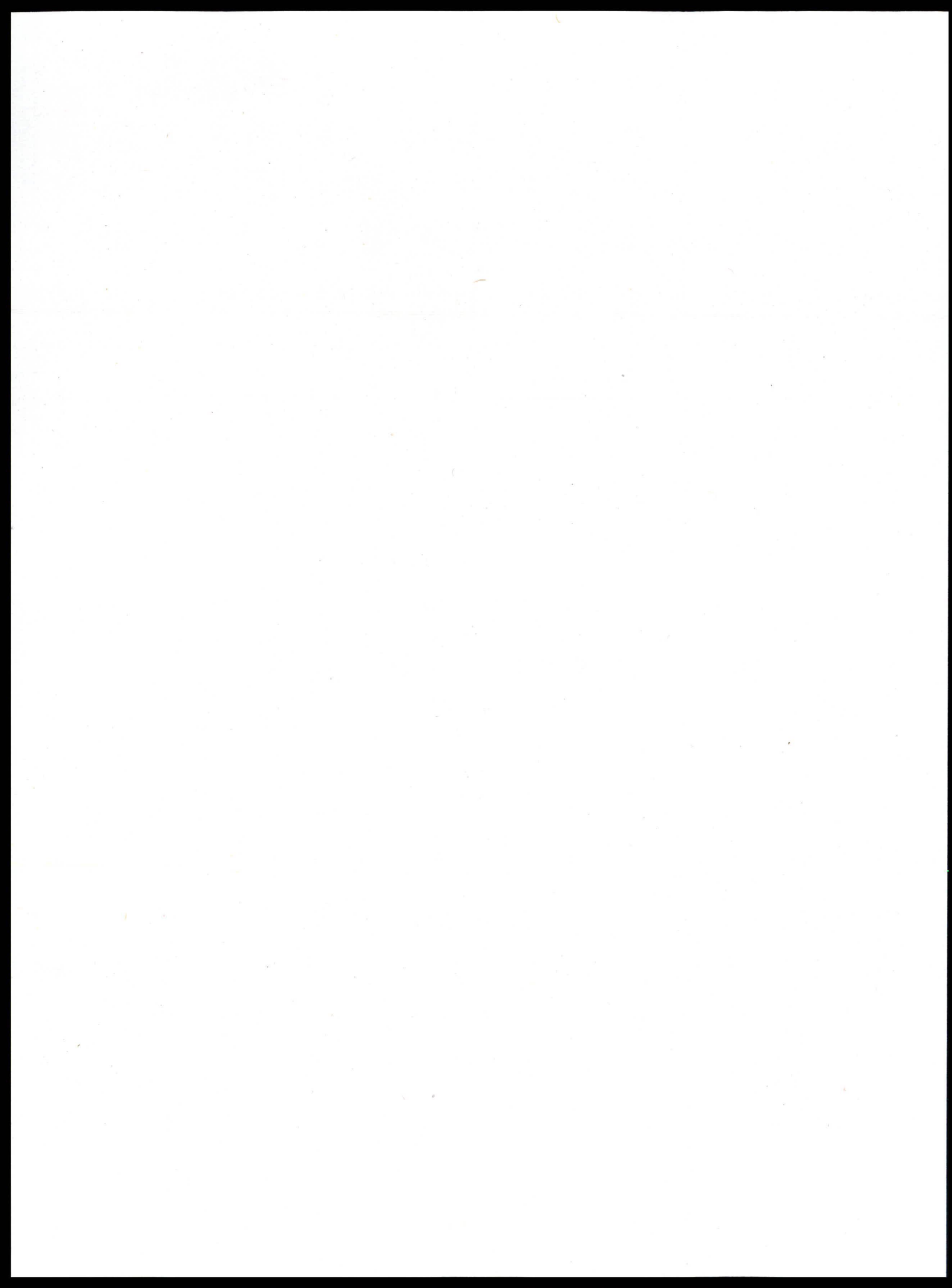
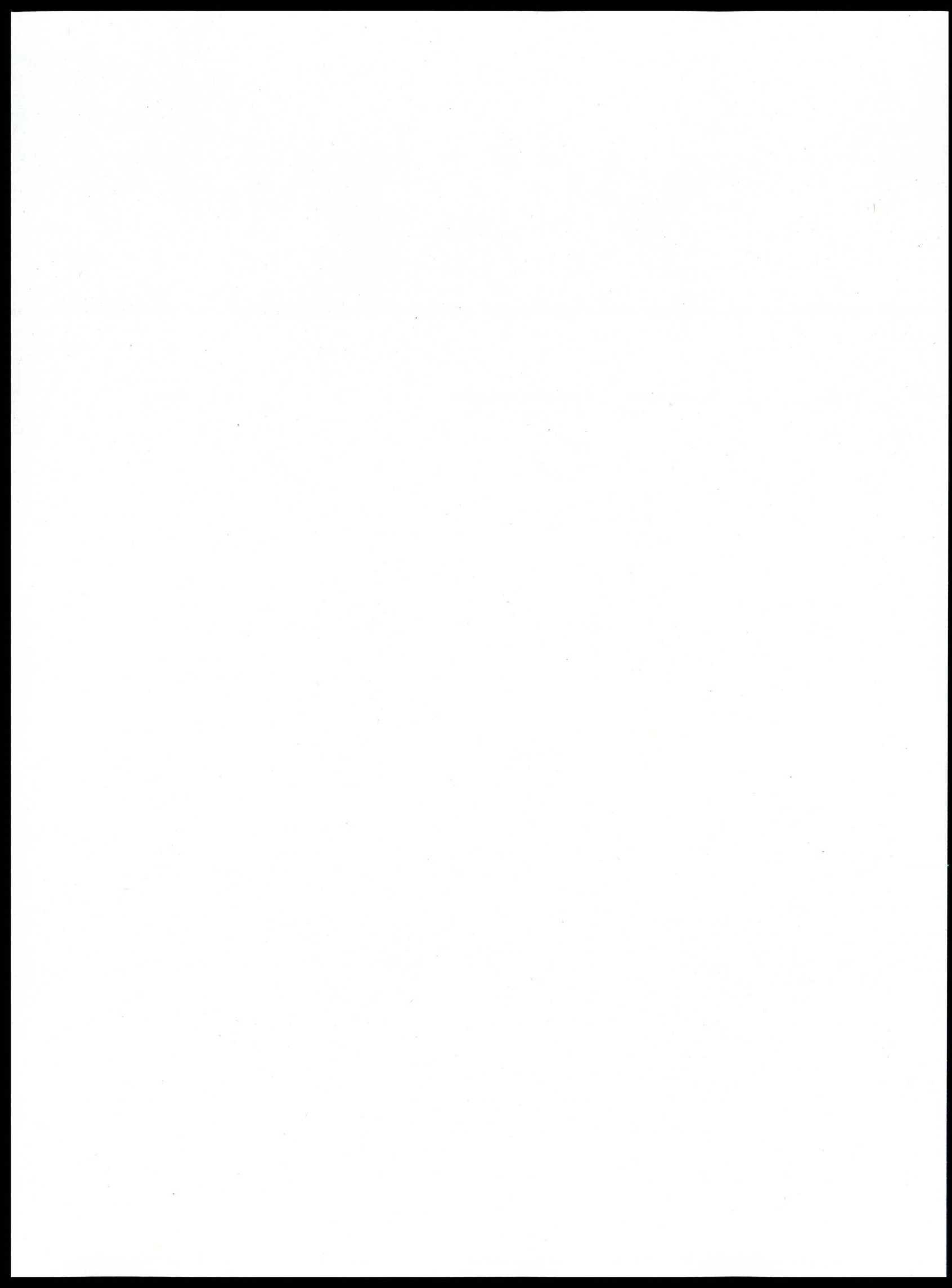

Vikingen! Overvallen in het stroomgebied van Rijn en Maas, 800-1000

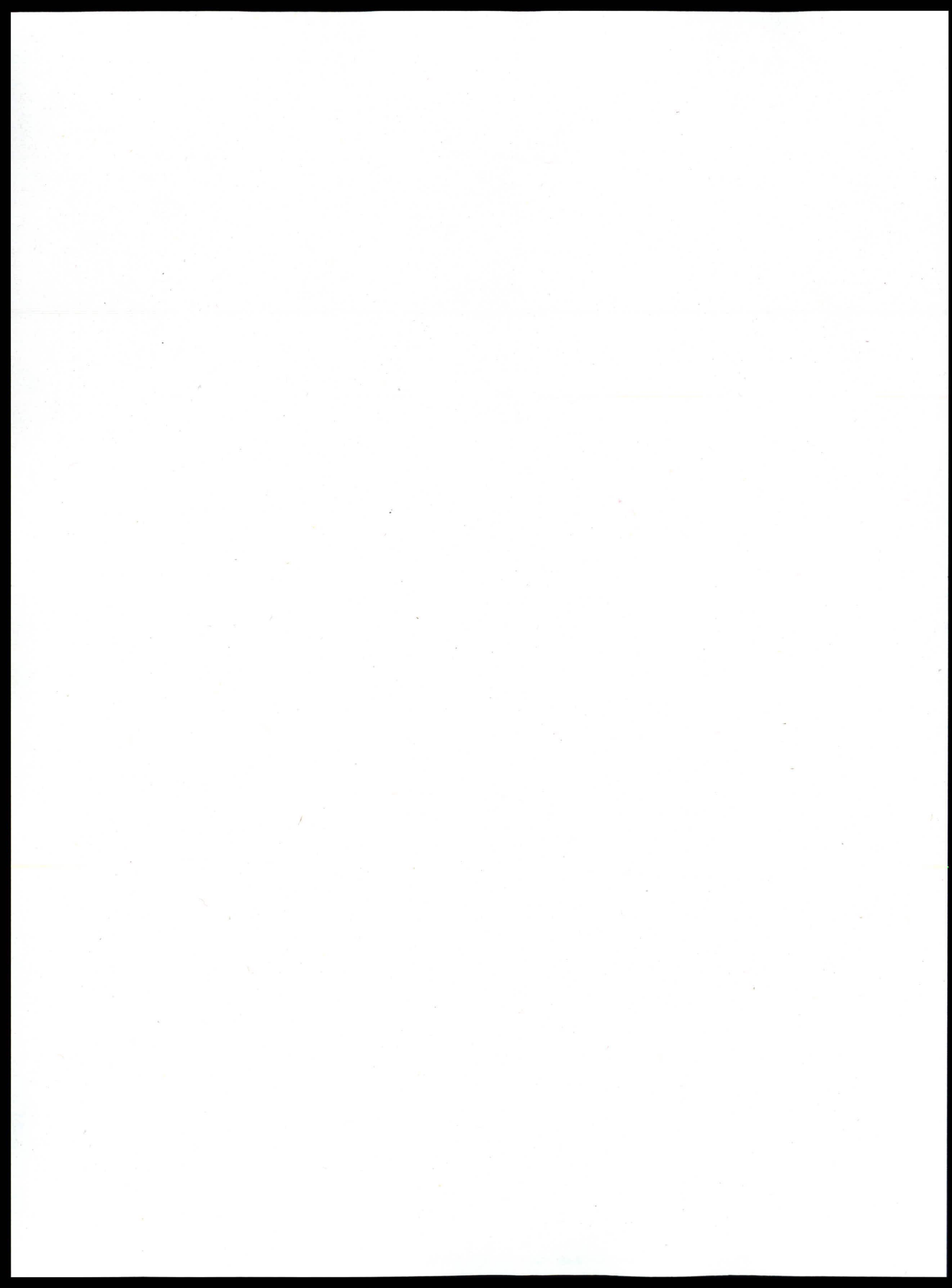
THOTH

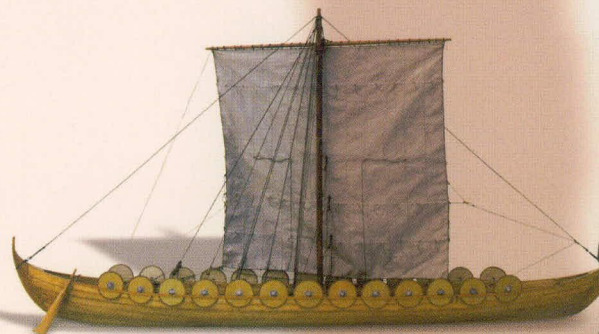

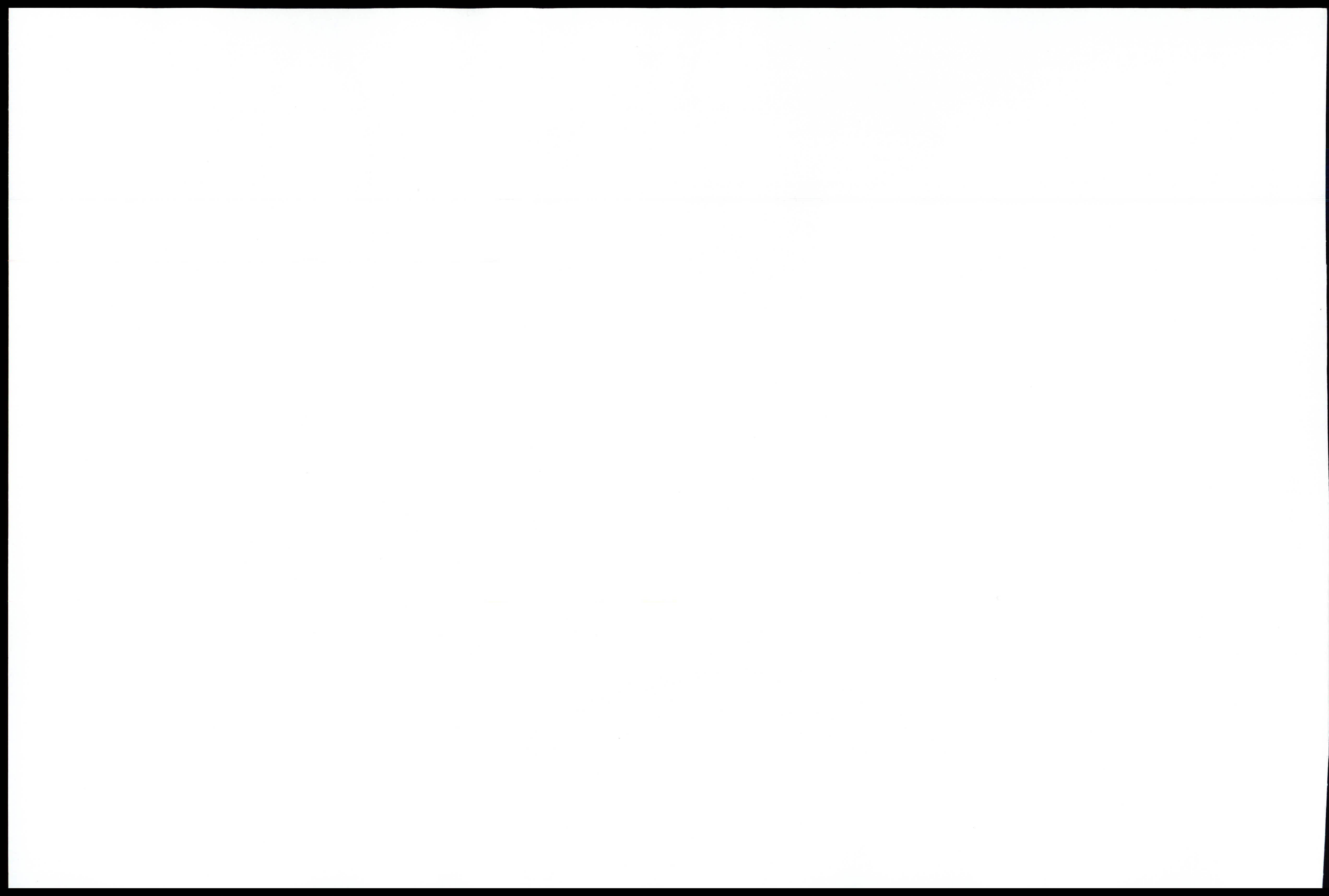
Annemarieke Willemsen

Vikingen!

Overvallen in het stroomgebied van Rijn
en Maas, 800-1000

Vikingen!

Overvallen in het stroomgebied van Rijn en Maas, 800-1000

De Vikingen: aan de ene kant staan ze bekend als honingwijn zuipende, niets en niemand ontziende rovers uit het Noorden; tegelijkertijd worden ze bewonderd als onverschrokken ontdekkers en vastberaden kolonisten.

Maar wie waren de Vikingen werkelijk en wat hebben de zeevaarders uit het Noorden te maken met het gebied van Rijn en Maas?

Dit boek schetst een beeld van de woelige tijd tussen 800 en 1000 in deze streken, die zwaar te lijden hadden onder de overvallen van de Vikingen. Via de Rijn drongen de Noormannen diep het rijk van de Franken binnen, waar ze onder meer Keulen, Bonn, Aken, Dorestad, Utrecht, Zutphen, Luik en zelfs de afgelegen abdij Prüm in de Eifel overvielen.

De Vikingen waren echter niet alleen maar belust op roem en rijkdom. Zo namen zij de Karolingische modetrends over op het gebied van sieraden en kleding en ook brachten ze het christendom van de Rijn naar Scandinavië.

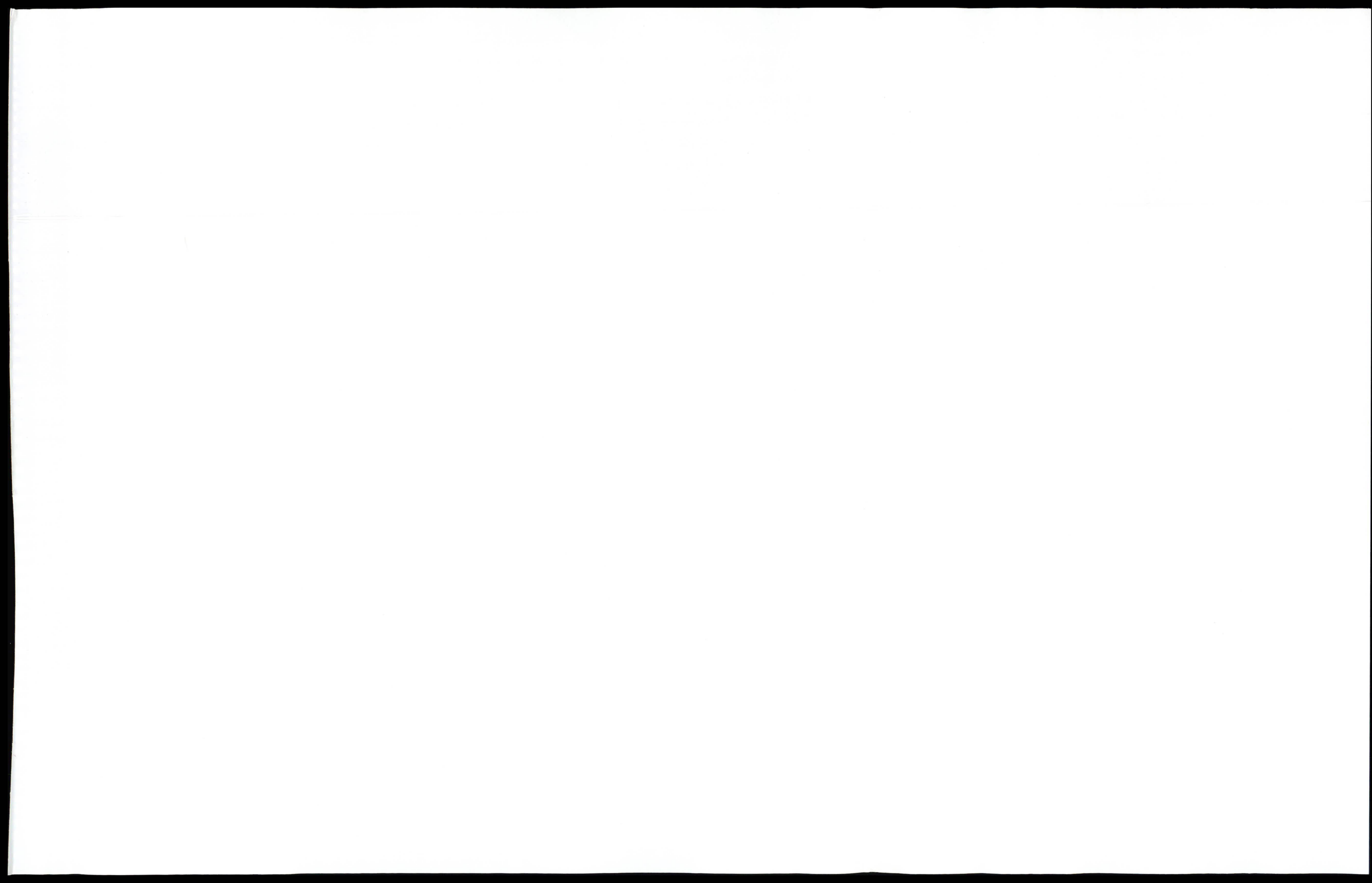
Onderwerpen in dit boek zijn:

Vikingen uit en thuis
Schepen en navigatie
Macht en rijkdom
Wijn en wapens
Heidense horden en christelijke kerken
Beeldvorming over de Vikingen

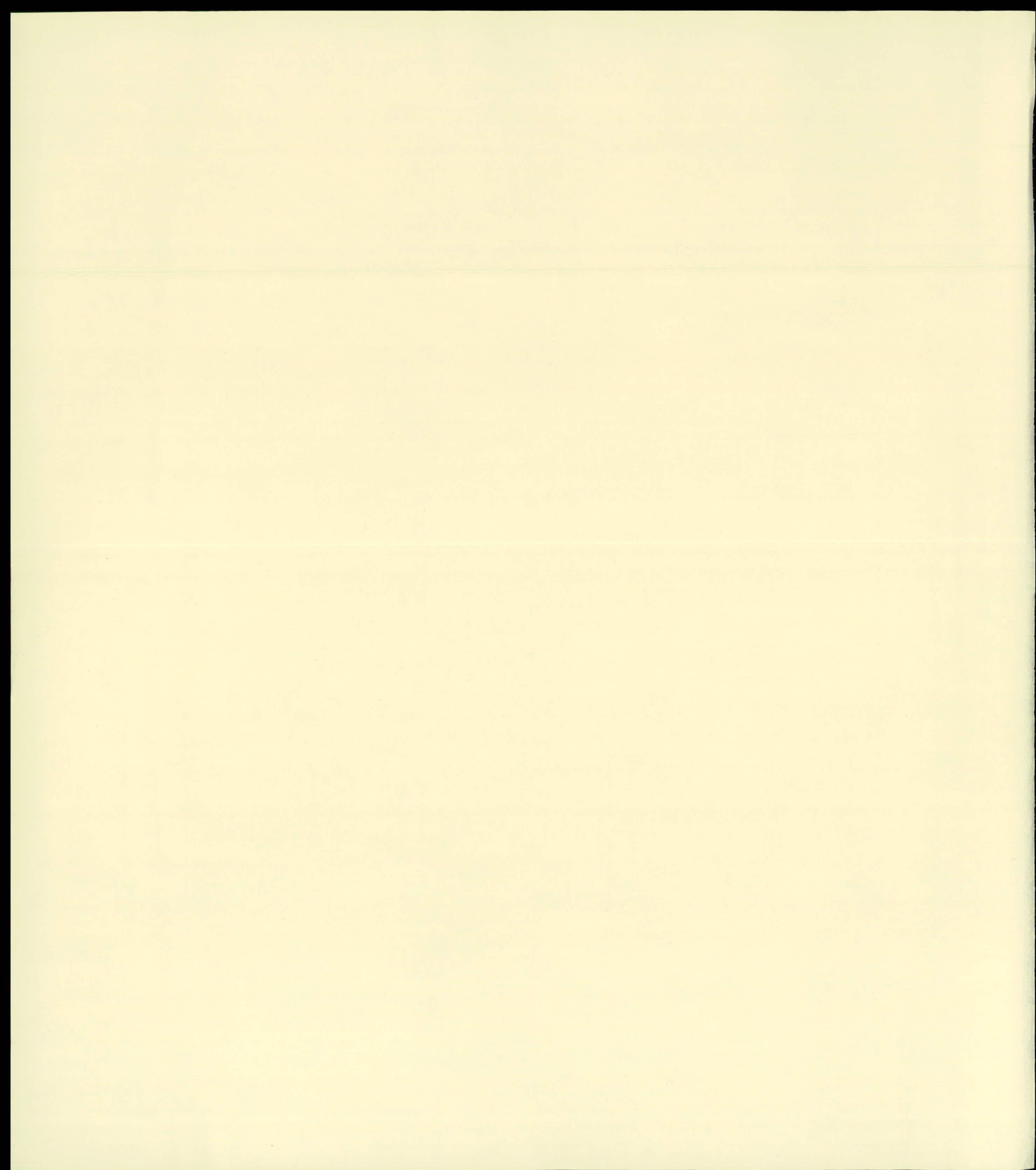

Vikingen! Overvallen in het stroomgebied van Rijn en Maas, 800-1000

THOTH

Vikingen!

Vikingen!

Overvallen in het stroomgebied van Rijn en Maas, 800–1000

Annemarieke Willemsen

met bijdragen van

Rudolf Simek en Renger de Bruin

Uitgeverij THOTH, Bussum
Centraal Museum, Utrecht

COLOFON

Auteur

Annemarieke Willemsen

Met bijdragen van

Rudolf Simek

Renger de Bruin

Kaarten

Thomas Himstedt/UvA-Kaartenmakers, Amsterdam

Tekeningen

Kelvin Wilson

Ontwerp

van Rosmalen & Schenk, Amsterdam

Productie

Hans Schopping

Lithografie

Image Degree Zero, Amsterdam

Druk

Drukkerij Onkenhout, Hilversum

Binder

Boekbinderij de Ruiter, Zwolle

Uitgave

Centraal Museum

Postbus 2106

3500 GC Utrecht

tel. + 31 (0)30-2362362

fax + 31 (0)30-2332006

www.centraalmuseum.nl

Uitgeverij THOTH

Nieuwe 's-Gravelandseweg 3

1405 HH Bussum

tel. + 31 (0)35-6944144

fax + 31 (0)35-6943266

www.thoth.nl

ISBN 90-6868-367-5

© 2004 De auteurs, Centraal Museum, Utrecht en Uitgeverij THOTH, Bussum

Deze catalogus is in het Engels verschenen onder de titel *Vikings! – Raids in the Rhine/Meuse region 800-1000* (ISBN 90-5983-010-5) en in het Duits onder de titel *Wikinger am Rhein* (ISBN 90-5983-009-1).

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm, of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Inhoud

Woord vooraf 6

Inleiding (Rudolf Simek, Bonn) 8

De Vikingen in de Rijnlanden 8

Vikingen uit en thuis 23

De Vikingen 23

Dagelijks leven in Scandinavië 24

Wonen en werken 28

Vermaak en speelgoed 33

Kolonisatie 35

Vikingstad Jorvik (York) 36

De inwoners van Jorvik 41

Kunst en cultuur van de Vikingen 45

Houtsnijwerk 50

Het Runenschrift 51

Schepen en navigatie 54

Vikingschepen 54

Rijnschepen 56

Rijnaak in Bonn 56

Utrechts schip 58

Verschillen tussen Rijn- en Vikingschepen 64

Teruggevonden Vikingschepen 64

Schepen uit de Roskilde-fjord 64

Het scheepsgraf van Oseberg 70

Het schip als symbool in de Vikingmaatschappij 75

Macht en rijkdom 78

Het Frankische rijk (Renger de Bruin) 78

De oorsprong van het Frankische rijk 78

De opkomst van de Karolingen 81

Het succes van Karel de Grote 83

Verval van het rijk 86

Karolingische cultuur 90

Handel in het Rijnland 95

Handelsstad Haithabu 96

Steden en kloosters 104

Handelsstad Dorestad 104

Klooster Prüm 109

Prachtige handschriften 114

Centra van kunst 114

Alles van waarde... 117

Wijn en wapens 119

Vikingplunderingen 119

Wapentuig 122

Wapenrusting en bepantsering 122

Houwzwaard 124

Kort zwaard 126

Speer 126

Lans 128

Bijl 128

Pijl en boog 128

Schild 131

Kraaienpoot 131

Een geplunderde stad: Zutphen 132

Schatten, buit en handelswaar 136

Vikingschatten in Nederland 139

Buit of handel? 143

Reacties op de aanvallen 144

Ronde burchten 149

Heidense horden en christelijke kerken 155

Geloof van Vikingen en Franken 155

God en hemel 155

Odin, Thor en het Walhalla 156

Bronnen over Vikingaanvallen 163

Kerstening van de Vikingen 166

De samenleving van de tiende en elfde eeuw 171

Beeldvorming over de Vikingen 174

Elementen van het populaire beeld 174

Onderdelen van het beeld van de Vikingen 176

Missers 179

Viking als logo 184

Literatuurlijst 188

Lijst herkomst afbeeldingen 190

Woord vooraf

Slachtoffers van geweld laten steeds duidelijker van zich horen. Zij beschikken over een beeldend geheugen, dat echter bij navraag door deskundigen niet altijd even nauwkeurig blijkt te zijn. Bij collectief onrecht als oorlogsmisdaden of genocide is het al niet anders. De juristen bij tribunalen over de misdaden in Rwanda en voormalig Joegoslavië uit de jaren '90 buigen zich over de gecompliceerde vragen van bewijsvoering en de betrouwbaarheid van getuigenverklaringen.

Ook slachtoffers van eerdere onderdrukking melden zich: Sovjetdissidenten, overlevenden van de Naziterreur, afstammelingen van slaven. Oorzaken en gevolgen gaan steeds verder terug. Daders zijn kinderen van vroegere slachtoffers. Kroaten, Serviërs en Bosnische Moslims hebben elkaar eeuwenlang bestreden, al dan niet in collaboratie met een buitenlandse bezettingsmacht: Duitsers, Oostenrijkers, Turken. De collectieve herinnering gaat terug tot de Slag op het Lijsterveld in 1389. De 600-jarige herdenking daarvan in 1989 vormde het startsein tot de desintegratie van Joegoslavië. Het aanbieden van excuses door de daders, dan wel hun afstammelingen, is een veel gehoorde eis van slachtoffers of hun nageslacht. Soms heeft dit resultaat. Zo heeft paus Johannes Paulus II zijn verontschuldiging aangeboden over 2000 jaar antisemitisme van de kant van de katholieke kerk.

Een onverwerkt verleden is geen stoorzender in de verhoudingen tussen Noord- en West-Europa. Wel hebben zo'n vier eeuwen voor het Lijsterveld Scandinaviërs verschrikkelijk huisgehouden aan de kusten van de Noordzee en langs de rivieren die daarin uitmonden, maar dat heeft de verhoudingen tussen Denen, Noren en Zweden enerzijds en de verschillende West-Europese volkeren anderzijds niet blijvend vertroebeld. Niet dat de gebeurtenissen uit het tijdvak 800-1000 vergeten zijn. Het optreden van de Vikingen of Noormannen, zoals de Scandinaviërs uit deze periode bekend staan, is in de collectieve herinnering gebleven. Het is echter een geromantiseerd beeld, van stoere, blonde mannen, die met buit en roem beladen op snelle drakenboten huiswaarts keerden na strijd aan verre kusten. In hoeverre dat rooftochten waren dan wel heldhaftige strijd is steeds een perspectiefverschil tussen bezocht of herkomstgebied geweest, maar zelfs vanuit West-Europees gezichtsveld zijn de Vikingen in ieder geval vaak als zeer moedige mannen gezien. Na 1800 heeft de Romantiek het heldhaftige Vikingbeeld in hoge mate versterkt.

Opgravingen gedurende de negentiende en twintigste eeuw hebben de kennis over de materiële cultuur van de Vikingen enorm vergroot. Door grafvondsten, scheepswrakken en blootgelegde nederzettingen zijn we veel meer te weten gekomen over leven, beschaving en strijd van de Noordelingen van meer dan duizend jaar geleden. We weten nu ook wat

precies de grondslag was van hun maritieme superioriteit. Recent onderzoek heeft ook de andere kant blootgelegd: slachtoffers van Vikingovervallen. Na eerdere ontdekkingen in Engeland zijn in 1997 bij opgravingen in de binnenstad van Zutphen duidelijke sporen van een zeer gewelddadige plundering aangetroffen, die zowel door datering als aangetroffen omstandigheden zeer goed overeenkomen met een uit de bronnen bekende Vikingoverval uit het jaar 882.

Dit vondstcomplex vormt het centrale deel van een tentoonstelling over de activiteiten van Noord-Europeanen in het stroomgebied van de Rijn en de Maas tussen 800 en 1000. Drie musea, zowel uit bezocht als uit herkomstgebied, werken samen in dit project: het Rheinisches LandesMuseum in Bonn (Duitsland), het Centraal Museum in Utrecht (Nederland) en het Vikingschepenmuseum in Roskilde (Denemarken) laten deze expositie achtereenvolgens zien. De tentoonstelling bevat een groot aantal objecten uit musea en archeologische instituten in Denemarken, Zweden, Duitsland, Nederland en België. Het oorspronkelijke initiatief is genomen door professor Rudolf Simek van de universiteit Bonn. Hij is ook de redacteur van de wetenschappelijke bundel die over dit thema verschijnt. Bij de tentoonstelling verschijnt dit publieksboek, dat is geschreven door dr. Annemarieke Willemsen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Dit boek en de tentoonstelling willen voor een breed publiek in Duitsland, Nederland en Denemarken laten zien wie de Vikingen waren die de streken van Maas en Rijn bezochten, wat de gevolgen van hun handelen voor de plaatselijke bevolking waren en welke indruk zij achterlieten op het nageslacht.

Prof. Dr. Frank-Günther Zehnder, directeur Rheinisches LandesMuseum, Bonn

Drs. Ida van Zijl, waarnemend directeur Centraal Museum, Utrecht

Dr. Tinna Damgård-Sørensen, directeur Vikingschepenmuseum, Roskilde

Inleiding

De Vikingen in de Rijnlanden

Als u tot nu de vroegmiddeleeuwse Scandinavische piraten, die wij gewoonlijk als 'de Vikingen' omschrijven, in eerste instantie niet met de overvallen op steden langs Rijn, Maas en Moezel en in het Karolingische Rijk onder Karel de Grote en zijn zonen in verbinding hebt gebracht, dan bent u niet de enige. In de publieke opinie worden de Vikingen tegenwoordig eerder met ontdekkingen in het Noord-Atlantisch gebied tot aan Amerika toe, met het begin van het Russische Rijk maar ook met de overvallen op Engeland, Ierland en zelfs op de Franse Atlantische kust in verbinding gebracht dan uitgerekend met activiteiten, die hen tot in het hart van het Karolingische Rijk brachten.

Dit heeft twee belangrijke redenen: Ten eerste hebben de Vikingen langs de Duitse gedeeltes van de rivieren Rijn en Moezel geen erfgoed achtergelaten. Er zijn nauwelijks archeologische vondsten en ook geen opgravingen die naar Scandinavië verwijzen, ook de resten van brand aan de Neumarkt in Keulen lieten zich tot nu toe niet direct en onomstotelijk met de overvallen door de Vikingen in verband brengen. Aan de andere kant van de grens, in Nederland, ligt dit volstrekt anders; enige schatvondsten uit de Vikingentijd, zwaarden van de Vikingen uit de Nederrijn en ten slotte de op 882 dateerbare huiveringwekkende resten van een overval door

Vikingen in Zutphen aan de IJssel, duiden hier op spectaculaire wijze op de vroegere aanwezigheid van de piraten uit het noorden. Deels is het waarschijnlijk alleen maar toeval dat vergelijkbare vondsten op Duits grondgebied tot nog toe ontbreken, anderzijds laat dit ook zien, hoe zeer Friesland het toen als buffer voor het aanstormen van de Vikingvloot moest ontgelden, waardoor het aan de toenmalige Rijnmonding gelegen Dorestad aanzienlijk meer te verduren kreeg dan de verder stroomopwaarts gelegen steden Xanten, Keulen of Bonn. Hiervan verhalen ook de Frankische annalen, waarin de vaak jaarlijks terugkerende plunderingen van Dorestad net zo vermeld staan als de verwoestingen die de Vikingen in Xanten, Keulen, Bonn en zelfs in Trier en Aken aanrichtten:

[881] Bij hun eerste inval verwoestten zij de omliggende plaatsen en verbranden zij Luik, Maastricht en Tongeren; bij hun tweede inval stromen zij over het gebied van de Ripuariërs uit en vernietigen alles met moord, roof en brand; de steden Keulen en Bonn met de nabij gelegen burchten Zülpich, Jülich en Neuss laten zij in vlammen opgaan; daarna leggen zij de palts Aken en de kloosters Kornelimünster, Malmedy en Stablo in de as. (Regino von Prüm *Chronicon*, s.a. 881)

[882] Maar de Denen verwoestten door vuur de zeer beroemde palts te Aken en verbrandden kloosters en steden, het hoogberoemde Trier en Keulen alsmede paltsen en dorpen, waarbij zij de

Replica van een Vikingschip op ware grootte, varende op de Roskildefjord in Denemarken.

inwoners van het land doodden. (*Annales Vedastini*, s.a. 882)

[883] De Noormannen voeren de Rijn stroomopwaarts op en staken vele van de net wederopgebouwde plaatsen in brand, waarbij zij van daar geen geringe buit roofden. [...] Keulen werd zonder kerken en kloosters opgebouwd en zijn muren met poorten, grendels en sloten hersteld. (*Annales Fuldenses*, s.a. 883)

De tweede reden voor het vandaag ontbrekende bewustzijn van de aanwezigheid van de Vikingen in de Rijnlanden zou kunnen zijn dat in de bronnen – en dat wordt aan de hand van het geciteerde voorbeeld goed duidelijk – nooit van Vikingen maar altijd van Denen, ‘Noormannen’ of gewoonweg piraten wordt gesproken; dit omdat het woord Viking in de achtste en negende eeuw gewoonweg nog niet bestond. Van deze zelfbenaming door de Scandinavische piraten werd überhaupt pas na 1070 door de Hamburger kerkhistoricus Adam von Bremen gewag gemaakt, die echter ook bevestigt dat de Scandinavische benaming van de zeerovers in het Duits en Latijn niet gebruikelijk was. Deze puur terminologische bijzonderheid heeft ertoe geleid dat ook in de Duitse geschiedschrijving vanaf de Middeleeuwen de aanvallen door de Vikingen meestal ‘overval door Noormannen’ of zelfs ‘Noormannenstormen’ genoemd werden, terwijl dit helemaal niet past bij de tegenwoordige betekenis van Noormannen. Als Noormannen

zijn alleen maar de Vikingen aan te duiden die zich in het (naar hen vernoemde) Normandië hadden gevestigd. In de Angelsaksische historiografie zijn het dan ook de nakomelingen die in 1066 onder Willem de Veroveraar Engeland veroverden en voortdurend hadden onderworpen en die men (vrijwel uitsluitend) *Normans* noemde. Alle andere in kronieken en annalen als Nort(h)manni aangeduide Vikingen kan men om die reden hooguit met 'Noordmannen' maar niet met 'Noormannen' vertalen en volgens de huidige wetenschappelijke terminologie is voor deze Scandinaviër eigenlijk alleen de term 'Viking' toelaatbaar. Deze terminologische verwarring is een van de redenen dat men vandaag de dag Duitsland maar zelden associeert met activiteiten van Vikingen.

Maar de activiteiten van de Vikingen in Duitsland, België en Nederland beperken zich beslist niet uitsluitend tot de niet zo zeldzame overvallen langs de Rijn, die na eerder sporadische aanvallen in de achtste eeuw rond het midden van de negende eeuw intensiever werden. Desondanks mag men niet vergeten dat de activiteiten van de Scandinaviërs in het Frankrijk zich gelijktijdig zo goed als altijd ook nog op twee andere niveaus bewogen, namelijk de handel en de diplomatie. De Karolingers toonden in ieder geval belangstelling om de Scandinavische heersers aan zich te binden, niet in het laatst met behulp van de doop en kerstening. Maar hun ijver of drang in

deze richting was toch niet groot genoeg om kansarme troonpretendenten, zoals bijvoorbeeld in Denemarken, ook militaire ondersteuning te geven als deze hierom vroegen, waardoor zij zich meestal, ondanks de (slechts morele) ondersteuning uit het Frankrijk, thuis niet konden handhaven.

De Vikingplunderingen in het gebied van Rijn, Maas en Schelde.

Fragmenten reticella-glas en kopie van reticella-schaal

Ekerö op Helgö, Uppsala en kopie van vondst Valsgårde 6, Uppsala

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nrs. 25075:708, 25925:3856, 30711:12616, 27448:7783, 25075:718 en 25075:1077; kopie van inv.nr. 33474

Tot de meest luxueuze producten die in de Vikingtijd verhandeld werden behoorde reticella-glas, lichtgekleurd glas met erop liggende 'ribbetjes' van gekleurde glasdraden. Met name bekers en schalen werden in deze techniek versierd en worden 'ribbekers' en 'ribkommen' genoemd. Hoogst zelden wordt een compleet exemplaar gevonden, wat de ondiepe groene glazen schaal met vlakke bodem, versierd met groengeel gestreepte ribben, uit Uppsala zo bijzonder maakt – het kwetsbare origineel wordt daarom zelden uitgeleend. De kopie toont goed hoe we ons een compleet voorwerp moeten voorstellen dat versierd is zoals de scherven die in Ekerö – en ook in Dorestad en Heidelberg – zijn gevonden. Daarbij gaat het om glasscherven met opvallende ribben. De kolommen zijn geelgroen gestreept of blauw met een zigzaggende zwarte glasdraad, opgelegd op kleurloos of lichtgroen glas.

Wat de handelsbetrekkingen betreft waren de contacten tussen Midden- en West-Europa aan de ene kant en Scandinavië aan de andere kant aan het begin van de Vikingtijd al lang stevig gevestigd. Al tenminste sinds de tijd van de Merovingen, dus van de vijfde tot de zevende eeuw, kunnen de handelscontacten archeologisch aangetoond worden. Dit manifesteert zich in grote hoeveelheden duur importglas in alle Scandinavische handels- en machtscentra, daarnaast in verbazingwekkend grote hoeveelheden Frankische fibula's en andere sieraden. De handelaren uit Scandinavië kenden dus – hetzij direct of via tussenpersonen, van wie zij de handelswaar aan de Noordzeekust kochten en tegen andere goederen inruilden – de interessante goederen uit de Rijnlanden die in Scandinavië allemaal een hoge product- of prestige-waarde hadden: dus glazen, kostbare keramiek-waren – zoals de met tin versierde glanzende Tatinger kannen –, stoffen, hoogwaardige metaal-waren zoals zwaardklingen en sieraden en niet in de laatste plaats wijn die in Scandinavië niet werd verbouwd. Al deze handelsgoederen werden in het Frankrijk via het oude, deels nog intacte Romeinse wegennet, maar in eerste instantie via de rivieren van de productieplaatsen naar de handelsplaatsen getransporteerd. De handelaren kenden deze wegen natuurlijk.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat men in Scandinavië niet alleen de goederen kende die

mogelijk winst opleverden maar ook hun herkomst en de handelsplaatsen. Naast de rendabele handelsplaatsen waren het met name de rijke steden, veelal voormalige Romeinse vestigingen en kloosters, die de aandacht en waarschijnlijk ook de bewondering van de reizigers uit Scandinavië getrokken moeten hebben. Maar datgene dat op de Scandinavische delegaties indruk gemaakt moet hebben en de kooplust van de handelaren vergrootte, wekte zeker bij sommige reizigers ook hebzucht. De thuis wellicht op een overdreven manier omschreven rijkdommen van het Frankrijk vormden vermoedelijk de motivatie om de aan de Noordzeekusten en in het Baltische gebied al lang bedreven piraterij uit te breiden naar de veel lucratievere gebieden in het hart van het rijk – zeker daar, waar de aanwezigheid van gunstig gelegen waterwegen zoals de Rijn de inzet van de gebruikelijke en beproefde vervoersmiddelen toeliet. De waterwegen begunstigden zelfs het toepassen van de aan de kusten gebruikelijke strategieën met verrassingsaanvallen en een snelle aftocht na een overval op nabij het water gelegen doelen.

Voorts moet men er ook rekening mee houden, dat hier niet van een chronologische volgorde van handel en diplomatie naar overvallen en roof uitgegaan kan worden, maar dat de handelsbetrekkingen uit de tijd van de Merovingen beslist ook in de Vikingtijd bleven voortbestaan. Weliswaar weten wij niet in hoeverre de handel op het

Glazen stortbekers

Adelsö op Björkö

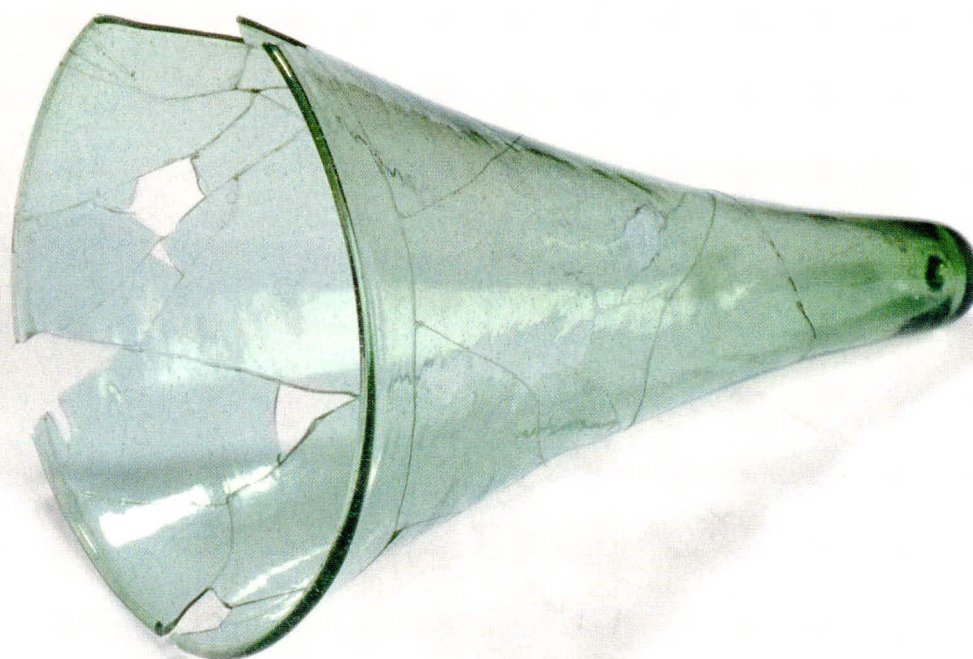
Stockholm, Statens Historiska Museum,

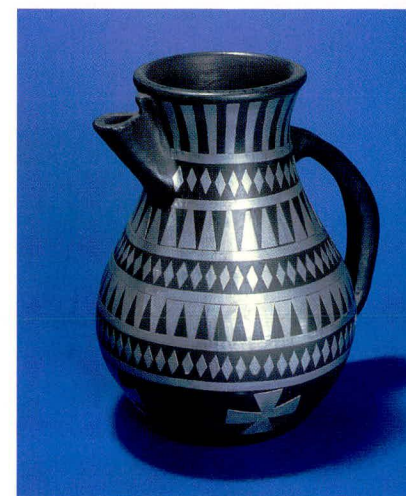
inv. nr. 34000: Bj 464 en Bj 849

Stortbekers heten zo omdat je ze niet neer kunt zetten; gevuld met wijn moet je zo'n bekeerglas leegdrinken, waarna het omgekeerd

op de grond kan worden gezet. Stortbekers zijn algemeen in Merovingische, Frankische en Viking-samenlevingen. Ze werden leeg meegegeven in graven van zowel vrouwen als mannen. Ook worden er vaak scherven van teruggevonden, waaruit blijkt dat ze veel gebruikt werden en daarbij regelmatig kapot vielen, of werden gegooit. De beker-

glazen uit Birka zijn gemaakt van heel licht-groen glas. Vergeleken met bijvoorbeeld Frankische stortbekers die in Nederland en Duitsland zijn gevonden hebben ze een dunne wand, lopen relatief spits toe en hebben een brede mond.

hoogtepunt van de overvallen door de Vikingen daadwerkelijk belemmerd of onderbroken werd, wel kan men met zekerheid zeggen dat de krijgsmachtige handelingen in de Vikingtijd alleen maar een tijdelijke en ook hier geen volledige onderbreking van de intensieve Frankisch-Scandinavische betrekkingen op het gebied van cultuur en handel tot gevolg hadden. De intensieve handelsbetrekkingen in de tijd van de Merovingen, zo lijken de archeologische vondsten in Scandinavië te bevestigen, namen waarschijnlijk al in de vroege negende eeuw iets in intensiteit af, dus nog voordat de Vikingtochten aan het eind van deze eeuw hun hoogtepunt hadden bereikt. Reeds in de loop van de tiende eeuw begonnen de betrekkingen echter geleidelijk aan weer omvangrijker te worden, zodat al een halve eeuw voor het einde van de Vikingtijd, dus aan het begin van de elfde eeuw, weer verregaand normale betrekkingen tussen Scandinavië en het Nederrijngebied heersten.

Het is de bedoeling dat deze chronologische ontwikkeling ook in de tentoonstelling tot op bepaalde hoogte tot uiting wordt gebracht, hoewel het basisidee geen rechtlijnig chronologische behandeling beoogt, maar zich op bepaalde themaclusters concentreert. Daarom staat aan het begin van de tentoonstelling ook het Rijnland in zijn typerende vroegmiddeleeuwse culturele, economische en politieke situatie centraal. Deze beslist

complexe uitgangssituatie wordt gekenmerkt door het reizende koningschap van Karel de Grote en het ontbreken van één enkel centrum van het rijk zoals een hoofdstad. Wel waren er de veelsoortige kerkelijke en kloosterlijke structuren en ook de vele kleine en grotere stedelijke centra. Deze waren verbonden door een netwerk van wegen, die vaak op het oude Romeinse wegnet teruggaan en de natuurlijke waterlopen, die het leeuwendeel van het transport binnen dit immense rijk droegen, maar gelijktijdig de Vikingen in de gelegenheid stelden, relatief snel tot in het hart van dit rijk door te kunnen dringen.

De in de tentoonstelling getoonde kerkschatten uit een (fictieve) schatkamer uit de negende eeuw staan plaatsvervangend niet alleen voor de rijkdommen van het Karolingische imperium maar ook voor de bloei die de kunstnijverheid in die tijd al kende. Zowel de artistieke kwaliteit van de voorwerpen als de pure materiële waarde van dergelijke objecten zou de belangstelling van de burens van het rijk der Karolingen wekken. Hierbij maakt het niet uit of zij deze op diplomatieke – of handelsreizen hadden leren kennen, of dat de zendelingen – onbedoeld – met politiek gemotiveerde representatiegeschenken of met de door hun gebruikte liturgische voorwerpen de Scandinaviërs hierop attendeerden. De bijzondere aandacht bij het tonen van het Frankenrijk ligt echter niet bij de schatten maar bij de kloosterlijke en

Tatinger kan en reconstructie

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. 5208:2237

Veel teruggevonden in handelsplaatsen uit deze periode zijn de zogenaamde Tatinger kannen, vrij grote zwarte kannen met een handvat en een korte tuit. Oorspronkelijk waren ze gedecoreerd met een horizontaal patroon van driehoekjes tinfoel, wat in de reconstructie goed te zien is. Het zwarte aardewerk is een fijne, heetgebakken vorm die waterdicht is. De kannen werden gebruikt om wijn in te vervoeren en uit te schenken. Ze werden primair verhandeld vanwege de inhoud, niet om de ceramiek, al is het niet uitgesloten dat ook die gewild was. Ze werden gemaakt in het Rijnland en zijn over het hele handelsnetwerk verspreid teruggevonden; dit exemplaar komt uit Birka.

stedelijke centra waar dergelijke schatten – en ook minder spectaculaire, maar beslist interessante goederen – te vinden waren en bij het infrastructurele netwerk dat de realisering en commercialisering van de door een verstandig beheer vergaarde rijkdommen, alsmede de toestroom van zowel handelaren als plunderaars moet verduidelijken.

Als in deze tentoonstelling steden, kloosters en handelsplaatsen exemplarisch in de belangstelling staan, dan worden hiermee natuurlijk ook maar niet uitsluitend de aanvalsdelen van de Vikingen bedoeld. Deze types van nederzettingen belichamen ook de structuur van de Rijnlanden van voor het begin van de Vikingtijd: de steden die veelal uit Romeinse nederzettingen voortkwamen en waar al te vaak, zoals in Keulen, de Romeinse verdedigingswal te groot was voor de door de volksverhuizing sterk gedecimeerde bevolking en waarvan het efficiënte onderhoud de stedelijke middelen meestal oversteeg; de net opgerichte kloosters, die zich, zoals het in 721 opgerichte benedictijnenklooster Prüm, al gauw vanwege de uitgestrekte aan hun overgedragen en nagelaten landerijen en een efficiëntere manier van landbewerking door de monniken als belangrijke economische factor ontpopten; en niet in de laatste plaats de onversterkte handelsplaatsen die vanwege de veranderende rivierlopen, de van het seizoen afhankelijke handelsactiviteiten en

de natuurlijke mobiliteit van de handelaren – met tenten naast eenvoudige huizen en schuren, zelfs wanneer het om voor geruime tijd bestaande en belangrijke plaatsen zoals bijvoorbeeld Dorestad ging – altijd een transiënt karakter hadden. Al

De oude Romeinse wegen in het Frankische rijk.

deze centra drukten in grotere mate een stempel op het Karolingenrijk dan de keizerlijke paltsen, waartussen zich de reizende heersers bewogen maar die sommigen van hen beslist zeer zelden konden aandoen.

Dat de Scandinaviërs door de Franken niet als Vikingen werden betiteld maar hooguit als Nort(h)manni of Dani is al gezegd, nog vaker noemde men hen echter gewoon 'pyratae', (zee)rovers, of 'pagani', heidenen, of, wanneer de uitdrukkingen duidelijk nog negatiever uitvielen, roversbenden, slangengebroed of satanskinderen. De Vikingen zelf zullen deze door de klerikale geschiedschrijvers gebruikte minachtende benamingen nauwelijks als storend hebben ervaren. Iets waar de Scandinaviërs veel meer van onder de indruk waren, was de Frankische mode, in het bijzonder de hofmode, die thuis gauw geïmiteerd werd (in zoverre niet toch al kledingstukken en stoffen in de vorm van geplunderde goederen het hoge noorden bereikten). Prachtig gekleurde, exotische stoffen en een nog grotere hoeveelheid aan patronen dan thuis leidden ertoe dat de Scandinavische klederdracht zich op die van de Karolingen begon te oriënteren, wat zich aan de hand van de (zeldzame) textielvondsten en reconstructies laat opmaken. Dat de Vikingen zich graag opvallend, kleurrijk en exotisch – dus vrij opschepperig – kledde, weten ook nog de laat middeleeuwse IJslandse saga's over de voor-

ouders uit de Vikingtijd te berichten.

Er was nog een uitrustingsvoorwerp in de Rijnlanden dat indruk op de Scandinaviërs maakte, namelijk het zwaard. Hier te lande werden in het Rijk der Karolingen al gedamascceerde zwaardscheden in handwerksbedrijven vervaardigd, over wiens kwaliteit men in het noorden, dat toen nog arm aan erts was, alleen maar kon dromen. In de middeleeuwen wordt hierover zelfs nog verteld dat men na bijzonder zware slagen tijdens een tweegevecht de zwaarden eerst met de voet weer recht moest buigen. Langs de Rijn echter werden voor veel geld hoogwaardige lemmeten geproduceerd, die men kocht maar ook probeerde te stelen om deze dan vervolgens thuis (en hierdoor goedkoper) van handvatten te voorzien. Hierin kon men dan zijn eigen smaak en soms ook zijn eigen naam laten verwerken.

De Scandinaviërs waren de Franken echter op een ander gebied verre de baas: de scheepsbouw. De

Zwaard met 'Ulfberht' op de kling, gevonden in Mannheim. Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum.

hierin, door een eeuwen- en zelfs millennialang bestaan aan de Noorse kusten verworven vaardigheden stelden de mensen uit het noorden in staat, met buitengewoon snelle, wendbare zeilschepen, die bovendien een geringe diepgang hadden, binnen enkele dagen vanuit Scandinavië alle kusten in Europa en vele plaatsen langs de bevaarbare rivieren, met name in Noord-, West- en Oost-Europa, te bereiken. Hier waren tot dusver de minder elegante praam-aaken het snelste vervoersmiddel, omdat zij gebruik konden maken van de rustige loop van de nog niet recht getrokken rivieren, terwijl de meeste landwegen de contouren van het landschap moesten volgen. Des te meer waren de snelle boten van de Vikingen superieur aan alle operaties via de weg over land. Het contrast tussen de Vikingschepen en de schepen in het Frankrijk laat dit in alle duidelijkheid zien: schuiten met een geringe diepgang, zoals die zijn gevonden in Krefeld-Gellep aan de Nederrijn, of zelfs het nog aanzienlijk zeewaardigere schip van Utrecht – met een groot laadvermogen, maar dat zeer traag was en zich weinig leende om mee te zeilen – konden de schepen van de Vikingen op geen enkele manier aan. De ranke schepen bestonden al in de tiende eeuw uit een hele reeks duidelijke bouwtypes, allemaal met een lange kiel, waardoor zij geschikt waren om mee te zeilen en desnoods ook om mee te roeien. Door hun vrij vlakke bodem waren zij uitermate geschikt om ook aan ondiepe stranden aan te meren en hun hoge

steven kon zelfs de hoge golven op de Atlantische Oceaan aan. De Scandinaviërs hadden al in de vroege middeleeuwen een manier gevonden om met hun schepen tot op bepaalde hoogte ook tegen de wind in te kruisen. We weten weliswaar niet wat de meest gebruikelijke bootstypes waren waarmee de Vikingen op de Rijn opereerden maar het zullen wel de kleinere (en zodoende ook de makkelijker te financieren) types oorlogsschepen zijn geweest, waarbij de verschillen ten opzichte van de vlottere onder de kustvrachtschepen eerder vloeiend waren. Dit had tot gevolg dat zulke 12 tot 15 meter lange *Ferjur* met circa 30 bemanningsleden zowel als onderdeel van een plundervloot konden worden ingezet als bij gelegenheid desnoods – met een duidelijk kleinere equipage – ook voor handelstochten konden worden gebruikt.

Een dusdanige multifunctionaliteit bij het kiezen van het vervoersmiddel is doorgaans een typisch verschijnsel tijdens de Vikingtijd in de Rijnlanden. Het is daarom ook het uitdrukkelijke doel van de tentoonstelling de continuïteiten in de handelsbetrekkingen en de meer opzienbarende maar atypische geweldsuitbarstingen in de negende en tiende eeuw als twee kanten van de medaille te tonen. De overvallen aan de ene kant en de vreedzame marktplaatsen aan de andere mogen dus geen absolute chronologische gelijktijdigheid suggereren maar een naast en achter elkaar bestaan van beide communicatievormen tussen

Zwaarden met 'Ulfberht' en 'Atalbald'

achtste-tiende eeuw

*uit de Maas bij Lith en uit de Lek bij Wijk bij Duurstede
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nrs.*

k1983/8.1 en f1940/8.1

Zowel Franken als Vikingen beschouwden zwaarden als belangrijke voorwerpen met een eigen kracht en 'persoonlijkheid'. Bij de dood van de drager ging een zwaard soms over op de erfgenaam of opvolger, maar vaak werd het met de eigenaar begraven of geofferd. Ook een buitgemaakt zwaard van de vijand kon je niet zomaar gebruiken. Deze twee spatha's (tweesnijdende zwaarden) zijn ingelegd met zilver en geelkoper. Op de kling van beide zwaarden is een naam te lezen: Ulfberht op de ene, Atalbald op de andere. Het zijn waarschijnlijk niet de namen van eigenaars. Ulfberht was een beroemde smid, want zwaarden met zijn naam zijn ook in Scandinavië en op de Balkan gevonden (zie afb. p. 17). Blijkbaar handelde hij in heel Europa, maar waar hij precies werkte, weten we niet.

Scandinaviërs en Franken aan de Rijn. Hier kunnen de handelsgoederen van beide kanten worden getoond, want in ruil voor glas, keramiek, molenstenen, wijn, sieraden en wapens, die vanuit de Rijnlanden naar het noorden werden verhandeld, konden de Scandinaviërs huiden, bont, walrustouwen, slijpstenen, honing en barnsteen en daarnaast waarschijnlijk ook slaven te koop aanbieden, zodat de handelswegen, ondanks het culturele niveauverschil tussen het zuiden en noorden, geenszins eenrichtingsverkeer te zien gaven. Ook de keerzijde van de medaille, zoals de overval door de Vikingen op de palts van Zutphen in 882, laat ondanks de brutale sporen ook de wederzijdse afhankelijkheid zien: de rovers moesten zich noodgedwongen ook met behulp van banale veediefstal len voeden, zoals de beroemde in de historische Scandinavische literatuur beschreven *strandhögg* (overval), waarbij vee dat aan de kust aan het grazen was tijdens korte verrassende landingen werd geslacht waarbij alleen de wezenlijke delen die men snel kon afsnijden en consumeren werden meegenomen. Ook de gelijkwaardigheid van de wapens tussen beide kanten zal hier aan de hand van reconstructies van Vikingse en Frankische wapensets getoond worden: zwaarden, lansen, dolken en pijlen bestonden aan beide kanten in vrijwel dezelfde uitvoering. Ook al week de Frankische werpbijl, de *Francisca*, duidelijk af van de Vikingse *Breitäxte*, qua stijl en kwaliteit zijn in het algemeen toch nauwelijks noemens-

waardige verschillen vast te stellen, vooral wanneer de Scandinaviërs gebruik maakten van de meer hoogwaardige Frankische zwaardbladen.

In één ding verschilden de Scandinaviërs van de Franken, vooral in de eerste perioden van de Vikingtijd, namelijk in hun religie. Hun ontbrekende respect tegenover kloosters en godshuizen alsmede relikwieën en heilige boeken werd al gauw het kenmerk van de rovers uit het noorden. Dit hangt natuurlijk in eerste instantie daarmee samen, dat de toenmalige kroniekschrijvers tot de geestelijke stand behoorden. Zij probeerden niet zonder goede reden – en ook met succes – de excessen van de Vikingen aan hun heidendom toe te schrijven, hun onbetwistbare successen lieten zich verklaren door te stellen dat zij klaarblijkelijk een verbond met de duivel hadden gesloten; hoe had men ook anders kunnen uitleggen dat deze barbaren niet eens respect voor de relikwieën van de heiligen toonden? Begrijpelijkerwijze werden de tirades van de kroniekschrijvers daar bijzonder plastisch, waar de verteller zelf werd gestraft: Regino von Prüm moest 882 en 892 twee keer meemaken hoe de Vikingen zijn klooster in brand staken en zijn medebewoners dood sloegen; en honderd jaar later was Thietmar von Merseburg er getuige van hoe Deense Vikingen in Stade aan de Elbe zijn ooms en neven verminkten en vermoordden. Het is daarom niet verbazingwekkend dat deze monniken in annalen en kronieken een

Twee Karolingische lanspunten, schedel met slagwond en bijl

negende eeuw

Duisburg, Kultur- und Stadthistorisches Museum

Duisburg is een van de steden aan de Rijn die in 881/882 door Vikingen is aangevallen. De stad heeft zich flink verzet en er is hevig gevochten tussen de Franken en de Noormannen. Of het bij deze voorwerpen precies om die gelegenheid gaat, is onduidelijk, maar in ieder geval zijn in Duisburg stille getuigen gevonden van gevechten in de negende eeuw, zoals deze lanspunten (de schacht van de lans blijft niet over) en een bijl (de steel is eveneens vergaan). Een menselijke schedel uit dezelfde periode heeft een duidelijke slagwond, die met een zwaard moet zijn toegebracht. Die slag moet fataal zijn geweest.

duister beeld van de zeerovers schetsten, wat over het geheel genomen tot een negatief maar geenszins onrechtvaardig beeld van de Vikingen leidde. Maar niet eens de direct gedupeerden konden zich aan de fascinatie onttrekken, die de Vikingen ook vandaag nog uitoefenen, bijvoorbeeld wanneer Thietmar (na een gewonnen veld-

slag) schrijft: 'Nog nooit heeft men mannen van dusdanige grootte en kracht op een slagveld zien liggen'. Moed en kracht behoorden dus net zo tot de succesformule van de Vikingen alsook flexibiliteit en mobiliteit – talenten, die ook vandaag de dag hun doeltreffendheid niet hebben verloren.

De geschiedenis van deze mannen is ook in de Rijnlanden bewaard gebleven, maar niets van de wapens en andere gebruiksvoorwerpen die men anders met nederzettingsvondsten in samenhang brengt, simpelweg omdat de Vikingen – op de weinige tijdelijke forten na – zich hier niet permanent vestigden. Het gebrek aan artefacten aan de Rijn heeft ook iets met de instelling in het kader van de plundertochten te maken die de Vikingen langs de Rijn ondernamen en door een collega in samenhang met de voorbereiding op deze tentoonstelling als volgt werd samengevat: 'Zij kwamen om te nemen en niet om te geven.'

De kroniek van Regino van Prüm, waarin de plundertocht van de Vikingen en de aanval op het klooster in 882 worden beschreven.

usq; ad horā sextā ītrepidū expectant. cū neminē adūse partē uenire cerneret. cū suis ad ppa reūsus ē. Nec illi anim' min' ī morte īuict'. q' ī hostē fuit. Deniq; p' pactā uictoriā morbo suat. ad extremū deduct'. Cui' īualitudine cū p'sensisset p'stant'. relūpti uirib; fauore ei' bello aggredit'. Qui p'p'm timore adducē ofugunt. ī cū lacrimis ei' min' p'stant' apuut. p'tentes et īmminēt p'iculū osiliū. At ille hortat' Iadūsiū hostē p'cedat. suū uexillū ferentē. pollicetq; uictoriā. Qui cū respondisset sine ei' p'sentia n' audere cū adūlari' ogredi. spm' q'una cū uirib; corporis īā pene effugerat resumeret. q' nec pedib; neq; eq' potat' ire. iubet se ī lecto portari. ī ante acie īmūq; deponi. ī sic subire certam. Qd' cū satellites fecissent. ei' mox hostes ī fugā uli sē. patrata uictoria Cū cū reportare uellent' domū. īt man' militū. spm' q' tantū ī pectore palpitabat. exhalauit. pauci aut' īt posit' dieb; p'stant' ī ipse defunct' est. Post hq; duq; morte. uuidicheil ex filia herispoi regis nat'. ī alai' ff memorat' p'stant' britanniā īt se parit' ff. Inī q' etiā multa iurgia ī bella fuerūt. S' uuidecheilo ī plio q' īt northmanno magis audact' q' p'uide gesserat īt p'ro īdationē alai' omis britanniā cecellit. q' ī hanc strennue hacten' gubnat. Cōtē anno carolus romā p'rexit. ī datis aplico iohanni ī romani magni munerib; imp' cret'. Anno d' m' c. dccc. lxx. vii. Ludouic' rex ap' franconafurt palatiū diem clausit extremū. v. kl' sept. sepult' q' ē ī monastio scī nazari' q' loraxa nuncupat'. Fuit aut' iste pnceps xpianissim'. fide catholic'. n' solū sc'arib; uerū etiā eccl'asticis disciplinis sufficient' īstruct'. q' religionis sē q' pacis. q' iusticie ardentissim'. īdandus siue subthendū publici dignitatib; discretioni moderamine tēpat'. īplio uictoriosissim'. armq; q' quauq; appuntabul' studiosior. Cui maxime opes erat. īstrumta bellici. plū diligēt' ferri rigore. q' auri fulgore. Ap' q' nemo īutilis ualuit. ī cui oculi p'aro utib; displicuit. q' nemo munerib; corrūpe potuit. ap' q' nullū p'pecunā eccl'asticā siue mundanā dignitate obtinuit. s' magi eccl'asticis p'bis morib; ī scā cōsolatione mun. danā deuoto seruiço ī sincera fidelitate. Habuit aut' hic gloriosissim' rex. cui memoria ī benedictione ē. regnū nōc hēnā sibi īmarrimonū iuncta. q' nobi l' sūre fuit. S' q' magi laudandū nobilitate nri multo p'stantiōr. Ex q' m. fili os suscepit. excellētissime idoli. uidelicet carlonannū. ludouicū. ī carolū. q' felici sorte p' dūcessū patris impu moderat' sē gubnaculo. Carolū audito q' ff a sclo recessisset. numia Iauis exultatione pfusi ē. arbit' portione regni lotharii q' nōc ff remuerat. ī suos libtos cecellit. Exeratu' s' q'nta potuit cele ritate adunauit. ī cū omib; uirib; regnū īgressū. ad aq' palatiū uenit. Vbi

Vikingen uit en thuis

De Vikingen

De naam 'Viking' is waarschijnlijk afgeleid van het Germaanse woord *vik* voor baai of kreek. In het Oud-Noors kreeg het de bredere betekenis van 'een expeditie op zee' en overdrachtelijk als degenen die daaraan deelnamen. Met 'Vikingen' werd dus geen volk aangeduid, maar de mannen die over-zee gingen. Dat betekent ook dat er niet één soort Vikingen bestond. Het konden Denen, Zweden of Noren zijn, of bewoners van de door hen gekoloniseerde streken in Groenland, IJsland, Schotland, Ierland, Engeland en zelfs Normandië. Bovendien vormden ze niet één groep, maar allerlei verschillende stammen en koninkrijken, die elkaar ook onderling sterk bevochten en beconcurrerden. West-Europa heeft niet het monopolie op Viking-plunderingen; heel veel strooptochten werden tussen de Scandinavische rijken onderling ondernomen. Zo is bijvoorbeeld het Deense Roskilde, dichtbij het huidige Kopenhagen, door Noorse Vikingen overvallen en zijn de van oorsprong

Scandinavische heersers van Engeland in de elfde eeuw van de troon gestoten door het leger van Willem de Veroveraar, uit Normandië, ook een gebied bewoond door kolonisten van Scandinavische oorsprong.

Tenslotte spreken we bij de Vikingen niet alleen van een groot gebied, maar ook van een lange periode. De term 'Vikingen' wordt nu algemeen gebruikt voor de bewoners van Scandinavië van circa 800 tot 1100. Er zijn Vikingen in de Lage Landen geweest in 834, maar ook nog in 1007. De aanval op Lindisfarne aan de Engelse oostkust in 793 wordt als beginpunt van de Vikingtijd gezien, terwijl als einde vaak het jaar 1066 wordt genomen, als Haithabu wordt verwoest en Willem de Veroveraar de slag om de Engelse troon wint. Deze laatste episode is weergegeven in het langgerekte 'stripverhaal' op het door tijdgenoten gemaakte Tapijt van Bayeux (afb.). Ondernemen Vikingen in 793 vanuit hun eigen land de verrassingsaanval op het klooster van Lindisfarne, twee eeuwen

De slag bij Hastings in 1066, afgebeeld op het elfde-eeuwse tapijt van Bayeux.

Lysefjord in de buurt van Stavanger, het landschap van de thuishavens van de Vikingen.

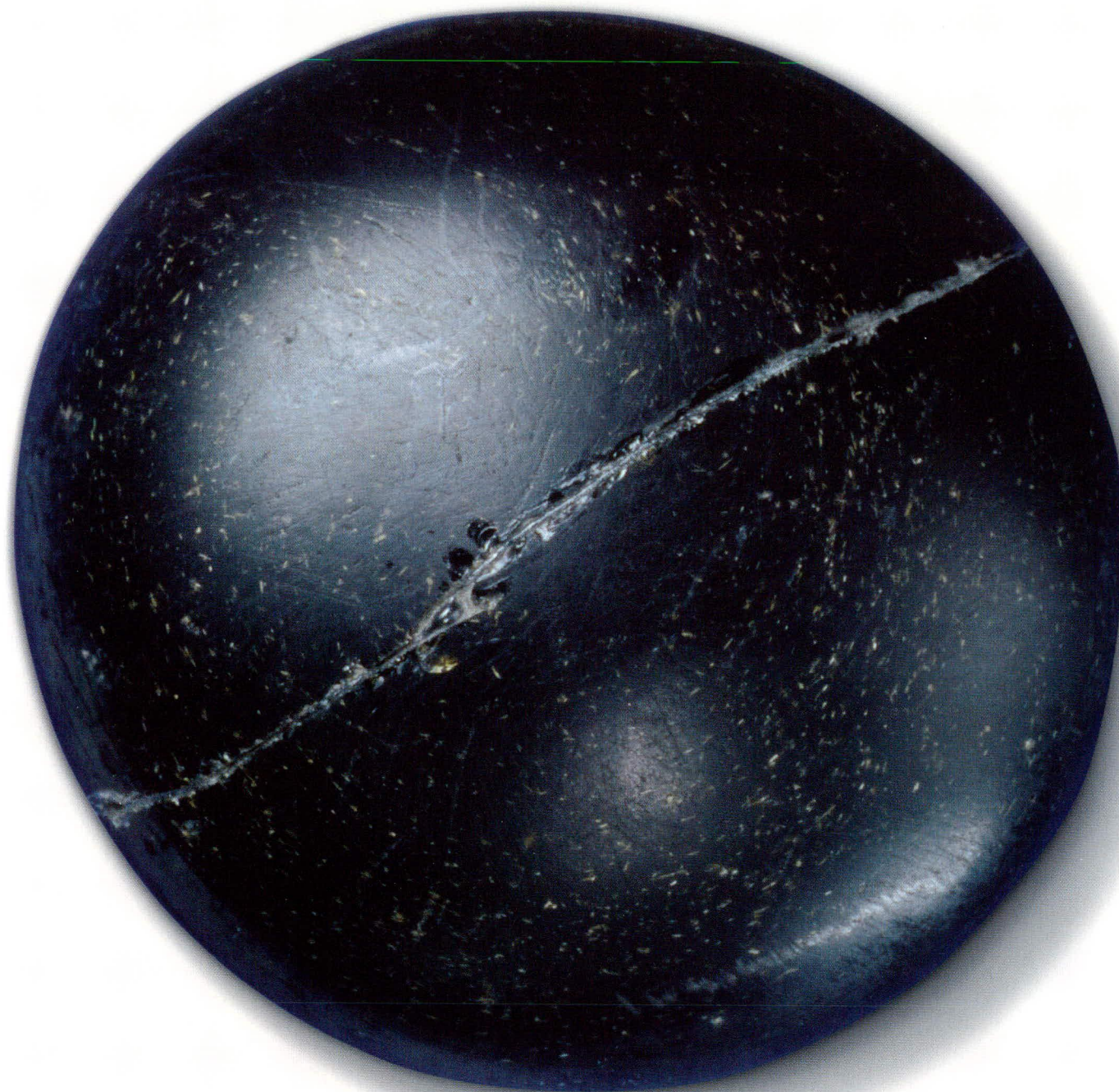
later valt datzelfde Lindisfarne onder hun gezag, dat ze uitoefenen vanuit grote welvarende steden in Engeland en Ierland zoals Jorvik en Dublin. Het zou dus vreemd zijn te denken dat 'de Vikingen' al die tijd hetzelfde zijn gebleven. Hun samenleving en motivatie is in de achtste, negende en tiende eeuw net zo veel veranderd als die in de gebieden die ze aanvallen. Het zijn juist de veranderingen binnen de Vikingmaatschappij die ze uiteindelijk van het toneel doen verdwijnen; als georganiseerde, feodale, christelijke rijken (Noorwegen, Denemarken, Zweden) kunnen ze in de tiende en elfde eeuw naadloos opgaan in de veranderde samenleving waarin ze als aanvankelijke vreemden terecht waren gekomen. Dat er geen sprake meer is van Vikingen na de elfde eeuw is niet omdat er geen mensen met een Scandinavische achtergrond in Europa meer aanwezig zijn. Ze zijn echter geen Vikingen meer.

Dagelijks leven in Scandinavië

De bewoners van de Lage Landen en het Rijnland hebben vooral kennis gemaakt met de krijgers, de Vikingen die erop uit trokken. Thuis in Scandinavië waren zij echter boeren, wier leven vooral bepaald werd door het werk op het land. Hun samenleving kende drie klassen: leiders, vrije mannen (*bondis*) en slaven (*traells*). De slaven hadden, als enige, kortgeknipt haar; kinderen van slaven waren zelf ook slaaf. De vrije mannen waren eigenaar van de grond die ze bewerkten en mochten wapens dragen; zij vormden de basis van de Scandinavische maatschappij, zowel economisch als politiek.

Opgavingen in Birka op het Zweedse eiland Björkö.

Strickglas

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum,

inv.nr. 5208:2232

Dat Vikingen er graag netjes uitzagen, blijkt onder andere uit het feit dat iedereen een kam had, dat ze van baden en stomen (sauna)

hielden en uit de vondst van strickglazen op bijna alle sites en ook wel walrusivoren planken om op te strijken. Strickglazen zijn bolle, helemaal gladde bonken glas, met aan de bovenkant een deuk. In die holle plek kon je een opgerolde lap of stuk hout steken om het strickglas te bewegen. Ze werden gemaakt door vloeibaar glas in een met stof

beklede kuil of mal te gieten. Het strickglas werd boven het vuur verhit – glas mag heel heet worden – en dan gebruikt om met name wollen en linnen stoffen te strijken. Strickglazen zijn meestal van heel donker, bijna zwart glas gemaakt en zijn teruggevonden in vrijwel alle steden van Birka's handelsnetwerk (zie ook afbeelding p. 106).

Vrouwenfiguur in Vikingkleding

reconstructie

Roskilde, Vikingschepenmuseum

Er zijn maar heel weinig afbeeldingen van Vikingen uit de Vikingtijd zelf bekend. De reconstructie van hoe Vikingen eruit zagen is daarom grotendeels gebaseerd op teruggevonden fragmenten van kleding en schoenen. Bij de belangrijkste bronnen horen de kledingstukken van een hoofdman uit een graf in het Deense Mammen en die van de koningin die in het Noorse Oseberg in een schip was begraven. Meestal worden maar kleine delen van de kleren teruggevonden, maar die zijn vaak voldoende om het weefsel en de kleur te bepalen, zodat het kledingstuk enigszins na te maken is. Een fragment van een geborduurde of geweven rand is vaak genoeg om de hele afzetting na te maken.

Deze vrouw draagt een lange tuniek met daarover een kokervormige jurk, die over de schouders is vastgezet.

Mannenfiguur in Vikingkleding

reconstructie

Roskilde, Vikingschepmuseum

Kleren maken de man, dat was in de Vikingtijd ook al zo. Er waren natuurlijk verschillen tussen de dracht van armen en rijken. We weten het meest van de rijkere kleding, omdat de meeste voorbeelden zijn teruggevonden in de (scheeps-) graven van hooggeplaatste heren. De rijkdom uit zich niet zozeer in de vorm van de kleding als wel in de uitvoering. Het was vrij algemeen om een halflange tuniek te dragen met daaronder een wollen broek en tegen de kou een muts en een overslagmantel. Maar de tuniek kon worden afgezet met gekleurde randen, de mantel met randjes bont en ook een bontmuts was niet voor iedereen weggelegd.

Aan deze reconstructie is ook goed te zien welke onderdelen van de dracht regulier bewaard blijven: eigenlijk alleen de broches waarmee de mantel wordt vastgezet en de gesp van de riem. Naarmate de riem meer beslagen was, bijvoorbeeld aan het uiteinde (de riemtong) blijft er ook meer van over.

Gereconstrueerd langhuis
in Trelleborg.

De vrouwen hadden wat minder rechten dan de mannen, maar droegen wel de verantwoording voor het huishouden en bij – de veelvuldige – afwezigheid van hun echtgenoten ook voor het bedrijf. Tot de *bondis* behoorden ook gespecialiseerde handwerkslieden als smeden, kooplieden en timmermannen, evenals krijgers die het vechten tot hun beroep hadden gemaakt. De leiders of koningen werden gekozen door de volksvergadering van vrije mannen en hadden zowel politieke als religieuze macht. Ze moesten de veiligheid, welvaart en eer van hun volk waarborgen en zich verantwoorden tegenover de vergadering. Wetten werden niet door de leiders uitgevaardigd, maar door het *Thing*, een vergadering die bestond uit afgevaardigden en zowel op lokaal als op provinciaal niveau plaats kon hebben. Deze functioneerde ook als rechtbank, waarbij een verdachte zichzelf moest verdedigen tegenover de vergadering. Het *Thing* werd geleid door ouderen en geleerden; deze laatste moesten op de hoogte zijn van alle (ongeschreven) regels en wetten.

Wonen en werken

De huizen en dorpen van de Vikingtijd verschilden natuurlijk per streek, vooral in de gebruikte bouwmaterialen. Het typische huis van de Vikingen is een langgerekt min of meer rechthoekig huis, ook wel 'langhuis' genaamd (afb.). Het bestaat uit één enkel vertrek van ongeveer 12 meter lang. De wanden zijn vaak iets naar binnen gebogen, zodat de huisplattegrond met de rechte nok ietwat op een schip lijkt. De huizen waren half ingegraven, zodat het schuine dak bijna tot op de grond kwam. De wanden waren gemaakt van takken met leem ertussen, de daken bedekt met riet of graszoden. Deze huizen stonden meestal in een groepje bij elkaar. Soms, zoals in Noorwegen en IJsland, vormde een groepje boerderijen een gemeenschap. In Denemarken en Zweden is sprake van grotere dorpen, waarbij een aantal langhuizen is gerangschikt binnen een plattegrond. Soms liggen de huizen binnen een cirkel en op een verhoging, die door een ronde wal wordt beschermd. Forten als deze gaan waarschijnlijk terug op de opstelling die

Schapen grazen in de met stenen aangegeven plattegronden van langhuizen rondom het fort Trelleborg.

Riemtong met ranken

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. Bj825

Het uiteinde van een riem werd verstevigd met een meestal halfrond beslag, zodat de riem niet kon inscheuren en makkelijker door de gesp te halen was. Dat beslag wordt de riemtong genoemd. Meestal valt de tong om het uiteinde van de riem heen en is hij met nageltjes op zijn plaats gehamerd. Riemtongen zijn vaak mooi versierd, net als de gesp; omdat het uiteinde van de riem verticaal afhing over de kleding, was het goed te zien. Deze riemtong uit Birka is versierd met florale motieven en heeft aan de rechte kant een spijkertje, waarmee de riem op zijn plaats werd gehouden.

Maquette van Vikingstad Birka
met op de voorgrond een schaatser.
Bezoekcentrum Birka op Björkö.

Vikingen gewend waren te maken in den vreemde, als ze hun tenten opsloegen. In de Deense plaatsen Aggersborg, Fyrkat, Nonnebakken en Trelleborg zijn dit soort ronde forten nog herkenbaar in het landschap.

In een langhuis woonde een uitgebreid huishouden van een gezin met familieleden, slaven en dieren. Grote families breidden hun huizen steeds uit met aanbousels en bijgebouwen: schuren, opslagplaatsen, soms de keuken, het toilet en zelfs een stoombad, voorloper van de nu in Scandinavië zo gebruikelijke sauna's. Het woonvertrek was warm en donker vanwege de dikke muren (afb.). Pas in de late Vikingtijd werden kleine ramen in de muren uitgespaard. In het dak zaten twee gaten voor de trek van de rook van het open vuur, waarmee het huis werd verwarmd en verlicht en waarop werd gekookt. De stookplaats bestond uit een holte in een strook aangestampte grond middenin het huis, omgeven door een krans van stenen. Langs de muren liepen verhogingen van aarde, ongeveer anderhalve meter breed, die als zit- en ligbanken werden gebruikt. Eventuele bedden werden voor de nacht geplaatst en overdag langs de wanden opgeborgen. De meeste boerenfamilies waren zelfvoorzienend en maakten brood, boter, kaas en vlees. Dankzij de kou konden veel levensmiddelen vrij goed bewaard worden; eieren werden in

Het interieur van een
gereconstrueerd langhuis
bij Trelleborg.

Impressie van
het leven in een
langhuis.

Benen kam

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. 5208:675

Een van de succesvolle ambachten in de handelssteden van deze tijd is het bewerken van botten. Er werd spelmateriaal van gemaakt en werktuigen zoals naalden, maar het meest algemeen was de productie van benen kammen. Alle onderdelen van een kam werden uit bot gesneden en hun maximale breedte werd dus bepaald door de dikte van dat bot. Het handvat bestaat uit twee delen en is meestal versierd met geometrische patronen. Tussen beide helften werd een serie plaatjes met ingezaagde tanden gezet. Bij deze kam is het handvat in het midden breder en dikker gemaakt om de kam makkelijk te kunnen hanteren. Een deel van de tanden ontbreekt nu. Aan de nageltjes in het handvat is duidelijk te zien hoe de plaatjes erin zijn gezet.

de koude grond ingegraven, vis werd gedroogd en kuipen met ijs werden gebruikt om melk langer goed te houden.

Vermaak en speelgoed

Na de maaltijd volgde bij feestelijke gelegenheden een drinkgelag, waarbij vooral bier en in mindere mate geïmporteerde wijn werd gedronken. Als beker gebruikten de Vikingen hoorns of glazen, die je niet neer kon zetten; ze moesten uit de hand leeggedronken worden. Teruggevonden instrumenten zoals fluiten geven aan dat Vikingen muziek maakten en daarbij zal ook gezongen zijn. Ze vermaakten zich vooral met het vertellen van – en luisteren naar – spotverzen, gedichten en verhalen over goden en helden. Er waren in deze tijd rondtrekkende dichters die Skalden werden genoemd. In de Vikingtijd is nauwelijks literatuur opgeschreven, maar de rijke orale traditie van gedichten en verhalen is later wel op perkament gezet. In de saga's, zo'n verzameling Viking-legenden, wordt ook veel gespeeld en gesport, onder andere in de saga van Egil: 'Skalla-Grim was dol op lichamelijke oefeningen. Hij praatte over niks liever. Balsoepen waren toen gebruikelijk. Veel jonge mannen waren er in het district maar ze konden geen van allen vergeleken worden met Skalla-Grim'. In de saga over koning Olaf wordt kinderspel beschreven: 'En de volgende dag wandelde de koning in de buurt van zijn

boerderij, en zijn moeder Asta was bij hem. Ze kwamen bij een vijver. Daar waren de jonge zoon-tjes van Asta aan het spelen, en ze hadden daar grote boerderijen en korenschuren gebouwd, met veel rundvee en schapen erbij. Dat was hun spel. Op korte afstand daarvandaan was bij een modderige inham van de vijver Harald aan het spelen. Die had daar houtspaanders waarvan hij een groot aantal op het water liet dobberen. De koning vroeg hem wat dat voorstelde. Hij antwoordde dat het zijn oorlogsschepen waren.'

Spelmateriaal en speelgoed is teruggevonden bij opgravingen van Vikingnederzettingen en in graven van Vikingen. Daarbij zijn hetzelfde soort spelen aangewezen voor de Scandinavische landen als voor de kolonisatiegebieden van de Vikingen zoals Ierland en Noord-Engeland. De Vikingen hadden hun speelcultuur meegenomen. Het meest teruggevonden zijn speelstukken, die werden gebruikt bij een bordspel dat *hnefatafl* heet en waarvan ook het langwerpige spelbord wel eens bij opgravingen is aangetroffen, zoals in York (afb.). De spelregels zijn ongeveer bekend en lijken op die van het molenspel. De tegenstanders hebben elk een kleur stukken (zwart tegen wit, of blank ivoor tegen geverfd ivoor), waarmee drie-op-een-rij

Een spelbord van *hnefatafl* met een aantal speelstukken erop. Jorvik Centre, York.

Gesp met beslagplaat

Birka

Stockholm, Statens Historiska Museum, Graf 750 Birka

Deze gesp en tegenplaat zijn in dierstijl versierd. Ze zijn gevonden in een mannengraf in Birka, waarin ook diverse wapens waren meegegeven. Er moet een redelijk welgestelde krijger in begraven zijn. De binnenkant van de gesp is rechthoekig, de beugel enigszins rond met een punt. Op de punt van de beugel is de kop van een zogenaamd 'grijpdier' te zien, dat smaller wordt in de richting van de beslagplaat toe. Dit is typerend voor de Vikingstijlen. Ook de beslagplaat is van decoratie voorzien.

Driepasfibula

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. Bj466

Deze mantelspeld heeft de vorm van een driepas. In het decoratiepatroon zijn drie halfronde armen met een driehoek in het midden aangegeven. De manier waarop de speld is versierd wordt 'kerfsnit' genoemd naar het Duitse 'Kerbschnitt'. Daarbij worden in het metaal patronen ingesneden, die aan hun hoekige stijl heel herkenbaar zijn.

moet worden gemaakt. Op dat moment verliest de ander een stuk. Het gaat erom alle stukken van de ander te veroveren, maar er moeten veel spelvarianten zijn geweest. De speelstukken werden wel in sets in het graf meegegeven, zodat de dode ook in een volgende wereld rustig door kon spelen. Heel herkenbaar is het speelgoed dat kinderen gebruiken. Tollen, houten zwaardjes, paardjes en bootjes zijn teruggevonden. Omdat in elke tijd het speelgoed van kinderen de dagelijkse leefomgeving weerspiegelt, is het niet verrassend dat de kinderen van de Vikingen voor de grap vochten en dat ze speelden met kleine houten drakenschen (afb.).

Kolonisatie

Voor de Vikingen zijn de landen in de delta van Rijn, Maas en Schelde niet een tweede thuis geworden. Er heeft zeker tijdelijke vestiging plaatsgevonden, tenminste om te overwinteren, maar er zijn geen groepen Vikingen blijven

wonen. We weten niet zeker of ze wel van plan waren om zich te vestigen, maar het land daarvoor niet geschikt genoeg vonden. Het is ook mogelijk dat ze de onderneming zelf nooit als permanent hebben bedoeld. Feit is dat dit stuk van Europa daarin afwijkt van andere doelen van de Vikingen. In IJsland en Groenland, op de eilanden tussen Scandinavië en Groot-Brittannië en in Schotland, Engeland, Wales en Ierland hebben Vikingen zich wel permanent gevestigd. De noordelijke volken hebben een wezenlijke bijdrage geleverd aan de Britse bevolkingsopbouw. Op veel plaatsen in Groot-Brittannië zijn Vikinghuizen en -nederzet-

Houten Vikingscheepje gebruikt als speelgoed. National Museum van Ierland, Dublin.

Lijst kolonisatie/opbouw rijk Vikingen

- 800-850: Zweedse Vikingen (Waräger) beheersen gebieden in het Noorden van Rusland met vaste burchten (Gardariki)
- rond 860: Noorse zeevaarders ontdekken IJsland
- vanaf 874: Noorse immigranten koloniseren IJsland
- vanaf 876: Deense Vikingen koloniseren Engeland (Danelaw)
- 882: het noordelijk en zuidelijk Warägerrijk (Novgorod en Kiev) worden verenigd tot Kievs Groot-Russisch Rijk
- 911: Viking-koning Rollo krijgt Normandië in leen van de West-Frankische koning
- 930: Republiek IJsland wordt opgericht
- 985/986: Erik de Rode koloniseert Groenland vanuit IJsland
- rond 1000: Leif Erikson ontdekt de Oostkust van Noord-Amerika (Vinland)
- 1013: koning Sven van Denemarken verovert Engeland
- 1066: hertog Willem de Veroveraar uit Normandië wordt koning van Engeland
- 1061-1091: Noormannen veroveren Sicilië

tingen teruggevonden en ook in de huidige bevolking leeft daar de Vikinggeschiedenis door: in plaatsnamen, lokale dialecten en tradities. In het archeologisch/medische project 'Blood of the Vikings' kon zelfs een Vikingerfenis worden aangewezen in de DNA-structuur van de bewoners van bijvoorbeeld de Shetland-eilanden en de Orkneys. Van alle 'kolonies' van de Vikingen in Groot-Brittannië is het meest bekend over Jorvik, het York van de Vikingtijd. Hier is een groot stuk van een Vikingstad opgegraven – en te bezoeken. Omdat deze stad werd bevolkt door oorspronkelijk Deense Vikingen, geeft het leven van de inwoners van Jorvik misschien wel het beste idee van het karakter van de Noormannen die het Rijnland hebben bezocht.

Vikingstad Jorvik (York)

In de tiende eeuw was Jorvik een van de grootste, rijkste en bekendste steden van Engeland. Door een monnik uit die tijd werd de stad beschreven als dicht bevolkt met een grote populatie, rijke goederen en handelaars 'overal vandaan, vooral Denen'. Jorvik is verwoest in 1069, toen een vuur, aangestoken door de Normandische troepen (na de invasie van 1066) om plaats te maken voor een nieuw kasteel, oversloeg op de rest van de stad en die binnen twee dagen vrijwel geheel in as legde. De Vikingstad was voorgoed verloren. Deze was ontstaan in 866, toen de nederzetting in York door Vikingen uit Scandinavië werd ingenomen. Ze bleven er wonen en hebben de stad vrijwel geheel opnieuw opgebouwd. Ze maakten het tot de hoofd-

Opgraving van een deel van Jorvik bij de bouw van een winkelcentrum aan Coppergate in York.

Pincet

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum,

inv.nr. Bj464

Attributen om het lichaam schoon te houden horen bij de meest persoonlijke voorwerpen uit het verleden. Ook in Birka zijn allerlei voorwerpen gevonden die gebruikt werden voor persoonlijke hygiëne: kammen, oorleptjes en pincetten zoals dit exemplaar. Pincetten komen zowel met een smalle punt als met brede bladen voor. Brede pincetten worden vaak in de context van mannen aangetroffen, zodat men ervan uit gaat dat ze werden gebruikt om baard en snor bij te werken: ze worden ook wel 'baardtangen' genoemd. Het is echter niet duidelijk of ook vrouwen ze gebruikten voor hun epileerwerk. Natuurlijk kwamen pincetten ook van pas om splinters en doorns te verwijderen. Pincetten behoorden tot de standaarduitrusting van een Viking en werden aan de riem gedragen, tezamen met mes, schaar en andere kleine werktuigen.

Rij bezoekers bij het Jorvik Centre in York, waar de nederzetting uit de Vikingtijd is gerecreëerd.

stad van Noord-en Oost-Engeland (de Danelaw) en bouwden het uit een belangrijke handelshaven. Na de stadsbrand van 1069 is de stad in de volgende eeuwen volledig overbouwd door middeleeuwse en moderne bewoningslagen. Van 1976 tot 1981 heeft de archeologische dienst van York echter, bij de bouw van een enorm winkelcentrum in Coppergate, een stuk van Jorvik opgegraven (afb. p. 36). Het gaat om vier rijen gebouwen, schouderhoog bewaard, met een dikke laag afval van de bewoners. Om het Vikingverleden van de stad voor het publiek toegankelijk te maken, werd de opgraving verwerkt tot het Jorvik Viking Centre onder het winkelcentrum, nu een van de populairste attracties van de stad. Twee rijen huizen zijn daarin gereconstrueerd zoals ze eruit hebben gezien, op de originele plek, compleet met mensen, geluiden en geuren. In een tijdskarretje kun je daar doorheen rijden en meemaken hoe het eraan toeging op een late oktoberdag in het jaar

975. De andere twee rijen gebouwen zijn geconserveerd zoals ze door de archeologen werden gevonden. Daar kun je door de opgraving wandelen en vondsten bekijken. Er is genoeg gevonden om tot in detail het leven van de kolonisten te reconstrueren (afb. p. 41).

De meeste inwoners van (dit deel van) Jorvik zijn handwerkslieden, die voorwerpen maken die ze in hun marktkramen verkopen. Het meeste van hun eten kopen ze op diezelfde markt, maar ze hebben ook een tuintje voor groenten en een paar beesten. Hun maaltijd bestaat uit granen, bonen en erwten, appels, pruimen en kersen, bosbessen en hazelnooten. Ze eten vooral rundvlees, maar ook worden varkens en kippen gehouden op de erven en wordt zoetwatervis en haring uit zee gegeten. Bij het eten wordt licht bier gedronken en soms geïmporteerde Rijnwijn. In veel van de huizen, die uit één vertrek bestaan, wordt tegelijkertijd gewoond en gewerkt, maar er zijn ook gespecialiseerde werkplaatsen. Het meest gebruikte materiaal is hout. Juist in deze straat lijken houtbewerkers aanwezig te zijn geweest; 'Coppergate' is waarschijnlijk afgeleid van de Oud-Noorse (Vikingtijd-) woorden 'koppari' voor iemand die kuipen maakt en 'gata' dat straat betekent. In andere werkplaatsen worden botten en geweien, afkomstig van slachtdieren en herten, bewerkt tot kleine gebruiksvoorwerpen. Van been worden spinstenen, klosjes en schaatsen gemaakt. Gewei is sterker

Kopie van glazen pot

Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. 22750:499 (kopie van Bi539)

Glaswerk dat in Birka is gevonden, is vaak afkomstig uit het Rijnland. Deze donkergroene vaas met cylindervormige hals en bolle buik is voorzien van noppen in rijen boven elkaar, die het idee geven van een druiventros. De vaas doet daarmee nog het meest denken aan de groene flesjes in de vorm van een druiventros die uit de Romeinse tijd bekend waren. Het is mogelijk dat glasblazers uit deze tijd zich hebben laten inspireren door het Romeinse glas, dat in het Rijnland nog wel aanwezig was.

Paar schildpadbroches

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. Bj637

Als uit de vele vondsten van Birka een vrouwendracht wordt samengesteld, mogen deze 'schildpadfibulae' niet ontbreken. Deze grote (lengte tot 10 cm!) ovale broches met een patroon op de rug danken hun naam aan de gelijkenis met het schild van een schildpad. Ze werden altijd in paren gedragen, ter hoogte van de beide sleutelbeenderen. Daar werd een kokervormige omslagjurk aan de vaak versierde schouderbanden vastgespeld. Schildpadfibulae zijn typisch voor de Scandinavische mode en waren tot de komst van de Vikingen onbekend op het vasteland. Ze zijn in beperkte mate wel verhandeld aan Frankische vrouwen, vooral omdat ze in vergelijking met andere spelden enorm groot en opzichtig zijn en ook nog exotisch; een prima voorwerp om je rijkdom en status (of die van je echtgenoot) mee te tonen. Omdat Frankische vrouwen andere kleding droegen, zijn de spelden hier nooit erg aangeslagen.

dan been en meer geschikt om kammen, naalden en speelstukken van te maken. Weer andere werkplaatsen werken met leer, van de huiden van de slachtdieren, die eerst gelooit zijn. Daarvan worden bijvoorbeeld schoenen, riemen, buidels en messchedes gemaakt, soms mooi versierd.

Jorvik is een stad van houten huizen, die dicht op elkaar staan langs aangestampte wegen. Die wegen lopen parallel aan de hoofdweg, die vanaf de brug over de rivier (de Ouse) naar het Noorden loopt. De weg en de straten zijn gebaseerd op de Romeinse stad Eboracum die hier lag. De huizen langs de straten zijn lang en smal, ongeveer 7,5 bij 4 meter. In één ruimte wonen ouders, grootouders en kinderen, eventueel met personeel. Achter deze huizen is vaak een klein erf en soms een kleine werkplaats. Verder naar de rivier toe zijn er meer werkplaatsen en pakhuizen. De huizen

zijn gemaakt van houten planken of van vlechtwerk van twijgen. De vloer binnen in huis is van aangestampte aarde, met een centrale haard. Om de vuurplaats liggen stenen of tegels. Langs de wanden zijn banken van aarde, waarop stro, huiden of dekens lagen. Daarop kun je zitten en slapen. Verder is er niet veel meubilair; hier en daar een tafel of een kruk en een paar planken om buiten bereik van beesten (en kinderen) voorraad en huisraad neer te zetten. Des te voller is het op de erven, waar stallen, waterputten, afvalkuilen en de latrine (toilet) dicht op elkaar staan. De meeste zijn open en het moet in de stad flink gestonken hebben (naar moderne maatstaven).

De inwoners van Jorvik

In Jorvik dragen zowel mannen als vrouwen allerlei sieraden. De mannen gebruiken ronde broches om hun mantel dicht te spelden. Ook dragen ze han-

Dagelijks leven op straat in de gereconstrueerde Vikingnederzetting in het Jorvik Centre in York.

gers, armbanden en vingerringen, terwijl riemen en zwaardschedes met beslagstukken van metaal zijn versierd. Er bestaan sieraden voor elke beurs: van koper, lood, zilver en goud en van glas, barnsteen en git. Al deze materialen worden in Jorvik verwerkt, dus er is geen enkele reden om jezelf niet te versieren. Je kunt zelfs een tatoeage laten zetten. Vrouwen steken hun haar op met behulp van haarnaalden; deze zijn vaak in of bij wasplaatzen gevonden, zodat het wassen het moment zal zijn geweest om het kapsel te fatsoeneren. Ook kammen en andere toiletartikelen zoals oorlepel-tjes en tandenstokers worden veelvuldig gebruikt. De Vikingen houden van in felle kleuren geverfde stoffen versierd met gekleurde banden, waarop hun sieraden schitteren. De mannen dragen tunieken met lange mouwen en broeken, met daaronder een dun linnen hemd. Een warme mantel van wol of bont vormt de bovenste laag. Vrouwen dragen lange jurken met daarover een kokervormige overjurk met schouderbanden, die met grote, vaak 'schildpadvormige' broches worden vastgezet. Een warme omslagdoek en eventueel een zijden kapje op het hoofd maken hun dracht compleet. Veel van de stoffen worden door vrouwen in huis geweven, van vlas of wol. De mensen van Jorvik zijn niet rijk en moeten hard werken, maar er is ook tijd voor ontspanning. Met name de lange winteravonden, buiten het vaarseizoen, worden gevuld met zang, dans, muziek, dobbelen en gokken en eventueel een spelletje *hnefatafl*. Als het

Sets van 6 en 8 glazen speelstukken
Adelsö op Björkö
Stockholm, Statens Historiska Museum,
inv.nr. Bj644 en Bj710

Thuis werkten Vikingen gewoon, op het land of in een werkplaats, waarna ze zich ontspannen. Met name in de zomer waren er in het Noorden lange avonden, zeer geschikt voor een spelletje. Divers spel-materiaal is teruggevonden, maar het

gevroren heeft, kun je op schaatsen en ski's over sneeuw en ijs lopen.

De voorwerpen die in Jorvik zijn gevonden, wijzen op een internationaal handelsverkeer, waardoor allerlei uitheemse en luxe dingen in Jorvik terecht kwamen. Het is dan ook soms misleidend om het alleen maar te hebben over handwerkers en hun producten. Veel van wat je toen kon kopen in Jorvik – of het nu bont geweven stoffen, fijnzinnig edelsmeedwerk of met dierpatronen bewerkt ivoor is – was zonder meer prachtig en de term kunstwerk is vaak op zijn plaats. De kolonisten van Engeland hebben de technieken van kunstnijverheid uit hun Scandinavische landen meegebracht en verder uitgewerkt. De Engelse kunst uit de Vikingtijd verschilt van de Scandinavische en is het resultaat van versmelting van de Scandinavische traditie met de lokaal aanwezige Angelsak-

Reconstructie van leren
schoen met benen schaats
(glis) eronder.

Houten ski, gevonden in
Finland.

meest populair moet toch het bordspel *hnefatafl* zijn geweest. Het werd op een bord met ingekraste vakken gespeeld met een aantal speelstukken. Borden worden maar af en toe teruggevonden; die kon je ook in de grond of de tafel krassen. Sets speelstukken worden veel vaker opgegraven en werden met name aan mannelijke Vikingen meegegeven in het graf. In Birka zijn stukken van glas en van barnsteen gevonden. Deze groepen bestaan

uit respectievelijk zes en acht glazen speelstukken; de ene is van blauw en geel gekleurd glas met zwarte strepen en bestaat uit vijf bolvormige stukken met een platte onderkant, terwijl de zesde een conisch staand stuk is met een bolletje bovenop – misschien een 'koning'. De andere set bestaat uit acht bolvormige stukken met een vlakke basis, die zwart zijn met witte glasdraden.

sische cultuur. Van die laatste is de magnifieke Angelsaksische helm uit de achtste eeuw, die in Coppergate werd gevonden, een goed voorbeeld. Deze is misschien afkomstig van de strijd tussen de lokale Angelsaksen en de Vikingen om York in 866. Ook in Duitsland, Nederland en Frankrijk is een mengeling van de Vikingkunst met de lokale mode waarneembaar.

Kunst en cultuur van de Vikingen

Waar in Nederland en Duitsland de Vikingen als bezoekers worden bekeken, is de Vikingtijd in Scandinavië en Groot-Brittannië gewoon één van de historische periodes. Terwijl hier slechts af en toe en onder voorbehoud een object met de Vikingen wordt geassocieerd, herkent men daar een karakteristieke Vikingstijl in gebruiksvoorwerpen en kunstwerken. Deze valt op door zijn hoogontwikkelde technieken van glas- en metaalbewerking, met glaspareltjes, een geavanceerd gebruik van metaallegeringen en verfijnd filigraanwerk. Dat levert patronen op die bovenop het object lijken te liggen. Typische Vikingmotieven zijn drakenkoppen, Thorhamers en sagenfiguren die zijn verweven in een wereldboom. De Vikingkunst wordt grofweg onderverdeeld in drie periodes: de vroege Vikingperiode van de late achtste tot de late negende eeuw, de midden-Vikingperiode van de late negende tot de tweede helft van de tiende eeuw, en de late Vikingperiode

van de tweede helft van de tiende tot het begin van de twaalfde eeuw. In dit systeem wordt de Vikingtijd vooraf gegaan door de Merovingische periode (zevende/achtste eeuw) en gevolgd door de middeleeuwse, vanaf circa 1100.

Naast deze onderverdeling in periodes, die algemeen gelden voor alle territoria waar Vikingen-voorwerpen zijn gevonden, zijn in de Scandina-

Onvoltooide sculptuur van een beest op een steen, gevonden in York.

Sets van 11 speelstukken van barnsteen (onder) en 12 speelstukken van ivoor (boven)
Adelsö op Björkö
Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr.
Bj524 en Bj986

Barnsteen, een fossiel hars, komt onder andere in Scandinavië en de Baltische staten voor. Het werd zeer gewaardeerd vanwege zijn gele, oranje

tot rode kleur, zijn glans en de hardheid, waardoor je er stevige kleine voorwerpen van kon snijden. Barnsteen was in zowel ruwe als bewerkte vorm een belangrijk handelsproduct van de Vikingtijd. Er werden vooral kralen van gemaakt, maar ook kleine figuren en speelstukken. Naast barnsteen was ook walrusivoor, uit de tanden van de in Scandinavië algemeen voorkomende walrus, geschikt om speelstukken

van te maken. De elf speelstukken van barnsteen zijn bol met een vlakke onderkant; in één ervan is een kruis gekrast; mogelijk is dit een 'koning'. De twaalf uit ivoor gesneden stukken lopen spits toe en hebben verticale groeven. Eén ervan is wat hoger, staat op een voetstukje en heeft een bolle kop; ook deze zal een bijzondere waarde hebben gehad, zoals het barnstenen stuk met het kruis.

Kralensnoer

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum,

inv.nr. Bj554

Vast onderdeel van de kleding van middeleeuwse vrouwen waren kleurige kralensnoeren. Die zijn niet typisch voor de Vikingen, want ze werden ook overal elders gedragen en ook voor en na de Vikingperiode. Bijzonder was wel een van de manieren waarop Vikingvrouwen kralen droegen, namelijk afhangend tussen twee schildpadbroches, over de borst. Op die manier kon een aantal snoeren gedragen worden, waarbij de gekleurde kralen fraai afstaken tegen de effen stof van de jurk. Ook om de hals en armen werden kralen gedragen. Dit halssnoer bestaat uit in totaal 28 rode barnstenen en doorzichtige glazen kralen. Om en om zijn steeds twee rode en één doorzichtige kraal geregen, waarbij aan de onderkant een grote witte glazen kraal met een groene en een rode ernaast hangt.

Schijffibulae

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum,

inv.nr. Bj644 (2x), Bj800, Bj731 en Bj791

Bewerkte platte ronde spelden, 'schijffibulae' geheten, werden veel als sieraad gedragen. Deze vijf zijn geselecteerd op de verschillende versieringen, die steeds complexer worden. De edelsmeden van de Vikingen beheersten diverse technieken, zoals ajourwerk, inlegwerk, oplegwerk en filigraan. Die technieken werden gecombineerd en er werd mee geëxperimenteerd. Hoe de prijsverhoudingen precies lagen, weten we niet, maar het is aannemelijk dat de uitvoerigste bewerking ook het duurste sieraad maakte. De eenvoudigste van deze fibulae heeft een simpel spiraalpatroon van ringetjes rondom een centraal knopje. Iets ingewikkelder is het als in het platte vlak nog een patroon is aangebracht. Een andere is in een kruisvorm opengewerkt rondom de knop. De twee meest complexe zijn opengewerkt in twee over elkaar vallende kruisen met steeds vier knopjes langs de rand.

vische Vikingkunst een aantal stijlen benoemd. Alle Vikingkunst die is overgeleverd valt onder wat wij kunstnijverheid of decoratieve kunst zouden noemen, dus het versieren van gebruiksvoorwerpen. Karakteristiek zijn de kracht, de vitaliteit en de rijke dierornamentiek. De Vikingkunst heeft zijn basis in de Noordse dierstijl, die vanaf 600 werd ontwikkeld. De ornamenten komen voort uit drie grondvormen: figuren (mensen en dieren), planten (ranken, bladeren, bloemen) en geometrische patronen (driehoeken, cirkels, spiralen, slangen). De verschillende Vikingstijlen zijn alle

Schildpadbroche met een zogenaamd 'grijpdier' in de Borre-stijl. Nationaal Museum van Denemarken, Kopenhagen.

Stijlen Vikingkunst

Broa (Oseberg), negende eeuw, genoemd naar Noors vorstengraf in Oseberg aan Oslofjord

kenmerken: eerste grijpdierstijl, bandvormige dieren, erg geabstraheerd

Berdal, rond 830, genoemd naar vindplaats Berdal in Noorwegen

kenmerken: grijpdieren compleet, halfplastisch weergegeven, grote kop, meestal van voren gezien

Borre, laat negende/tiende eeuw, genoemd naar grafvondst in Borre op Gotland (ontwikkeld uit Borre-stijl)

kenmerken: grijpdieren in gesloten cirkel, kop van voren gezien en driehoekig, 'Mickey Mouse-oren'

typisch: in fijn metaalwerk

Jelling, tiende eeuw, genoemd naar zilveren beker uit koninklijke grafheuvel in Jelling op Jutland

kenmerken: geen grijpende maar langgerekte slangenachtige dieren, en profiel weergegeven

typisch: vooral in goud met filigraan, ook op wapens

Mammen, laat tiende/vroeg elfde eeuw, genoemd naar vindplaats Noord-Jutland (jongere Jelling-stijl)

kenmerken: dierenlichamen verder ontwikkeld, meer in proportie, kop van zijkant gezien, viervoeters, plantenmotieven samen met diermotieven, veel details

typisch: veel op gedenkstenen (Runenstenen), ook in fijn snijwerk

Ringerike, eerste helft elfde eeuw, genoemd naar gebied ten noorden van Oslo (ook als vroege Urnes-stijl of Runensteen-stijl bekend)

kenmerken: verdere ontwikkeling van de bladeren in de Mammen-stijl

typisch: alleen op Runenstenen Zweden en Noorwegen

Urnes, midden elfde eeuw, genoemd naar Noorse stafkerk van Urnes (verfijning van Ringerike-stijl)

kenmerken: laatste Viking dierstijl, dunne, slangachtige gracieuze viervoeters met spitse kop, halfplastisch weergegeven, in dikker/dunner wordende vloeiende lijnen.

Sleutel

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. Bj462

In de graven van vrouwen worden vaker sleutels gevonden dan in die van mannen. Sleutels worden ook tussen nederzettingsafval gevonden. Er zijn diverse modellen, maar de meeste hebben zoals deze sleutel uit Birka een brede baard, die meestal is opengewerkt. De sleutels pasten op sloten, van deuren of eventueel kisten. Puur symbolisch zijn ze niet, al blijft het de vraag wat er gebeurde met de sloten waarvan de sleutels mee zijn genomen in het graf. Dat ze meestal bij vrouwen teruggevonden zijn, is te verklaren uit de rol van man en vrouw in de samenleving van deze tijd. Zeker in deze gemeenschappen, waar veel van de mannen vaak (en lang) van huis waren, werden de huizen en de voedselvoorraden beheerd door de vrouwen. Zij sloten de schuren en deuren af voor de nacht, of tegen dieven.

combinaties van deze drie elementen. Het meest typisch voor de dierornamentiek is het zogenaamde 'grijpdier', een afbeelding van een beest dat met een poot rond zijn eigen nek sluit, zich als het ware bij de hals grijpt (afb. p. 48).

Dit 'grijpdier' kan verschillende vormen hebben: met twee of vier poten, meer of minder volume, langgerekt of meer gedrongen en van opzij of van voren gezien. Dit zijn enige kenmerken waarmee de stijlen van elkaar te onderscheiden zijn.

Houtsnijwerk

In de eindfase van de Vikingperiode komt de Vikingkunst tot een laatste hoogtepunt in het houtsnijwerk van elfde-eeuwse houten kerken in Noorwegen, de zogeheten stafkerken. De laatste Vikingstijl, Urnes, heet naar de dierornamentiek van de stafkerk in Urnes, waar slanke viervoeters tussen dunne lijnen een evenwichtige versiering vormen. Het Universiteitsmuseum van Oslo bezit de fragmenten van de houtsculptuur die het portaal vormde van de stafkerk van Hylestad. Dit portaal is bijzonder, omdat er in een omlijsting van ranken verhalende scènes zijn afgebeeld uit een van de legenden uit de Vikingmythologie, het verhaal van Sigurd en de draak. Daarbij zien we de Vikingheld, getooid met een spitse helm met neusplaat, bijvoorbeeld bij de smid zijn zwaard testen of het hart van de draak roosteren boven een vuurtje. Het zijn, ondanks de inhoud, bijna huiselijke taferelen en bovendien zijn in de

Strijdende Viking, houtsnijwerk
van de elfde-eeuwse Stavkirke
van Hylestad.
Universiteitsmuseum Oslo.

Vikingkunst heel weinig mensen afgebeeld. De beweeglijke scène van een strijdende Sigurd (afb.), het zwaard geheven, is één van de meest indrukwekkende portretten van Vikingen die nu nog te bekijken zijn.

Het Runenschrift

Tot de bekendste kunstwerken van de Vikingen behoren twee zwerfkeien, versierd met reliëfs en inscripties, die in het Deense Jelling bij het kerkje zijn opgesteld en daarom de 'Jellingstenen' worden genoemd. Ze dateren uit het midden van de tiende eeuw; de kleinste is anderhalve meter hoog en de grootste tweeëneenhalve meter. De kleine steen is versierd met Christus aan het kruis in een patroon van in elkaar verwikkelde ranken; een typisch christelijke voorstelling in een typisch Scandinavische stijl. Van deze steen staat een kopie op ware grootte aan de voet van de Dom in Utrecht; deze is in 1936 door de Deense regering aan de stad geschonken (afb.). Op beide stenen is naast decoratie een inscriptie te zien, in horizontaal geplaatste Runentekens. Omdat de stenen uit de tiende eeuw dateren, betreft het hier tekens uit de zogenaamde 'jongere Runenreeks', het meest gebruikte Runenalfabet dat naar de klanken van de eerste zes tekens ook wel 'futhark' wordt genoemd (afb. p. 52). De inscriptie op de kleine steen wordt vertaald als: 'Gorm, koning, richtte deze steen op voor Thyra zijn echtgenote, trots van Denemarken'. De grote steen is opgericht

door Harald Blåtand, de eerste christelijke koning van Denemarken en de zoon van Gorm, in circa 960. De inscriptie luidt: 'Koning Harald gebod dit gedenkteken te maken ter gedachtenis aan zijn vader Gorm en aan Thorvi, zijn moeder; de Harald die won heel Denemarken en Noorwegen en de Denen christelijk maakte.'

Kopie op ware grootte van de Jellingsteen voor de Dom van Utrecht.

Tekening van het
Runen-alfabet ('futhark')
met verklarende letters
eronder.

Het Runenschrift bestaat uit rechte lijnen met dwarsstreepjes en is ontstaan als een schrift om te kerven in hout of steen, een epigrafisch schrift. Zwerfstenen met tekst op de platte kant komen veel voor in Denemarken en waren – en zijn soms nog altijd – opgesteld langs de 'haervejen' of heerbanen, een netwerk van wegen dat al voor de jaartelling bestond. De oudste stenen met inscriptie dateren uit circa 400 na Chr. Vanaf de achtste eeuw werd naast tekst ook decoratie aangebracht, veelal monsters in reliëf die ook werden ingekleurd. Deze waren bedoeld om demonen en rovers af te schrikken. Stenen met afbeeldingen van mensen, zoals die in Jelling, zijn zeldzaam; ze vermengen een 'heidense' Scandinavische vorm (de stenen) met een nieuwe, christelijke inhoud en zijn overgangsstukken.

Grote Jellingsteen

einde tiende eeuw

Kopenhagen, Nationaal Museum

De plaats Jelling wordt beschouwd als de geboorteplaats van het Deense christendom. Hier werd in het midden van de tiende eeuw, bij twee koninklijke grafheuvels, een symbolische formatie van zwerfkeien en twee grote runenstenen opgericht. In de inscripties, die bij de graven horen, verklaren Gorm de Oude en Harald Blauwtand dat zij koning van Denemarken zijn. Harald meldt dat hij het land christelijk heeft gemaakt. De grootste is op één van de drie zijden versierd met een vlakvullende decoratie, waar Christus te zien is temidden van in elkaar geweven ranken. Het is de eerste zo expliciet christelijke afbeelding in dit land en mag als propaganda voor het nieuwe geloof worden gezien.

Schepen en navigatie

Vikingschepen

'Goud glinsterde op de boegen, zilver blonk op de koppen van figuren van verschillende vormen. De vloot was zo magnifiek uitgerust, dat als de vlootbaas een land wilde veroveren, alleen de schepen al elke vijand angst aan hadden gejaagd, zelfs voordat de krijgers aan boord waren begonnen met vechten. Want wie van de vijanden durfde in de ogen te kijken van deze afbeeldingen die in de boeg waren gekerfd, deze angstaanjagende gouden leeuwen, deze metalen figuren met dreigende vergulde snuiten, deze draken van puur glinsterend goud, deze dreigende stieren die met hun gouden hoorns dood en vernietiging aankondigden...'. Zo beschreef een Noord-Franse monnik de vloot waarmee koning Knut in 1015 Engeland wilde gaan veroveren. De schepen die zich toen hadden verzameld in de haven, waren langschepen die ontworpen waren voor lange reizen en oorlogsvoering, uitgerust met schilden en oorlogstotems (afb.).

Het was dit langschip dat de Vikingen in de achtste eeuw in Scandinavië hadden geperfectioneerd. Het schip was laag genoeg aan de zijkanten om te worden geroeid, breed genoeg om stabiel te kunnen zeilen en licht genoeg om door de bemanning op het strand getrokken te worden, of een stuk over land te transporteren (op rollers). Door gebruik van een kiel, spanten en overnaadse planken

Vikingschepen afgebeeld in het 'Utrechts psalter' uit ca 830. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

waren de Scandinaviërs in staat schepen van meer dan 25 meter lengte te bouwen. Vanwege hun geringe diepgang (vaak minder dan een meter) en roeiriemen konden deze schepen goed riviermondingen invaren. Bovendien konden ze zo ongeveer overal aanleggen. De snelheid die een Vikingschip kon bereiken, varieert van drie tot vier knopen (circa 5-7 km per uur) bij het roeien tot tien tot elf knopen (circa 18-20 km per uur) als er gezeild werd. De snelle, wendbare schepen hebben ook de tactiek van de Vikingen mogelijk gemaakt, namelijk de verrassingsaanval. De schepen verschenen inderdaad plotseling aan de horizon en waren ook bliksemsnel weer vertrokken. Reeds de allereerste Vikingaanval, op het klooster van Lindisfarne in Engeland in 793, was juist door de snelheid van de Vikingenschepen mogelijk – en succesvol. De bewoners van het (onverdedigde) eiland waren geschokt niet alleen door het brute geweld van de heidenen, maar meer nog door hun komst op zich, de zee over in één ruk.

De ontwikkeling van zeewaardige schepen maakte voor Scandinavië contacten met de buitenwereld mogelijk. Eerst voer men vooral langs de kusten en beperkten de contacten zich tot andere Scandinavische volkeren. Langs de kust werd gevaren op herkenningspunten aan land. De Vikingen beheersten echter ook de navigatie op zee op een basaal niveau – ze kenden nog geen kompas. Aan

de hand van de stand van zon en sterren, kennis van zeestromen en analyse van het gedrag van zeedieren, lukte het ze de zee over te steken. Eerst naar IJsland en Groenland, later naar de Britse eilanden en de Frankische kusten. De actieradius van de Vikingschepen bestreek de hele toen bekende wereld, van de Noordelijke IJszee tot ver in de Middellandse Zee. De oversteken maakten zowel plundering als kolonisatie in die gebieden mogelijk. Dat de navigatie op met name de oceaan niet altijd succesvol was, blijkt uit de reis van Leif Erikson rond het jaar 1000. Hij raakte in een storm flink uit koers en belandde daardoor op de kust van Noord-Amerika. Achteraf gezien is zijn ontdekking van Amerika – er is een kleine Viking-nederzetting teruggevonden in L'Anse-aux-Meadows in Newfoundland – een prestatie van wereldformaat, maar Leif was beslist heel ergens anders heen op weg.

De bouw van om het even welk schip was een lang proces, gebaseerd op uitvoerige voorbereiding, ervaring en kennis. Eerst moest het hout worden uitgekozen, waarvoor een dicht begroeid bos met hoge rechte stammen nodig was. Er was een aantal zeer specifieke stukken hout nodig, waaronder grote, gebogen stukken voor de boeg en de ribben. De beplanking vereiste massieve bomen van meer dan een meter dik. De bomen voor deze stukken werden in de regel door de hoofdscheepsbouwer persoonlijk uitgekozen in het woud. Het

uitgekozen eikenhout werd verwerkt terwijl het nog nat was. Het hout voor de beplanking moest worden gespleten, gehakt en in de juiste vorm gebogen.

Het duurde ongeveer een half jaar om een oorlogsschip te bouwen. Specifiek aan de Vikingschepen was de bouw met dunne, overnaadse planken, de dwarshouten die als banken dienden in de oorlogsschepen, en de constructie van de mast. De ingenieuze vorm van de boot en het zeil stelden de Vikingschepen in staat tegen de wind in te zeilen en te laveren op allerlei stromen en bij allerlei windrichtingen. Dit was een belangrijke reden voor hun succes.

Het uitvaren met een schip kon niet impulsief, maar vereiste lange voorbereidingen. Voor de Vikingen was de binnen- en kustvaart belangrijker dan de zeevaart. De regionale vaart was veiliger en gemakkelijker; daarbij was het gewoonte elke avond voor anker te gaan en water en proviand in te slaan. Voor een zeevaart moest alles worden meegenomen: gezouten vis, drinkwater in vaten. We weten dat de navigatie beperkt was en het was het belangrijkste om de kust op de juiste plek, bij de juiste wind, in de goede richting te verlaten. Op het goede moment moest je vaak weken wachten. Zelfs Willem de Veroveraar wachtte 46 dagen in Normandië voordat hij met zijn vloot de oversteek over het Kanaal waagde.

Rijnschepen

Rijnaak in Bonn

In de collectie van het Rheinisches LandesMuseum in Bonn bevindt zich sinds 1993 een rivieraak ('praam') uit de Karolingische tijd. Deze is gevonden in een grindgroeve bij Kalkar-Niedermörmter, ongeveer 500 m ten zuiden van de huidige loop van de Rijn. Het is een typische schuit voor de achtste en negende eeuw, een rechthoekige boot met een vlakke onderkant (een zogenaamde 'plattbodem') met een gebogen boeg en achtersteven (afb. p. 59). Het schip is ongeveer 14 meter lang en meet op het breedste punt 2,45 meter. In en rondom het schip konden enkele Romeinse en Karolingische scherven geborgen worden, terwijl van onder het schip uit delen van de schedels van een 20- tot 30-jarige man en een 70-jarige vrouw tevoorschijn kwamen. Het schip moet zijn vergaan, want een deel van de lading werd nog in het schip aangetroffen. Het gaat om tufstenen uit de Eifel, deels al eerder gebruikt. Stenen werden als bouw materiaal gebruikt en werden druk verhandeld en vervoerd in deze periode. Uitgerekend is dat het schip ongeveer 4,5 ton lading kon vervoeren. Het is bekend dat in het zand en grind van de groeve bij Kalkar een oude rivierbedding ligt, die in de Karolingische tijd nog bevaarbaar was. Omdat steen in de directe omgeving toen schaars was, waren veel gebouwen van hout. Met name kerken en burchten werden wel van steen

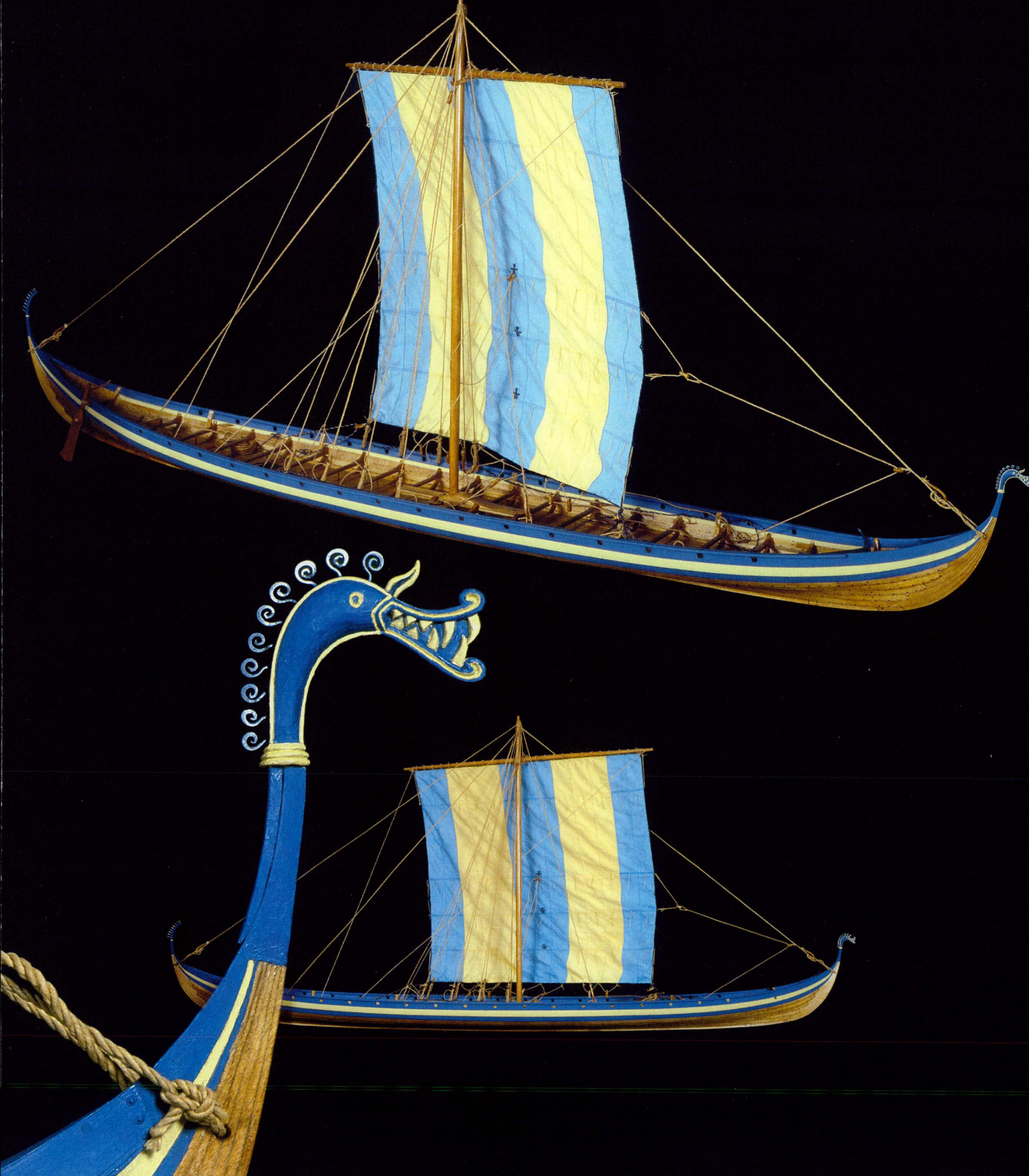
Model van een Vikingschip

gebouwd door Vibeke Bischoff

Kerteminde, Kerteminde Museum

In een heuvel in Ladby, gelegen bij de Kerteminde-fjord op Funen, is een Vikingleider gevonden die begraven was in zijn 20 meter lange schip, dat op het land getrokken was en later met grond bedekt. Bij het schip waren elf paarden en een troep honden geofferd, waarschijnlijk als provisie voor de hoofdmann om in het Walhalla naar hartelust te kunnen jagen.

De dode zelf lag middenin het schip, voorzien van luxueuze graf giften, wapens en paardentuig. Een indruk van het schip in de grond is bij Ladby te zien. Het schip is gereconstrueerd in een model op schaal 1:10. Het had zestien paar roeiers. De bovenkant van de boorden is om en om blauw en geel geverfd; de mast in het midden draagt een verticaal blauwgeel-gestreept zeil. Linksachter zit een steekroer, bij het uiteinde van de steven die eruit ziet als een staart. Rechts is de gebogen drakenkop op de boeg te zien

gebouwd en daarvoor werd vaak over flinke afstanden materiaal aangevoerd. Het is mogelijk dat (een deel van) de stenen in de rivieraak van Romeinse oorsprong zijn, want er stonden nog allerlei versterkingen en bruggen uit die tijd overeind, die als steengroeve werden gebruikt.

Het schip is nauwkeurig dendrochronologisch gedateerd. Deze methode (chronologie van 'dendro' = hout) bestaat uit het analyseren van de jaarringen van hout. In een warm of nat jaar

groeit een boom snel en wordt een brede jaarring gevormd, in een koud of droog jaar een smalle. Elke boom heeft een uniek patroon van ringen, een soort 'vingerafdruk'. In de afgelopen decennia is van duizenden houtmonsters uit verschillende tijden en streken het patroon in de computer opgeslagen, zodat de jaarringencurve van een houtmonster kan worden vergeleken met de bekende patronen. Daaruit volgt meestal een datering en een plaats waar het hout heeft gegroeid. Om een kapdatum te kunnen bepalen, zijn minstens 25 ringen nodig en de zekerheid dat het de jongste ringen zijn, bijvoorbeeld doordat ook het buitenste laagje, het spinhout, zichtbaar is. In dat geval wordt de datering bepaald op een jaar, eventueel met een kleine marge. Als de buitenste laag niet bewaard is – die wordt meestal weggekapt bij gebruikshout – dan telt men voor de zekerheid nog 20 tot 30 jaar op bij de verkregen datering. Het schip van Kalkar is van eikenhout, dat is gekapt in 802 (met een marge van 5 jaar). Vergelijkbare Karolingische schepen zijn gevonden in Bremen en Krefeld.

Utrechts schip

Het 'Utrechtse schip', gebouwd kort na het jaar 1000, is een van de attracties van het Centraal Museum Utrecht (afb. p. 60). Het is daar sinds 1936 in de kelder opgesteld. Het schip is gevonden op 3 december 1930 bij graafwerkzaamheden aan de Van Hoornekade, op de grens van Utrecht en

Het 'Utrechtse schip' bij de opgraving in 1930.

Rijnaak

kort na 800

uit een grindgroeve bij Kalkar-Niedermörmter

Bonn, Rheinisches LandesMuseum

Het schip dat op een halve kilometer van de oude Rijnbedding werd aangetroffen, is – in tegenstelling tot het Utrechtse schip (zie afbeelding p. 60) en de Vikingschepen – een platbodem met een vlakke onderkant. In het schip werden resten van de lading gevonden, met name stukken tufsteen. Mogelijk vervoerde dit schip, dat van het meest gebruikelijke type van die tijd is, bouw materiaal over de Rijn. Vermoedelijk kon dat met dit schip alleen stroomafwaarts. In het rijngebied lagen diverse Romeinse ruïnes, waarvan bouw materiaal werd gebruikt zoals stenen en dakpannen en ook groeves waar nieuwe steen kon worden gewonnen.

Zuilen. Het lag in een oude bedding van de Vecht. Het schip is zeer bekend in de scheepsarcheologische wereld vanwege zijn bijzondere constructie: het is een uitgeholde boomstam, opgehoogd met zware planken. Omdat sinds de berging van het Utrechtse schip nog vier (fragmenten van) dit soort vaartuigen zijn gevonden, wordt er gesproken van het 'Utrechtse type'. De berging van het schip in 1930 was niet eenvoudig. Er waren veertig mannen nodig om de reusachtige, 14 meter lange bodem uit één stuk, op te tillen. Eenmaal overgebracht naar het Centraal Museum is het scheepshout geprepareerd met creosoot, een bruine olieachtige substantie, en lijnolie. De typische geur van het schip in de kelder is daaraan te wijten. Heden ten dage wordt nat hout behandeld met een kunstwas, PEG (polyethyleenglycol); voor creosoot of olie zou niemand meer kiezen. In de jaren '30 was dit echter de best bekende methode, die bijvoorbeeld ook bij het Noorse Vikingschip van Oseberg werd toegepast. De behandeling heeft zijn doel trouwens wel bereikt, want dankzij de preparatie is het schip bewaard gebleven. Tijdens de behandeling zijn vervormde delen van het schip teruggebogen, maar er is zo min mogelijk aangevuld met nieuw hout. Voor de boot werd een metalen steunconstructie gemaakt die precies de vorm volgt. In de periode 1998-2000 is het Utrechtse schip geheel onderzocht en gedocumenteerd, waarbij het hout is schoongemaakt, bemonsterd en van een 'man-

tel' van PEG voorzien; ook is de draagconstructie vervangen. De uitvoerige studie van het schip heeft veel van de onduidelijkheden rondom het schip opgelost.

Sinds de vondst van het Utrechtse schip zijn er verschillende theorieën gevormd over de ouderdom. In eerste instantie dacht men met een Romeins schip te maken te hebben, later met een Karolingisch, terwijl wel werd gedacht dat het schip in Duitsland was gemaakt en voor een eenmalige reis de Rijn was afgezakt. Dendrochronologisch onderzoek van het hout in 1997 heeft op beide punten duidelijkheid gebracht. Het onderzoek leverde het jaar 997 na Chr. als einddatum voor het hout op. Met 20 tot 30 jaar onzekerheid daarbij opgeteld, plus de tijd die kan zijn verlopen tussen kappen en bouwen, moet het schip dateren uit de vroege elfde eeuw. Het patroon van de jaarringen lijkt veel op dat van middeleeuws hout uit Tiel en niet op de curve uit West-Duitsland. Daaruit kunnen we concluderen dat het schip in de Rijndelta is gebouwd, waarschijnlijk zelfs in de streek van Utrecht.

De bodem van het Utrechtse schip is gemaakt van één stuk hout, een uitgeholde boomstam, die is uitgebogen. Dat leverde een stabiele, mooi gewelfde basis. De zijden van de romp zijn uit planken opgebouwd. Het schip kan grotendeels een open boot zijn geweest, maar het zal een

Utrechts schip

kort na 1000

Utrecht, Centraal Museum

Onder de bogen van de kelder van het Centraal Museum staat dit grote schip opgesteld, dat voor de oorlog gevonden werd in een verzande oude arm van de Vecht aan de rand van Utrecht. Dendrochronologisch onderzoek van de jaarringen van het eikenhout heeft recent uitgewezen dat het schip in het begin van de elfde eeuw is gebouwd, waarschijnlijk in (de buurt van) Utrecht zelf. Het is geconstrueerd door een boomstam uit elkaar te buigen en daarop planken te plaatsen; dat levert een erg stabiel schip op. Dit zware schip was bijzonder geschikt voor het vervoeren van bouw materiaal over de Rijn. In het begin van de elfde eeuw is er in Utrecht veel in steen gebouwd, met name op het Damplein, bovenop de resten van een Romeins castellum. Mogelijk zijn stenen en hout met dit soort schepen uit Duitsland aangevoerd.

voor- en een achterdek gehad hebben om het beter te kunnen bevaren. Mogelijk heeft in het midden een versterkte vrachtruimte gezeten, maar ook in de rest van het schip kon lading worden geplaatst. Het schip had een spitse boeg en achtersteven. Het schip heeft een betrekkelijk kleine mast gehad, die waarschijnlijk vooral zal zijn gebruikt als trekmast, om het schip vanaf de oever voort te trekken (te jagen) – uit schriftelijke bronnen (Alcuin) is bekend dat schepen vanaf de Rijnmonding tot in Utrecht werden getrokken. In de mast kan bij gunstige wind een klein zeil zijn gehesen om voor de wind te zeilen. In ondiep water kan het schip geboomd zijn, terwijl twee paar riemen het roeien op een langzaam stromende, rustige rivier als de Vecht mogelijk maakte. Ook waren de roeispanten handig bij het manoeuvreren, bijvoorbeeld in een haven. Waarschijnlijk heeft het schip een zijroer gehad of een stuurriem over de hele achtersteven, maar er is niets van sturing aangetroffen in het Utrechtse schip. Misschien is de kostbare stuurinrichting, net als de lading, uit het schip gehaald voordat het bewust werd afgezonken, of nadat het was vergaan.

Vanuit Utrecht was er veel binnenvaartverkeer van en naar het Rijnland en via de Vecht en het Almere (de kleinere voorloper van de Zuiderzee) was er een goede route naar de Friese Kust en de Noordzee. Het Utrechts schip is door zijn stevige onderbouw zeer geschikt voor vrachttransport

over binnenwateren, al kon het incidenteel, bij gunstige omstandigheden, ook wel een zeevaart maken. De grote omvang en nogal brede romp van het schip typeren het als een vrachtvaarder voor zware goederen. Te denken valt daarbij aan de aanvoer van bouwmaterialen zoals tufsteen en hout, waaraan tijdens de enorme bouwactiviteiten in Utrecht in de elfde eeuw erg veel behoefte was. Veel daarvan kwam uit het Rijnland. Het Utrechts schip is misschien wel speciaal zo gebouwd om met zijn stevige basis de gevaarlijke stroomversnellingen in de Rijn tussen Mainz en Koblenz goed te kunnen overbruggen. Schepen van het 'Utrechtse type', met de uitgebogen uitgeholde boomstam als onderbouw, waren zeer functionele schepen. Ze zijn dan ook niet verdwenen omdat ze niet voldeden, maar omdat er een tekort kwam aan de grote, dikke bomen zonder takken die nodig waren voor de bodem. In de twaalfde eeuw is men noodgedwongen overgeschakeld op schepen waarvan de romp geheel uit planken was opgebouwd.

Andere vondsten van schepen van dit type zijn elders in Utrecht gedaan (twee eveneens in oude armen van de Vecht) en ook in Velsen, mogelijk in Zeewolde – op de bodem van de voormalige Zuiderzee – en tenslotte in Queenhithe in de haven van Londen. Ze verschillen in grootte en het schip dat in Londen is gevonden is het enige dat echt zeewaardig is gebouwd; het type is dus

Reliëfbandamfoor

Svarta Jorden

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. 5208:2236

Tot de typerende ceramiek uit de handelssteden van de Vikingperiode behoren grote, bolle voorraadvaten met een bolle bodem en zonder hals, met een vrij smalle ronde opening. Ze zijn gemaakt van lichtbeige aardewerk en versierd met opvallende stroken die met blokjes en driehoekjes in geometrische patronen versierd zijn. Deze voorraadvaten worden 'reliëfbandamforen' genoemd en werden voor allerlei voorraden gebruikt. Ze zijn vrij dunwandig voor zulke grote vaten en sneuvelden blijkbaar regelmatig; meestal worden alleen scherven van een deel van de amfoor teruggevonden. Vanwege de reliëfbanden zijn ook die scherven herkenbaar. Scherven van reliëfbandaardewerk zijn gevonden in bijvoorbeeld Birka en Dorestad (zie afbeelding p. 106). Dit middelgrote exemplaar uit Svarta is relatief heel en toont hoe zo'n vat eruit zag.

veelzijdig. Het 'Utrechtse type' wordt gezien als voorloper van de hulk, het ronde vrachtschip dat in de Late Middeleeuwen heel belangrijk zou worden in West-Europa. Beide scheepstypen hebben een sterk gebogen romp en gewelfde gangen. De vindplaats van het Londense schip van dit type is daarvoor van belang, want dat is opgegraven in het deel van de haven dat 'Aethelred's hythe' oftewel 'landingsplaats van Aethelred' heet. De oudste teksten waarin de term 'hulk' wordt gebruikt zijn juist tollijsten van rond het jaar 1000, waarin staat dat hulken afmeren in Aethelred's Hythe. Waarschijnlijk werden daarmee schepen van het Utrechtse type bedoeld. De naam 'hulk' is mogelijk ontleend aan de boomstamkano die bij deze schepen als bodem diende; het is afgeleid van het Germaanse woord 'holh' voor 'uitgehold'.

Verschillen tussen Rijn- en Vikingschepen

Ook van Vikingschepen wordt aangenomen dat ze zich ontwikkeld hebben uit uit elkaar gebogen boomstamkano's. Er zijn echter grote verschillen

in de afmetingen. De schepen van het 'Utrechtse type' zijn op alle fronten veel zwaarder en lomper. De manier van bouwen, waarbij massa wordt ingezet om de scheepsromp te versterken, staat haaks op de Scandinavische traditie. Daar werden met buigzame planken lichte en wendbare schepen gebouwd, die juist door hun beweeglijkheid overal konden varen. De Scandinavische schepen hadden veel meer roeispanten, waren licht genoeg om eventueel gedragen te worden en konden bovendien tegen de wind in zeilen. Dankzij de geringe diepgang konden beide uiteinden gebruikt worden om te landen. Vikingschepen waren dus veel wendbaarder, waar de Rijnschepen met hun lompe bouw andere voordelen hadden. Ook bij de Vikingschepen zijn de vrachtschepen relatief het grootst en het breedst, maar het grootste Vikingschip was nog steeds veel wendbaarder dan de Rijnschepen.

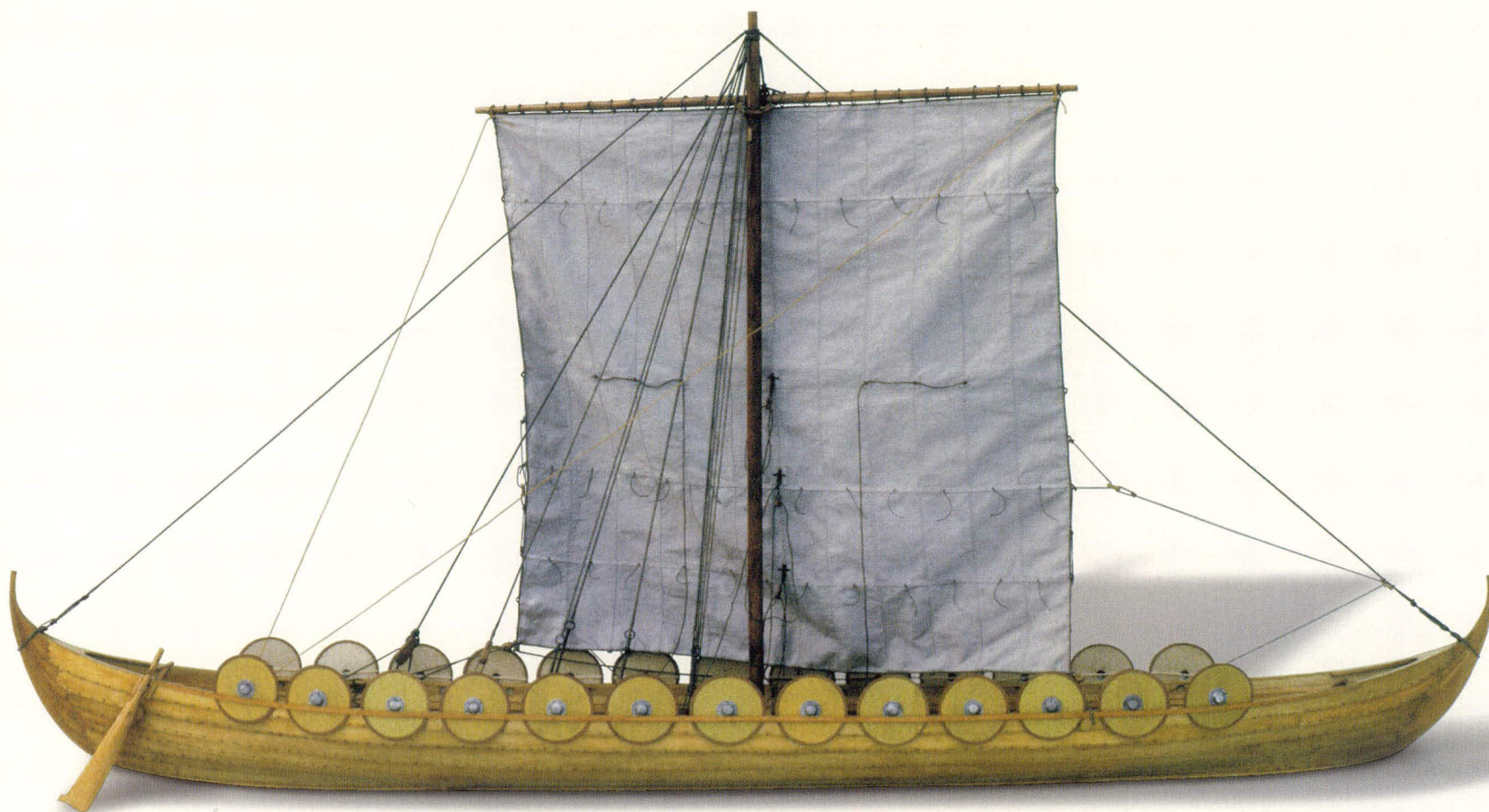
Teruggevonden Vikingschepen

Schepen uit de Roskildefjord

In de smalle, noord-zuid gelegen fjord boven Roskilde, aan de kust van het eiland Sjaelland waarop Kopenhagen ligt, zijn in 1962 maar liefst vijf Vikingschepen opgegraven. Ze lagen deels op en over elkaar heen en vormden zo, met stenen gevuld, een barrière in de fjord. Deze maakte het diepgaande schepen onmogelijk de baai in te varen waaraan de stad Roskilde ligt. In de Middeleeuwen was Roskilde de hoofdstad van Denemarken, een

Het nabouwen van een Vikingschip in Roskilde.

Schaalmodel van Skuldelev 5

rond 1000

Roskilde, Vikingschepenmuseum

Tijdens het opnieuw in elkaar zetten van de wrakken van de Vikingschepen die in Roskilde zijn gevonden, zijn nauwkeurig modellen op een schaal van 1:10 gemaakt.

Die modellen zijn weer gebruikt bij het maken van de varende 1:1-replica's. Dit model is van de Skuldelev 5, een klein oorlogsschip van 17,5 meter lang – de grootste 'drakkars' waren meer dan 35 meter lang. De Skuldelev 5 had 13 paar roeiers, zodat met een stuur en een uitkijk erbij zo'n 30 man nodig was om het schip te bevaren. Determinatie van

het hout van dit wrak heeft uitgewezen dat het schip mogelijk in Roskilde zelf is gebouwd. Er zijn geen resten van de beschrijving of van het zeil en de touwen teruggevonden; die zijn grotendeels gereconstrueerd op grond van afbeeldingen van Vikingschepen.

bisschopszetel en in de kathedraal worden sinds die tijd de Deense vorsten begraven. Roskilde was dus in de Middeleeuwen een rijke stad. De dam in de fjord ter hoogte van het plaatsje Skuldelev, ongeveer 20 kilometer ten noorden van Roskilde, was dan ook bedoeld om zeerovers en oorlogsschepen op een afstand te houden. De barrière van stenen was in later eeuwen natuurlijk wel bekend en ook wist men uit de overlevering dat er een schip onder lag. Alleen wilden de vissers verhalen dat het om één schip ging, dat koningin Margaretha I (gestorven in 1412) had laten afzinken. Pas bij het eerste archeologische onderzoek, in de periode 1957-1959 uitgevoerd door het Nationaal Museum uit Kopenhagen, bleek het niet om één maar om vijf schepen te gaan, die ook nog eens vier eeuwen ouder waren.

In 1962 is de plek afgedamd en drooggepompt, waarna binnen vier maanden alle vijf de schepen geborgen zijn, in duizenden stukken. Wat er per schip aan elkaar te puzzelen was, is op een metalen skelet gemonteerd en sinds 1969 zijn de vijf Vikingschepen opgesteld in het Vikingschipmuseum van Roskilde, in een speciale hal, met uitzicht op de fjord. De schepen zijn behoorlijk incompleet, maar de vorm is duidelijk te zien, alsmede allerlei details van de constructie. Lading was er niet aan boord, want er zijn lege, waarschijnlijk oude schepen gebruikt om af te zinken. Geen van de schepen vertoont echter sporen van sloop, bijvoor-

Replica van een Vikingboot (Skuldelev 1)

tiende eeuw

Roskilde, Vikingschepenmuseum

Nagebouwde Vikingschepen van verschillende types aan de steiger in Roskilde.

Het Vikingschepenmuseum in Roskilde is gebouwd om vijf Vikingschepen te herbergen, die in de Roskilde-fjord bij Skuldelev zijn teruggevonden. Dat de wrakken er te zien zijn, is maar een deel van de aantrekkingskracht van dit museum, dat direct aan de fjord is gelegen. Er zijn en worden namelijk ter plekke ook Vikingschepen gebouwd, als 1:1-replica's van de opgegraven exemplaren en het hele proces kan bekeken worden. Ze worden op authentieke manier gebouwd en er wordt op de fjord mee gevaren, als een vorm van experimentele archeologie. De kleinste nagebouwde boot is de Skuldelev 6, een scheepje dat vooral voor buurtvaart en visserij zal zijn gebruikt. Het is 12 meter lang en 2,5 meter breed.

Vrachtschip 'Skuldelev 1', opgegraven in de Roskildefjord. Viking schepenmuseum Roskilde.

beeld het eraf halen van hout voor hergebruik. Het lijkt er op dat de schepen kort voor het afzinken nog in gebruik waren. Wel zijn de schepen in de loop van tien eeuwen onder water flink beschadigd, met name omdat ze op één kant lagen en de omhoog stekende helft dus veel slechter bewaard is dan de onderste helft, die in het zand stak. De schepen blijken in de eerste helft van de elfde eeuw in een zeer kort tijdsbestek te zijn afgezonken. Dat is gedaan om de fjord te blokkeren en zo Roskilde te beschermen, mogelijk (gezien het moment) tegen Noorse Vikingen die toen de Deense wateren onveilig maakten.

De vijf schepen behoren toevallig elk tot een ander type, met een eigen functie. Twee zijn vrij lange, smalle oorlogsschepen (langschepen, *drakkar* of *dreki* genoemd), van het soort dat de aanvallen op de Nederlandse en Duitse gebieden uitvoerde; er is een groot (Skuldelev 2) en een klein oorlogsschip (Skuldelev 5). Het grootste langschip was

Lang oorlogsschip 'Skuldelev 2', opgegraven in de Roskildefjord. Vikingschepenmuseum Roskilde.

oorspronkelijk ongeveer 30 meter lang en 3,8 meter breed, met een diepgang van slechts een meter. Het had circa 112 m² zeiloppervlak en er was een bemanning van 80 tot 100 man voor nodig. De replica van dit schip lijkt het meest op de gangbare voorstelling van een Vikingschip: lang, smal, met een hoge boeg en vierkant zeil. Twee van de andere schepen, een groot en een klein, zijn handelsschepen. Beide zijn veel breder dan een oorlogsschip en hebben daardoor een heel ander

Replica klein oorlogsschip Skuldelev 5.

aanzien. Het grootste (Skuldelev 1) is een oceaanoewaardig handelsschip, 16,5 meter lang en 4,8 meter breed. Dit type wordt *knarr* genoemd. Het kleinere (Skuldelev 3) zal meer de lokale zeeën bevaren hebben. Het vijfde ship (Skuldelev 6) was oorspronkelijk een vissersboot van 12 bij 2,5 meter en werd later omgebouwd tot een vrachtschip (*ferja*). Onderzoek van het scheepshout heeft uitgewezen dat het niet alleen toevallig verschillende types schepen zijn, maar dat ze ook in verschillende delen van de Vikingwereld zijn gemaakt. Het grote handelsschip en de vissersboot zijn gemaakt van hout dat groeit aan de Sognefjord in Noorwegen. Het kleine oorlogsschip en het kleine handelsschip zijn van Deens hout gemaakt. Het vijfde ship, het grote oorlogsschip, leverde problemen op bij de determinatie, want het hout van dat ship leek helemaal niet uit Scandinavië afkomstig te zijn. Uiteindelijk bleek na veel vergelijkingen dat de curve van de jaar-

ringen precies overeen kwam met die van hout uit Ierland; dit ship moet dus in Ierland gemaakt zijn, in de omgeving van Dublin.

In 1996 werden, bij het verdiepen van de haven van Roskilde en het aanleggen van een kunstmatig museumeiland, nog eens negen schepen gevonden. 'Slechts' twee daarvan waren uit de Vikingtijd; de andere waren latere maar nog altijd middeleeuwse schepen. De twee Vikingschepen dateren net als de eerste vijf uit de eerste helft van de elfde eeuw. Eén was een klein (niet-oceaanoewaardig) handelsschip, het andere een oorlogsschip van 36 tot 37 meter lengte, het grootste Vikingschip ooit gevonden. Het personeel en de bezoekers van de Skuldelevschepen in het Vikingschipmuseum waren decennia lang letterlijk over dit enorme langschip heen gewandeld. Besloten werd van de nood een deugd te maken en het museumeiland is sindsdien een soort overdekte opgraving, waar

Osebergship bij de opgraving in 1904.

Transport van het Osebergship in 1932.

bezoekers het schoonmaken, documenteren, conserveren en reconstrueren van de nieuw gevonden schepen op de voet kunnen volgen.

Het scheepsgraf van Oseberg

Een eeuw geleden, in 1904, werd een Vikingschip gevonden in Oseberg in Noorwegen (afb. p. 69). Het was tussen 850 en 900 na Chr. uit de fjord op het land getrokken, in een kuil gelegd en bedolven onder een heuvel van klei en plaggen turf. In het schip was een grafkamer gebouwd, waarin resten van de skeletten van twee vrouwen lagen. Het gaat om een jonge vrouw die tussen de twintig en dertig was toen ze stierf en een oudere vrouw van rond de zestig jaar. Ze waren op houten bedden gelegd in een tentvormige kamer. Zowel in als buiten de kamer waren allerlei voorwerpen neergezet: eten en kleding, kisten en kookgerei, maar ook sledes en een wagen. De meeste voorwerpen zijn prachtig versierd met houtsnijwerk. Ze waren bedoeld voor in het hiernamaals en benadrukten tegelijkertijd de status en rijkdom van de vrouwen toen ze leefden. Er waren zeker ook sieraden en andere voorwerpen van goud en zilver in het graf meegegeven, maar die zijn ten prooi gevallen aan grafrovers. Lang geleden hebben die zich een weg gehakt, dwars door de heuvel tot in de grafkamer. Gelukkig waren ze niet geïnteresseerd in de houten en ijzeren voorwerpen en al helemaal niet in het schip, waarin alles lag.

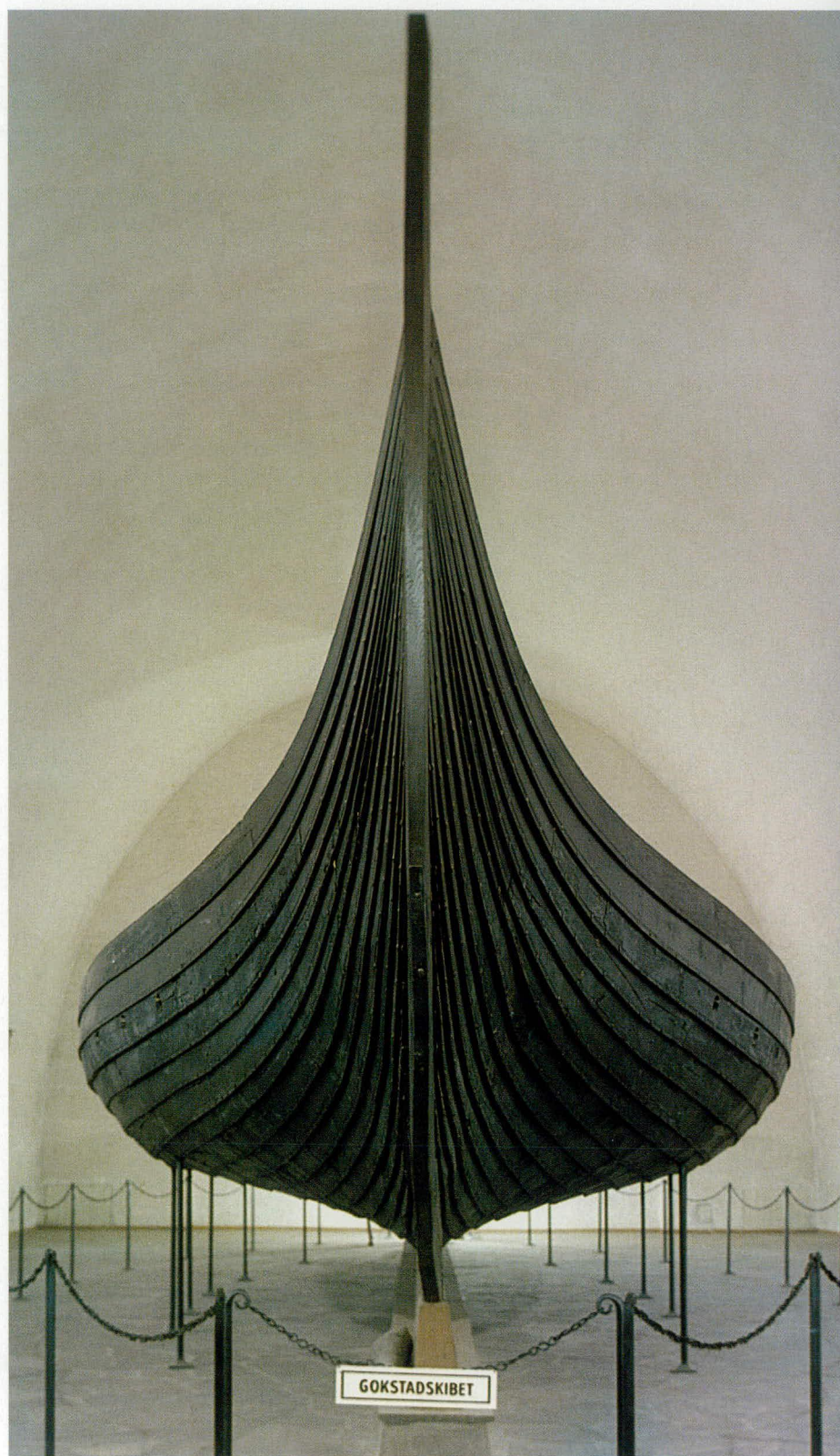
In 1904 werd in de loop van vier maanden deze hele grafheuvel opgegraven en het schip met zijn inhoud geborgen. Voorwaar geen eenvoudige klus, want het gewicht van de heuvel en de steenhoop er bovenop had het schip diep de grond in gedrukt. De planken (huidgangen) van het schip en de meeste voorwerpen waren in duizenden stukken gebroken. Dat zachte, kwetsbare hout moest tussen de scherpe stenen van de heuvel uit gepeuterd worden. Daarna is al het hout behandeld en vervolgens weer aan elkaar gepuzzeld. De grootste puzzel was het schip zelf. Alle stukken scheepshout zijn onder stoom teruggebogen in hun oorspronkelijke vorm en vervolgens is het eiken schip in zijn geheel gereconstrueerd. 90% van het herbouwde schip is origineel; het boven-

Het Osebergship
opgesteld in de speciale
schepenhal in Oslo.

stuk van de boeg met krul was bijvoorbeeld te kwetsbaar en is vervangen door een kopie. Sinds 1926 is het schip en alles wat erin gevonden is te bezichtigen in de speciaal gebouwde Vikingschepenhal in Bygdøy in Oslo (afb. p. 70).

Het schip van Oseberg is 22 meter lang en 5 meter breed; de boeg stak meters boven het water uit. Aan beide zijden zitten 15 roeigaten. Omdat elke roeier één spaan bediende, waren er minstens 32 man nodig om het schip te varen: 30 roeiers, iemand om het roer te bedienen aan de achterkant en een uitkijk op de voorsteven. Maar waarschijnlijk was het nog drukker aan boord. De loopplank is bewaard, maar bankjes voor de roeiers had het schip niet. Waarschijnlijk zaten de Vikingen op hun eigen scheepskisten, waarin ze hun persoonlijke spullen bewaarden. Het schip heeft één lange mast, in het midden. Deze lag plat als er geroeid werd en kon om te zeilen rechtop worden gezet in een blok midden in het schip. In dat blok zat een mastgat en een hellende sleuf. Je kon de mast daar doorheen duwen tot hij rechtop stond en dan verankeren met een zwaar houten blok, het mastsloot. Het bovenste deel van de mast van het Osebergschip was afgebroken, dus het is onduidelijk hoe hoog de mast precies is geweest. Ook het zeil en de tuigage zijn niet teruggevonden. Het schip van Oseberg was al oud toen het als grafschip werd gebruikt. Hoewel het toen in prima staat was, zijn er dui-

Gokstadschip, opgesteld in de speciaal gebouwde schepenhal in Oslo.

delijke sporen van gebruik en slijtage; het schip is zeker niet speciaal voor het graf gebouwd. Blijkbaar ontbraken inmiddels wel de roeispanten en het roer, want die waren nieuw.

In het schip waren drie sleden meegegeven (afb.), gemaakt van hout en prachtig versierd met houtsnijwerk; één is uit 1061 fragmenten aan elkaar gezet! De sleden hebben een bakvormig bovenstel dat met touwen op een los onderstel was vastgezet. De sleden werden elk getrokken door twee paarden. Onder de glijders met houtsnijwerk zijn extra, onversierde glijders gezet, zodat de mooie niet teveel zouden slijten. Eén extra glijder was versleten en is weer overtimmerd met een andere

Houten wagen uit het Osebergship. Universiteitsmuseum Oslo.

Eén van de sledes uit het Osebergship, met houtsnijwerk versierd. Universiteitsmuseum Oslo.

glijder. Ook de sleden waren dus gebruikt voordat ze in het graf terecht kwamen. Even indrukwekkend als de sleden is de wagen op vier wielen die in het schip stond (afb.). Het is de enige wagen uit de Vikingtijd in Noorwegen. In Deense en Noord-Duitse graven van hooggeplaatste vrouwen komen wel vaker wagens voor; het lijkt erop dat dit soort dames daar per kar reisden. Ook de Osebergwagen wijst op hoge status, maar de makers waren duidelijk niet gewend wagens te maken. Zo hebben ze de vooras vastgezet aan het chassis, waardoor de wagen niet kan draaien en eigenlijk alleen maar recht vooruit kan rijden. Het bovenstuk van de wagen is gemaakt van planken die half over elkaar met nagels zijn vastgezet, zoals bij een scheepsromp. Mogelijk wenste de dame een wagen en hebben de koninklijke timmerlieden, die normaal schepen maakten, gewoon hun best gedaan. De wagen kan bij processies en ceremonies zijn gebruikt, maar er zal niet echt in zijn gereisd. Zowel de sleden als de wagen hebben houtsnijwerk van topkwaliteit, grotendeels in de gebruikelijke

patronen van diervormige figuren. Er komen echter ook verhalende scènes voor, die waarschijnlijk legendes uitbeelden. Op de hoeken van de kar zaten vier gestileerde mannenkoppen. Omdat de Vikingen heel weinig mensen hebben afgebeeld, zijn die koppen beroemd geworden. Bij de begrafenis in Oseberg zijn 12 paarden gedood; meer dan genoeg om de sleden en de wagen te trekken.

In het schip zijn verder drie eikenhouten kisten gevonden, die als bergmeubel werden gebruikt. Ze zijn voorzien van zwaar ijzerbeslag en zitten op slot; één van de drie was door grafrovers opengebroken. Zelfs tenten waren meegegeven, getuige de staanders met dierenkoppen. Veel van de objecten hebben te maken met het werk van vrouwen. Zo zijn er twee grote ijzeren ketels, één met een ketting om hem boven het vuur te hangen, de andere met een inklapbare driepoot. Ook houten schalen om eten te bereiden en op te dienen waren aanwezig. Eventuele verzilverde schalen zullen door de grafrovers zijn meegenomen; in ieder geval ontbreken de zaken die typisch van edelmetaal waren. Voor alle voorwerpen is

met zorg het meest geschikte materiaal (zoals de houtsoort) gekozen en daarbij stond kwaliteit voorop. Er zijn schoenen teruggevonden van zacht kalfsleer, met twee paar speciale, links en rechts verschillende schoenen voor de voeten van de aan reuma lijdende oude vrouw. Ook is wol en zijde bewaard gebleven, waaronder fragmenten van een geborduurd tapijt in stroken met verhalen erop. Met deze tapijten waren de wanden van de grafkamer behangen. Tussen de kleine objecten bevinden zich veel attributen van spinnen, naaien en weven. Er is zelfs een klein tafelmanier weefgetouw gevonden, waarop riemen en banden werden gemaakt, met een onafgemaakt

Houten 'animal head post' uit het Osebergschip. Universiteitsmuseum Oslo.

weefsel nog op het getouw. Niet alleen spullen waren meegegeven, ook eten en drinken: twee geslachte ossen, brooddeeg in een trog en schalen met appels.

De meeste voorwerpen uit het Osebergschip zijn herkenbaar en hun functie is duidelijk. Dat geldt echter niet voor de meest tot de verbeelding sprekende voorwerpen uit het schip, de vijf 'dierposten' (afb. p. 73). Het zijn grote stukken hout die uitlopen in een opengesperde dierenkop; ze zijn van boven tot onder versierd met ingewikkelde dierpatronen in houtsnijwerk. Ze behoren tot de allermooiste Vikingkunstwerken ooit gevonden. De stokken of posten hebben aan de onderkant een handvat, zodat ze omhoog gehouden kunnen worden. Misschien werden ze meegevoerd in processies, als symbolen van waardigheid. Dat zou ook de reden kunnen zijn dat ze zijn geplaatst in dit uitzonderlijk rijke vrouwengraf. Het is niet zeker voor welke van de twee dames het scheepsgraf oorspronkelijk bedoeld was. Wel zeker is dat het hier moet gaan om leden van de koninklijke familie van de Noorse Vikingen, de Yngling-dynastie. Daarvan zijn vele koningen, maar slechts één koningin bij naam bekend: koningin Åsa. Het zou kunnen dat zij hier begraven lag, want Oseberg zou van haar naam kunnen zijn afgeleid.

Een aardig detail over de dagelijkse gang van zaken in de Vikingtijd wordt onthuld door de kammen

Houten mannenkop met snor en baard, op een van de hoeken van de wagen uit het Osebergschip. Universiteitsmuseum Oslo.

uit het Osebergschip in combinatie met de mannenhoofden op de hoeken van de kar. De drie kammen zijn luxueuze voorbeelden van een gebruiksvoorwerp dat in graven uit de Vikingtijd algemeen voorkomt; het lijkt erop dat iedereen wel een kam had. De uitgesneden mannenkoppen zijn weliswaar gestileerd, maar tonen duidelijk netjes gekamd haar en een verzorgde baard (afb.). Deze dingen samen wijzen erop dat de Vikingen wel degelijk hun haar en baard kamden – in ieder geval thuis. De ‘woeste baarden en wilde haren’ van de Noormannen zijn misschien vooral het effect van lange oncomfortabele reizen en verblijf in den vreemde in oorlogstijd en niet een karakteristieke trek van de Vikingen.

Het schip als symbool in de Vikingmaatschappij

Begraven worden in een echt schip was in de Vikingmaatschappij aan de aristocraten voorbehouden. In de scheepsgraven van Oseberg, Gokstad en Tune lagen koningen en koninginnen begraven, voorzien van allerlei luxe goederen en vaak met

een slaaf of slavin, die was gedood om zijn of haar meester te vergezellen. Het bootkamergraf dat in 1908 in Haithabu is gevonden (afb.), bevatte de resten van drie volwassen mannen. Bij de mannen lagen drie dure zwaarden, vier schilden, een pijlenkoker, een houten emmer met ijzerbeslag, een bronzen schaal, een glazen beker en kostbaar paardentuig. In een kuil naast de houten grafkamer lagen de skeletten van drie paarden. In een lange heuvel boven de grafkamer was een 18 meter lang zeewaardig oorlogsschip begraven. Waarschijnlijk gaat het hier om een koning met twee hoge functionarissen, die hem vrijwillig in de dood zijn gevolgd; voor alle drie de krijgers is in paarden en wapenrustingen voorzien. Op die manier konden ze per schip de overtocht naar het Walhalla maken en dan te paard de rit naar de feestzaal van Odin afleggen, waar ze aan de eeuwige drankgelagen en spelen konden aanschuiven.

Het schip werd in deze context beschouwd als een symbool van ‘op weg zijn’, als een overgang van leven naar dood. Op begraafplaatsen uit de tijd van de Vikingen vind men vaak bijzettingen

Scheepskamergraf,
opgegraven in Haithabu.

Scheepsvormige graven op de Vikingbegraafplaats van Lindholm Høje.

in scheepsvormige graven: om het graf zelf heen zijn dan zwerfkeien gelegd in de langgerekte ovale vorm van een schip. Ook deze begravingen zullen krijgers en dames uit de bovenste lagen van de samenleving hebben bevat. Het zijn echter geen koningsgraven, want daarvoor zijn het er veel teveel. Op de Vikingbegraafplaats van Lindholm Høje op Jutland, daterend uit de periode 800-1000, zijn 682 graven gevonden, waarvan 200 in de vorm van een schip (afb.).

Schepen met gestreepte zeilen, afgebeeld op het elfde-eeuwse tapijt van Bayeux.

Het 'drakenschip' is typisch voor het beeld van de Vikingen in de Rijnlanden. Daar kende men de

Noormannen niet in hun thuissituatie en nauwelijks als kolonisten; elke Viking die zij zagen, hoorde bij een schip. Bij de Scandinavische volkeren zelf was het schip ook zeer geliefd. Zowel de waardering voor echte schepen als voor afbeeldingen van schepen hebben te maken met het prestige dat juist in deze thuissituatie was verbonden met het Viking-zijn, met het op zeereis gaan en met buit beladen thuiskomen. Het schip was een van de hoogst ingeschatte symbolen en het is dan ook niet verwonderlijk dat diverse voorwerpen werden versierd met afbeeldingen van schepen. Schepen, met de karakteristieke langgerekte vorm, de hoge spitse boeg, een flinke rij roeispanten en vaak een vierkant zeil, zijn ingekrast teruggevonden in allerlei stukken hout, leesteen en in botten. Ook in de saga's komen schepen vaak voor. En Vikingkinderen speelden vanzelfsprekend met kleine langscheepjes. Die afbeeldingen en teksten geven niet alleen de waarde van het schip in deze samenleving aan, maar vullen ook lacunes in onze kennis van de schepen, bijvoorbeeld wat de tuigage van het zeil betreft – zeilen en touwen zijn eigenlijk nooit teruggevonden (afb.).

Riembeslag met everzwijnen

Karolingisch

Loon (Drenthe)

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. c 1931/2.3

De edelsmeedkunst van de Franken verschilde in stijl en inhoud veel van die van de Vikingen. Voor de Franken zijn inlegwerk en afbeeldingen in reliëf typerend. Dit tweedelige Karolingische riembeslag (een gesp en een beslagplaat) is gemaakt van verzilverd ijzer en versierd met everzwijnen. De bijna realistische uitbeelding van de dieren is totaal verschillend van de 'grijpdierstijlen' van de Vikingkunst. In de Frankische samenleving was de jacht een geliefde bezigheid en een geliefd thema, vooral bij de elite. De wilde zwijnen in een landschap verwijzen daarnaar.

Macht en rijkdom

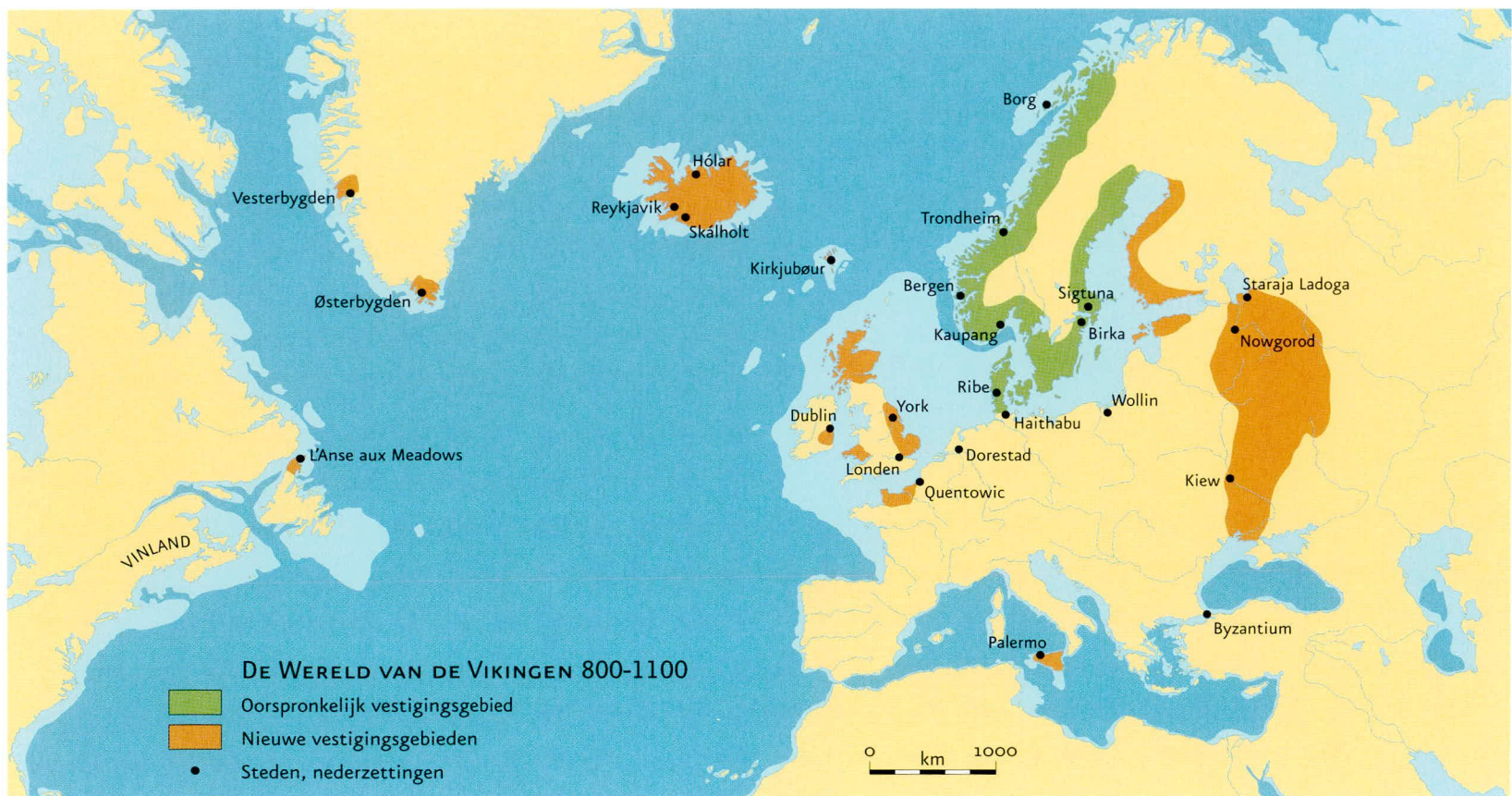
Het Frankische rijk

De gebieden op het Europese continent waar de Vikingen hun plundertochten hielden en zich soms ook vestigden, behoorden grotendeels tot het Frankische Rijk. Dit rijk, dat onder Karel de Grote (768-814) zijn grootste omvang bereikte, omvatte grote delen van West-Europa, ongeveer het gebied van de Europese Gemeenschap in de jaren '60. Karel de Grote gold in die jaren als een historisch oervoorbeeld voor de Europese gedachte. Een naar hem genoemde prijs voor het nastreven van het Europese ideaal wordt jaarlijks in Aken uitgereikt.

De oorsprong van het Frankische Rijk

Het Frankische rijk was het enig overgeblevene van de Germaanse rijken, die op de puinhopen van het Romeinse rijk waren ontstaan. De Romeinen hadden vanaf de derde eeuw steeds

meer moeite de Germaanse volkeren buiten de deur te houden die aan de overkant van de Rijn en de Donau woonden. Oorspronkelijk kwamen deze stammen uit Noord-Europa en waren dus verwant aan de voorouders van de Vikingen, maar ze hadden zich vanaf de achtste eeuw voor Christus verspreid over Midden- en Oost-Europa. Een deel werd rond het begin van de jaartelling door de Romeinen onderworpen, de rest werd afgeschermd door de Rijn-Donau-linie, de noordgrens van het rijk. Vanaf de late derde eeuw moesten de Romeinen de verdediging van de Rijn overlaten aan een Germaanse stam, de Franken. Zij vestigden zich in het Rijnland en in delen van het huidige België en Nederland. Dat bood een tijd soelaas, maar rond 375 kwamen de Germaanse volkeren in het oosten in beweging door het binnendringen van Aziatische volkeren als de Hunnen, de zogeheten Volksverhuizing. In diezelfde periode verzwakte het Romeinse rijk

Negentiende-eeuws
standbeeld van Karel de
Grote op de markt in
Aken.

intern door twisten en delingen. In 395 viel het rijk definitief uiteen in een oost- en westhelft. Het West-Romeinse Rijk zou weldra bezwijken onder de Germaanse druk. De overwinnaars stichtten in de veroverde gebieden hun eigen koninkrijken, van Vandalen, Bourgondiërs, Oost-Gothen en West-Gothen. De Franken heersten in het gebied dat ze ooit voor de Romeinen verdedigd hadden en ten oosten van de Rijn. De West-Romeinse keizer was een gevangene van de Germanen die in Italië heersten, in 476 werd de laatste afgezet

De Germaanse overheersers aanbaden hun oude heidense goden of hingen een afwijkende vorm van christendom aan, het arianisme. Dat maakte

hun heerschappij des te afstotender voor de overwonnen bevolking, die de officiële, katholieke leer beleeft. Toen de Frankische koning Chlodowech (Clovis) zich in 496 katholiek liet dopen, maakte dit hem zeer aantrekkelijk voor de oorspronkelijke Romeinse bevolking en de kerk, die zich in deze verwarrende tijd van vervallende structuren een element van continuïteit toonde. Met deze steun wist Clovis het grootste deel van Gallië (Frankrijk) te veroveren op arianse heersers. Na zijn dood in 511 werd zijn rijk verdeeld over zijn vier zonen, omdat een koninkrijk als persoonlijk bezit werd beschouwd, dat over de erfgenamen verdeeld moest worden. Onder de afstammelingen van Clovis, de Merovingen, was er voortdurend sprake van herenigingen en verdelingen. Regelmatig beoorloogden broers en neven elkaar, heersend over verschillende delen van het Frankische Rijk.

Zevende-eeuwse
grafsteen van een
Frankische krijger met
een zwaard, gevonden
in Niederdollendorf.
Bonn, Rheinisches
Landesmuseum.

Deze onderlinge conflicten waren niet bevorderlijk voor de toch al problematische bestuurbaarheid van het gebied. Er was geen sprake van een regeringscentrum, de Romeinse infrastructuur als het wegennet verviel langzamerhand, de geldeconomie verdween grotendeels en het lokaal bestuur was zwak. Het koninklijk gezag werd ter plaatse uitgeoefend door comes (graven), maar op hen hadden de Merovingische vorsten weinig greep. Het enige betrouwbare instituut was de kerk en de koningen begiftigden kerken en kloosters dan ook rijkelijk met goederen.

De opkomst van de Karolingen

Het bondgenootschap tussen koning en kerk werd nadrukkelijk versterkt door koning Dagobert I (623-639), die in 632 de rijkseenheid herstelde. Hij probeerde ook het rijk naar het noorden uit te breiden ten koste van de nog heidense Friezen. Die expansie ging gepaard met verbreiding van het christendom. Na Dagoberts dood ging de eenheid opnieuw verloren. Geen enkel lid van de dynastie slaagde er meer in iets te betekenen. De feitelijke macht werd uitgeoefend door de hoogste hofdienaar, de major domus (hofmeier). De afstammelingen van Dagoberts hofmeier Pippijn van Landen (of de Oude) wisten deze positie in verschillende rijkdelen te bereiken. Pippijn van Herstal (of de Middelste), een kleinzoon, wist aan het eind van de zevende eeuw groot gezag te verwerven en hervatte de expansiepolitiek naar

het noorden, die ook nu weer gepaard ging met missiearbeid. De Engelse zendeling Willibrord vestigde zich onder Pippijns bescherming in Utrecht. Die post ontwikkelde zich tot uitvalsbasis voor een bekeringsactiviteiten van onder meer een andere Engelse monnik, Bonifatius, in een uitgestrekt gebied ten noorden en oosten van de Rijn, waar Germaanse stammen als de Saksen hun oude goden nog aanbaden, een godenwereld die sterk leek op die van de Scandinavische volkeren. Als aartsbisschop van Mainz voorzag Bonifatius de nieuwbekeerde gebieden van een kerkelijke structuur en reorganiseerde hij de bestaande Frankische kerk. Hij deed dit in nauw overleg met hofmeier Karel Martel.

Deze zoon van Pippijn de Middelste zette diens politiek van een krachtiger rijksgezag voort. Hij consolideerde de veroveringen van zijn vader in het noorden en sloeg in het zuiden een aanval van Arabieren af. Bij Poitiers kwam in 732 de Moorse opmars tot staan die een eeuw eerder na de dood van Mohammed was begonnen en die door Noord-Afrika en het Iberisch schiereiland had gevoerd. De islamitische legers werden teruggedrongen tot over de Pyreneeën. Karel Martel werd na zijn dood in 741 als hofmeier opgevolgd door zijn zoon Pippijn de Korte. Deze trok tien jaar later ook formeel de macht aan zich. Met toestemming van de paus zette hij de laatste Merovingische koning af, stuurde hem naar een klooster en besteedde zelf

Fibula van Dorestad

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. f1978/1.1

Eén van de beroemdste archeologische vondsten van Nederland is deze grote fibula (broche). Zij is in 1969 gevonden in een waterput in Dorestad (Wijk bij Duurstede). De broche is gemaakt van goud en ingelegd met verschillende kleuren glas, almandijn (een rode halfedelsteen) en parels langs de rand. Het inlegwerk in cloisonné toont christelijke vormen, zoals twee kruisen in elkaar. De stijl is die van kerkelijk edelsmeedwerk van Bourgondische ateliers uit de tijd van Karel de Grote. De speld is rond 800 gemaakt en waarschijnlijk gedragen door een hooggeplaatst persoon. Het kostbare sieraad is waarschijnlijk in de put verborgen vanwege gevaar, bijvoorbeeld de aanvallen van Vikingen op Dorestad in de vroege negende eeuw.

Stamboom van het Karolingische vorstenhuis

Karel de Grote

de troon. Toen Pippijn in 768 stierf, volgde hij dezelfde opvolgingspolitiek die het Frankische rijk onder de Merovingen zo zeer parten had gespeeld: zijn zoons Karel en Karloman volgden hem beiden in een rijksdeel op. Doordat Karloman al na drie jaar stierf, werd Karel alleenheerser. Het succes dat hij daarbij oogstte, leverde hem de bijnaam 'de Grote' op.

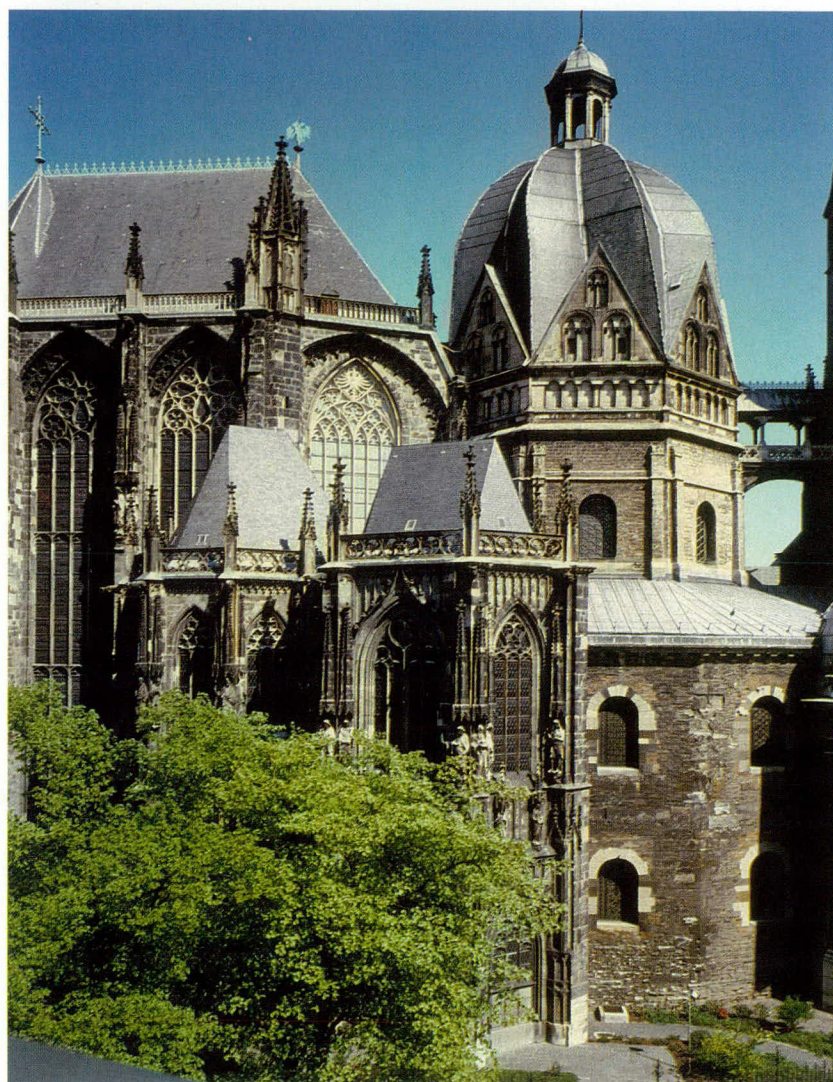
Het succes van Karel de Grote

Karel de Grote zette de expansiepolitiek van zijn directe voorgelacht met kracht voort. Hij veroverde Bretagne, Noord-Spanje, de noordelijke helft van Italië, de Alpen en de gebieden van de Saksen (ruwweg de huidige Duitse deelstaten Niedersachsen, Bremen, Hamburg en Schleswig-Holstein). Hij drong op tot de zuidrand van het Scandinavische woongebied en vestigde daar de Deense Mark. Dergelijke marken waren goed verdedigde grensgebieden. Voor zover het nog niet gekerstende streken betrof, ging de onderwerping gepaard met een krachtadige bekering. Karel de Grote werd de apostel met het zwaard genoemd. De samenwerking met de kerk was essentieel in de organisatie van het rijk, die door Karel sterk verbeterd werd. Kerkelijke gezagsdragers als bisschoppen en abten vervulden sleutelfuncties in het rijksbestuur. Zij waren betrouwbaarder dan de graven, die in toenemende mate erfelijk heersten over de gouwen waarin het rijk verdeeld was. Deze geestelijken, gebonden aan het

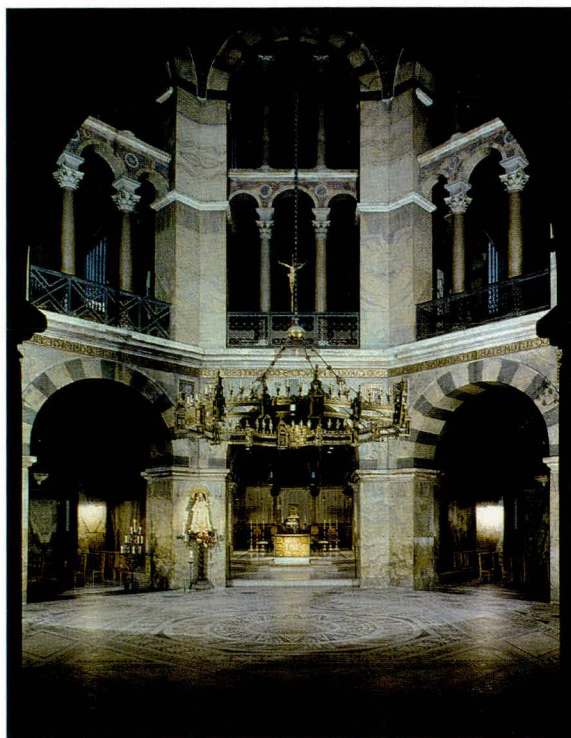
celibaat, konden niet door zoons worden opgevolgd en waren voor hun benoeming afhankelijk van de koning. Het bestuur van het rijk berustte op een persoonlijk netwerk van macht en vertrouwen tussen de koning en degenen die in zijn naam gezag uitoefenden. De band werd bekrachtigd door een eed van trouw aan de koning. Zowel de hogere geestelijken als de graven kwamen uit voorname families, die een echte erfelijke adel begonnen te vormen, die zich onder meer kenmerkte door uitgebreid grondbezit.

Het rijk kende geen echt regeringscentrum in de zin van een moderne hoofdstad. De koning had verspreid over zijn rijk verschillende paleizen

Achtste-eeuwse paleiskapel, nu deel van de Dom in Aken.

Interieur van de
achthoekige paleiskapel
in Aken.

(paltsen) en met zijn hofhouding trok hij van palts naar palts om in zijn hele gebied zichtbaar aanwezig te zijn. Het kerngebied van het Frankische Rijk onder Karel de Grote was de streek tussen Maas en Rijn met paltsen als Nijmegen, Ingelheim, Mainz en Aken. Laatstgenoemde was de favoriete palts van Karel de Grote. De voornaamste geestelijke in dit kerngebied was de aartsbisschop van Keulen, die bisschoppen als die van Utrecht, Münster en Luik onder zich had. Belangrijke abdijen in dit gebied waren Prüm in de Eifel en Kornelimünster bij Aken. De band tussen vorst en kerk kreeg een letterlijke bekroning in het jaar 800. Toen Karel de Grote met Kerst Rome bezocht,

kroonde paus Leo III hem tot keizer. Het keizerschap in het westen was verdwenen na de afzetting van de laatste West-Romeinse keizer in 476. De bedoeling van de kroning was dit keizerschap te laten herleven, dit tot woede van de Byzantijnse (of Oost-Romeinse) keizer in Constantinopel, die zich als de enige opvolger van het Romeinse rijk beschouwde. Karel de Grote zag zich als een gelijkwaardige tegenpool en deed de Byzantijnse keizerin Irene zelfs een huwelijksaanzoek, een aanzoek dat minachtend werd afgewezen. In de manier waarop Karel de Grote zijn rijk steeds beter organiseerde, baseerde hij zich nadrukkelijk op het Romeinse voorbeeld.

Het bestuur van Karel de Grote en zijn voorgangers was zegenrijk voor de economie. Het verdwijnen van de onderlinge oorlogen en de succesvolle expansie zorgden ervoor dat de handel zich verspoedig kon ontwikkelen. In de scheepvaart over de Noordzee en het Kanaal speelden Friese kooplieden de hoofdrol. Quentovic aan de Kanaalkust en Dorestad aan de Rijn waren de belangrijkste zeehavens. Voor het transport landinwaarts waren de Rijn en de Maas met hun zijvieren de verkeersaders. Handelssteden als Duisburg, Keulen en Mainz bloeiden. Voor vervoer over land konden kooplieden nog gebruik maken van de bestaande Romeinse wegen, al waren die ernstig in verval geraakt. Van groot belang voor de economie was dat er weer een geldstelsel kwam. De vorst had het monopolie op het slaan van munten en de

Kalkstenen sarcofaag met lijnversiering 700-750

opgraving in Sint-Salvatorkerk Utrecht
Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 1680

De sarcofaag is gemaakt van kalksteen uit de Jura, waarschijnlijk in Noord-Frankrijk. Zowel de kist als het deksel zijn versierd

met lijnmotieven, die uit de vrije hand zijn ingegroefd. In Picardië zijn enkele kisten met soortgelijke versiering bewaard gebleven. Kalkstenen sarcophagen werden voor belangrijke begravingen gebruikt en werden daarvoor compleet afgewerkt via de Maas naar het Rijngebied ingevoerd – ze zijn ook in Dorestad teruggevonden. Deze sarcofaag

werd in 1934 bij opgravingen in de Sint-Salvatorkerk op het Domein gevonden en bevatte de resten van twee lichamen. Deze personen moeten, gezien de fraaie grafkist en de prominente plaats waar deze was begraven, in hoog aanzien hebben gestaan.

Karolingische denarius (penning) was een algemeen geaccepteerd betalingsmiddel tot buiten het Frankische rijk. Zelfs in Engeland werd een penny gehanteerd die even groot en zwaar was als de denarius en als tegenhanger van de continentale eenheidsmunt werd gebruikt. Deze Karolingische muntpolitiek droeg in hoge mate bij aan de economische voorspoed, die aan het begin van de negende eeuw zijn hoogtepunt bereikte. De Karolingische vorsten onderhielden via de handelsroutes diplomatieke contacten met heersers buiten hun rijk, zoals de Byzantijnse keizer en de kalief van Bagdad. Met name joodse kooplieden speelden een belangrijke rol in dit netwerk. Zo stuurde Karel de Grote in 797 een gezantschap naar Bagdad met de joodse koopman Isaak als gids en tolk. Kalief Harun-al-Raschid ontving de gezanten vriendelijk en stuurde ze met een witte olifant als geschenk naar Aken terug. Dit soort exotische geschenken maakte grote indruk. Karels vader Pippijn had enkele decennia eerder een orgel van de Byzantijnse keizer Constantijn V cadeau gekregen.

Verval van het rijk

Na de dood van Karel de Grote volgde zijn enig overlevende zoon Lodewijk hem op. In het cultiveren van de traditionele band met de kerk was hij zo goed dat hij de geschiedenis is ingegaan als Lodewijk de Vrome. Als heerser was hij duidelijk de mindere van zijn vader. Het zwakke punt van

de Frankische politiek, de erfopvolging, leidde al tijdens zijn leven tot ernstige problemen. Hij had dit juist willen voorkomen door zijn oudste zoon Lotharius in 817 tot co-keizer te maken en zijn jongere zoons Pippijn en Lodewijk (de Duitser) tot ondergeschikte koningen over kleinere rijkdelen. Het liep enkele jaren later fout toen Lodewijk de Vrome vier maanden na de dood van zijn eerste vrouw hertrouwde met Judith van Beieren. Zij wilde dat hun zoontje Karel (de Kale) ook zijn aandeel kreeg. De andere zoons, die hun stiefmoeder haatten, kwamen in opstand. Tien jaar lang, tussen 830 en 840, bestreden vader en zonen elkaar in een verbitterde strijd om de macht. Lodewijk de Vrome werd verschillende keren gevangen genomen en zelfs als keizer afgezet, maar vervolgens weer in zijn waardigheid hersteld.

Na de dood van hun vader in 840 verdeelden de broers het rijk bij het verdrag van Verdun (843). Karel de Kale kreeg het Westen, Lodewijk de Duitser het Oosten, terwijl Lotharius het langgestrekte middenstuk, waartoe ook het stroomgebied van Rijn en Maas behoorde, plus de keizertitel kreeg. Daarmee waren de conflicten niet voorbij, aangezien de broers en hun kinderen elkaar bleven beoorlogeren met steeds nieuwe delingen als resultaat. Karel III de Dikke, een zoon van Lodewijk de Duitser, slaagde er in 885 nog een keer in het rijk voor korte tijd te herenigen. De bijnamen waaronder de koningen bekend staan, zijn typerend voor

Karolingisch riembeslag

Maastricht, Bonnefantenmuseum

Rijkdom moest in deze tijd verplaatsbaar zijn. Geld werd derhalve vooral gestoken in het versieren van de kleding. Niet alleen met sieraden, maar ook door onderdelen zelf te decoreren. Vooral riemen werden beslagen en voorzien van versierde gespen. Omdat mensen in vol ornaat begraven werden, is met name riembeslag veel teruggevonden. Je kunt daaraan de rijkdom van de drager goed inschatten. In Nederland zijn het met name grafvelden in de buurt van plaatsen als Maastricht, waar in de Vroege Middeleeuwen rijke mensen woonden, waar prachtig versierde onderdelen van riemen zijn teruggevonden.

Versierd zwaard

eind negende eeuw

Maastricht, Bonnefantenmuseum

Dit zwaard is opgebaggerd uit de Maas in de buurt van Wessem. Aan de hand van de versiering van de greep, met vlechtbanden in 'dierstijl', wordt aangenomen dat het Vikingzwaard vanuit Engeland in onze streken terecht is gekomen. De knop is voorzien van edelstenen tussen de vlechtbanden. Het handvat is boven en onder afgezet met een vlechtband met florale motieven, waartussen hout of been, eventueel omwikkeld met textiel of leer moet hebben gezeten. Ook onder de pareerstang is versiering zichtbaar. Dit pronkzwaard is het rijkst versierde exemplaar van de in Nederland teruggevonden Vikingzwaarden en is vergelijkbaar met zwaarden uit graven van hoge Scandinavische elite. Op de kling zijn aan beide zijden merktekens van de smid zichtbaar, die nog niet zijn geïdentificeerd.

hun geringe betekenis: Lodewijk de Stotteraar, Karel de Simpele, Lodewijk het Kind en Lodewijk de Leegloper. Lodewijk het Kind (900-911) was de laatste Karolinger in het oostdeel van het rijk, Lodewijk de Leegloper (986-987) de laatste in het westen. In beide rijkshelven kozen de voornaamste edellieden een nieuwe vorst. Daarmee was het Frankische rijk definitief uiteengevallen in twee rijken, Frankrijk in het westen, het Duitse rijk in

het oosten. De koningen van het oostrijk, officieel het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie geheten, konden door de paus tot keizer worden gekroond. Dit gebeurde echter niet altijd en bovendien werd hun koningschap niet erfelijk. De Franse koningen slaagden er wel in erfelijk te worden.

De onderlinge twisten, die het Frankische rijk uiteen hadden doen vallen, pakten catastrofaal uit

Karolingische
ivoren plaat met
Gregorius en drie
schrijvers.
Kunsthistorisch
Museum Wenen.

voor de verdediging tegen vijanden van buitenaf. Zo stond de deur wagenwijd open voor de Vikingen, die in de late achtste eeuw de kusten van de Noordzee begonnen te plunderen. Nadat Karel de Grote en ook Lodewijk de Vrome in zijn beginperiode nog een effectieve kustverdediging met

schepen en vestigwerken hadden opgeworpen, ging het na het uitbreken van de conflicten tussen Lodewijk en zijn zonen in 830 volkomen mis. Jaar na jaar verschenen de Scandinavische schepen om dood en verderf te zaaien. In plaats van de Vikingen effectief te bestrijden kochten de Karolingische vorsten ze af en gebruikten ze zelfs in hun onderlinge strijd. Karel de Dikke was een kampioen in het sluiten van deals met de Vikingen. Dat leidde uiteindelijk tot de mislukking van zijn poging de eenheid in het rijk te herstellen. Na hem waren het vooral lokale graven die het verzet gingen organiseren. Vanaf 911 wisten de Duitse koningen het hele stroomgebied van Rijn en Maas in handen te krijgen en daar hun gezag effectief te vestigen. De Vikingen hadden hier geen kans meer en richtten zich op Frankrijk en Engeland. De afwisseling in doelwitten, de verschillende delen van het Frankische rijk of de Britse eilanden, was sinds de eerste aanval in 793 steeds het patroon geweest. De overvallen richtten zich primair op die gebieden waar de politieke chaos het grootst was en de verdediging derhalve het minst effectief.

Karolingische cultuur

In het Karolingische rijk, dat sterk op het geloof was gebaseerd, waren de kloosters en paleizen niet alleen centra van macht maar ook van kunst en cultuur. Grote abdijen als Fulda, Reichenau,

Gouden muntfibula

Utrecht, Centraal Museum

Een gouden munt is in een rand gezet en als speld gebruikt. Uit de Vroege Middeleeuwen zijn diverse gouden muntsieraden bekend, waar vaak Laat-Romeinse munten zijn verwerkt tot hangers of fibulae. Blijkbaar was hun waarde meer dan die als geld. Dit soort sieraden wijst in de regel op hooggeplaatste lieden, omdat het zeer kostbare voorwerpen waren.

Frankische fibula met een hergebruikte Romeinse steen. Rome, Museo Nazionale del Alto Medioevo.

Tours, Reims, Auxerre, St. Denis, Sankt-Gallen, Corbie en Laon waren in de negende eeuw beroemd om hun scholen en bibliotheken. In de scriptoria van deze kloosters werden systematisch manuscripten geproduceerd, die essentieel waren voor de kerkelijke hervormingen en de bevordering van het onderwijs die de Karolingers voorstonden.

De boekproductie is het meest prominente aspect van de bijzondere prestaties die de Karolingische kloosters hebben geleverd op het gebied van scholing, geleerdheid en de organisatie van kennis. De teksten, waaronder ook veel profane zoals wetsteksten, werden in de scriptoria gecorrigeerd en uitgegeven om tot een zo betrouwbaar mogelijke versie te komen. De boeken werden door zowel bibliotheken als privé-personen gebruikt en circuleerden. Onderwijs werd onder de Karolingische heersers tot een belangrijk middel gemaakt en er werd een schoolsysteem ingevoerd. Kennis uit de Oudheid van diverse herkomst werd gebruikt, maar er werd ook nieuwe kennis gecreëerd, bijvoorbeeld in de eerste naslagwerken van Alcuin, Theodulf en Einhard. Door middel van bibliotheken, onderwijs (gebaseerd op de zeven vrije kunsten) en de productie van teksten als raamwerk ontstond in deze tijd

voor het eerst een definitie van kennis, met de Bijbel als middelpunt. Allerlei verspreide gedachten en cultuur zijn in deze tijd geconsolideerd. De erfenis uit de Oudheid bleef zo bewaard en getransformeerd; we spreken dan ook wel van de 'Karolingische Renaissance'. De bloei van de kloosters met hun scholen en scriptoria, die nu nog tastbaar is in de prachtige handschriften, was alleen mogelijk dankzij de bescherming van het Karolingische hof en de privileges die de heersers aan de abten verleenden. Hun prestaties op het gebied van educatie, kunst en cultuur hebben ze kunnen bereiken omdat de machthebbers het

Negende-eeuws bronzen ruiterbeeldje van een keizer, Musée Carnavalet, Parijs.

Kruisvormige fibula

Karolingische periode

Ribe, Vikingenmuseum

De Deense stad Ribe had een plaats in een uitgestrekt handelsnetwerk, waartoe ook Frankische steden behoorden. Ook al voor de plundertochten van de Vikingen kwamen sieraden uit het Frankische rijk, ingelegd met glas of halfedelsteen, in Ribe terecht. Deze kleine kruisvormige fibula is mogelijk als handelsproduct naar het noorden gekomen, maar het kan ook een geschenk zijn geweest, of buit. Aan het voorwerp zelf is dat vaak niet af te leiden.

netwerk aan kloosters zagen als een manier om zowel het geloof als de eigen regels en ideeën over het rijk te verspreiden. De mate van geletterdheid die via de scholing bereikt werd, maakte het ook mogelijk allerlei afspraken, regels en wetten op schrift te verspreiden. Op deze manier ontstond een samenleving waarin macht, rijkdom en geloof elkaar ondersteunden.

Op veel plaatsen in het Karolingische rijk werden, vaak voor het eerst, duurzame gebouwen neergezet: verdedigingswerken, kloostercomplexen en paleizen van steen. Deze werden ook gedecoreerd, met muurschilderingen en mozaïeken; schema's voor de versiering van kerken en paleizen zijn bewaard gebleven in de *Libri Carolingi*, een zeldzaam kunsttheoretisch tractaat uit de achtste eeuw. De Paleiskapel in Aken, nu deel van de Akense Dom, geeft een idee van de indrukwekkende paleiscomplexen die aan het einde van de achtste eeuw in gebruik waren. Het Akense paleis omvatte tientallen gebouwen en was sterk gebaseerd op de Romeinse gebouwengroepen die in deze tijd nog op allerlei plekken aanwezig waren. Zo meldt Einhard, de biograaf van Karel de Grote, dat ook op de warme bronnen aangesloten baden deel uitmaakten van het paleis in Aken; het grootste bad kon 100 man bevatten. Van de decoratie van de paleizen is nauwelijks iets bewaard, maar geschreven bronnen geven een idee, zoals de beschrijving van de schilderingen in het paleis

te Ingelheim, die onder Lodewijk de Vrome waren aangebracht. In de kerk waren scènes uit het Oude Testament afgebeeld, met name uit de verhalen over de koningen David en Salomon (de favoriete voorbeelden) en uit het Nieuwe testament, inclusief het lijdensverhaal van Christus. Ook waren er profane onderwerpen weergegeven zoals goede koningen uit de Oudheid en contemporaine geschiedenis in de vorm van afbeeldingen van leden van de eigen dynastie en hun triomfen.

Vrijstaand beeldhouwwerk is uit de Karolingische tijd niet bewaard gebleven, op een bijzonder bronzen beeldje van een keizer te paard na. Het dateert vrijwel zeker uit de negende eeuw en laat

Zesde-eeuws Boeddha-beeldje uit India, gevonden op Helgö (8000 kilometer van huis). Nationaal Historisch Museum, Stockholm.

Romeinse inspiratie zien (afb. p. 92). Maar het leeuwendeel van de Karolingische kunst betreft boekillustratie en kunstnijverheid zoals ivoorsnijwerk en edelsmeedwerk. Met andere woorden: de Karolingische kunst heeft een sterk draagbaar karakter. Dat aspect zou, op een onbedoelde manier, ook de Vikingen tot nut zijn.

Handel in het Rijnland

De rijkdom van het Karolingische gebied was tegelijkertijd een gevolg van en een impuls voor een uitvoerig handelsnetwerk, dat zich uitstreckte over heel Europa. Omdat deze Europese handels-

contacten op hun beurt vaak weer contacten verder naar buiten hadden, kwamen ook goederen uit Noord-Afrika en het Oosten naar West- en Noord-Europa. Dat gold voor zowel het Rijnland als voor Scandinavië. In beide streken zijn bijvoorbeeld Arabische munten teruggevonden, die op een keten van contacten tot in de Oosterse wereld wijzen. Ook zijn in beide gebieden curieuze voorwerpen aanwezig geweest, die onderstrepen hoe wijd vertakt de netwerken van zowel de Franken als de Vikingen waren. Heel bekend is Abul Abbas, de witte olifant, die Karel de Grote in 802 cadeau kreeg van Harun el-Rashid, de kalief van Bagdad. In het Zweedse Helgö is een bronzen beeldje van een Boeddha uit Noord-India opgegraven, dat dateert uit de zesde/zevende eeuw (afb. p. 94). Dat betekent niet dat Zweedse Vikingen in India moeten zijn geweest, maar wel dat de vertakkingen van hun netwerk zo ver reikten. Eenmaal in Scandinavische handen is deze Boeddha – waarschijnlijk allang naamloos – gebruikt als een zakgodje, getuige de leren riempjes om hals en arm van het beeldje. Zo werden niet alleen voorwerpen verplaatst, maar ook de betekenis. De olifant die Karel de Grote kreeg, heeft vermoedelijk een zelfde soort betekenisverandering ondergaan. Hij lijkt in Aken als een curiositeit te zijn ontvangen, terwijl het van de kant van Bagdad een zorgvuldige formulering was waarmee de kalief te kennen gaf keizer Karel de Grote als een vazal, een onder hem geplaatste heerser, te beschouwen.

Olifant afgebeeld
in een tiende-
eeuws handschrift.
Nationale
Bibliotheek van
Frankrijk, Parijs.

Binnen het Frankische rijk was het Rijnland het centrum van de handel, deels omdat het het centrum van de macht was. Binnen het gebied, dat in deze tentoonstelling centraal staat, lagen twee handelssteden: Dorestad (niet ver van Utrecht in Nederland) en Haithabu (niet ver van Schleswig in Duitsland). Deze steden functioneerden in de achtste tot en met de tiende eeuw in een netwerk van handelsplaatsen (kaart), waartoe verder onder andere behoorden: Kaupang in Noorwegen, Birka in Zweden, Ribe en Hedeby in Denemarken, Quentovic in Frankrijk en York en Londen in Engeland. Dit handelsnetwerk omvatte dus de Vikingwereld en het Frankische rijk. Haithabu en Dorestad hebben, ondanks hun ligging in verschillende invloedssferen, grote overeenkomsten. Dat

geldt niet alleen voor het patroon van handel en nederzetting dat ze hebben blootgelegd, maar ook voor hun latere geschiedenis. Er zijn ook grote verschillen; zo gaat Dorestad al ten onder in de negende eeuw, terwijl Haithabu tot in de vroege elfde eeuw belangrijk blijft. Beide steden waren de grootste van de wijde omstreken in de Karolingische tijd, maar hebben daarna opgehouden te bestaan. Beide lagen ook op een plaats waar later geen bewoning meer is geweest, zodat er bij opgravingen in de negentiende en twintigste eeuw een uitsluitend vroegmiddeleeuwse nederzetting kon worden opgegraven. Dit laatste geldt overigens ook voor Birka en het is mogelijk dat ons beeld van het stedelijke netwerk is vertekend door deze compleet teruggevonden steden. Ribe en York zijn bijvoorbeeld pas veel later herkend als passend in dit netwerk, omdat de vroegmiddeleeuwse nederzettingen daar volledig onder de latere bebouwing verscholen liggen. Pas de laatste decennia heeft men bij stadskernonderzoek in deze binnensteden kleine stukjes van de handelscentra uit de Vikingtijd kunnen bekijken.

Handelsstad Haithabu

Alle handelscentra van deze periode zijn havens, niet direct aan de open zee gelegen, maar veilig ietwat teruggetrokken in het binnenland, natuurlijk wel met een open verbinding naar zee. Zo'n haven ontstond meestal op de kruising van handelswegen, zowel land- als waterwegen. Haithabu

Het handelsnetwerk in de Vikingtijd.

Romeinse gem

*derde eeuw, hergebruikt in de negende eeuw
Ribe, Vikingenmuseum*

Gemmen, halfedelstenen met een ingesneden decoratie, uit de Romeinse tijd werden in de negende eeuw opnieuw gebruikt in bijvoorbeeld zegelringen en boekbanden. Vaak werd daarbij niet of nauwelijks op de deco-

ratie gelet. In Ribe zijn diverse gemmen uit de derde eeuw gevonden, die op de markt verhandeld moeten zijn. Ze zijn versierd met Romeinse goden; de rode carneool toont een naakte Apollo die tegen een zuil staat geleund; in zijn linkerhand heeft hij een lauriertak en een overwinningsband. De stenen moeten naar Ribe ingevoerd zijn, want dit is geen Romeins territorium geweest.

Waarschijnlijk stammen ze, net als de hier gevonden Romeinse munten en een fragment van een bronzen beeldje, uit leeggehaalde Romeinse graven in het Rijnland. Ze kunnen via de gebruikelijke handelsroutes in Ribe zijn beland als oude exotica, waarbij met name de kleurige stenen naar de smaak van de Vikingen blijken te zijn geweest.

is een goed voorbeeld. Deze stad ligt in het huidige Noord-Duitsland, maar behoorde (nog net) tot het Deense rijk. De nederzetting lag op een zeer strategische plaats: zo'n 40 km van het Oostzee-verkeer, 16 km van de bevaarbare Treene en Eider en slechts een paar kilometer ten westen van de heerbaan van Jutland naar het Zuiden. Bovendien lag Haithabu binnen de bescherming van het Danewerk, een verdedigingslinie van wallen aan de zuidgrens van het Deense rijk, maar stond het wel in verbinding met de omliggende gebieden. De stad was dus bereikbaar voor schepen, lag aan de handelsroute, maar was ook verdedigbaar. Die combinatie blijkt ook uit de vorm van de nederzetting en de haven. De bebouwing lag op een areaal van 24 ha binnen een halfcirkelvormige wal met torens, beschermd naar het ommeland maar open aan de waterkant. De haven was voorzien van een beschermende palissade in het havenbekken, maar ook van een serie scheepsbruggen die het in- en uitladen mogelijk maakte. Zelfs het karakter van de havenstad toont dit dualisme: Haithabu was niet alleen de belangrijkste handelshaven van deze tijd en dit gebied, maar ook de primaire oorlogshaven van de Deense koning.

De uitvoerige opgravingen in Haithabu geven een goed overzicht van wat er in het Rijnland werd verhandeld. Er was walrusivoor uit het Noordzeegebied te koop, ijzerbaren uit Zweden, speksteen en wetstenen uit Noorwegen, glaswerk

en keramiek van langs de Rijn, molenstenen uit de Eifel, vaten van dennenhout uit het Bovenrijngebied, bergkristal en kralen van carneool van de Zwarte-Zeekust, kwik uit Spanje, houtteer uit het Oostzeegebied en sieraden en sierbeslag uit Ierland, Gotland en de Baltische landen. Dat een document (misschien een vrachtbrief?) uit Constantinopel Haithabu moet hebben bereikt, blijkt uit de vondst van een loden zegel uit die stad. Getuige de tollijsten (registers van de belasting die betaald was over langsgevoerde producten) bestond een deel van de handelswaar uit vergankelijke zaken, die nauwelijks archeologische sporen achterlaten. Een voorbeeld is de handel in slaven, meestal krijgsgevangenen of 'Vikingbuit'. Deze moet bijzonder lucratief zijn geweest, want er moest speciaal geld voor afgedragen worden aan de koning. Verder werden er huiden, linnen, zout, honing, was en wijn verkocht, alsmede gezouten vis en andere geconserveerde levensmiddelen.

Haithabu functioneerde als overslaghaven voor producten uit Zuid- en Midden-Europa en de handel straalde vooral uit naar het Noorden en Oosten. Je mag Haithabu dan ook wel omschrijven als een contactpunt op zowel handels- als oorlogsgebied tussen de Franken en de Vikingen. Dorestad had een soortgelijke functie als handelsknooppunt tussen het Frankische rijk en de noordelijke en oostelijke Vikinggebieden. Haithabu en Dorestad

Riemverdeler, vierpasfibulae

achtste-tiende eeuw

Haithabu

Schleswig, Stichting Schleswig-Holsteinische Landesmusea, Vikingenmuseum Haithabu

Voorwerpen die in een andere cultuur terechtkomen, of dat nu door middel van handel of oorlog is, krijgen in hun nieuwe omgeving vaak een andere functie. Objecten van metaal en glas worden vaak als grondstof gebruikt en omgesmolten om er iets naar de lokale

smaak van te maken. Ook werden populaire voorwerpen van de ander, die exclusief en daarom duur waren, wel nagemaakt in de eigen technieken. Deze vondsten uit Haithabu tonen dat ook sieraden pragmatisch werden gemaakt. Van een Karolingische riemverdeler is een Scandinavische klaverblad-fibula gemaakt. Die klaverblad-fibulae zijn weer Vikingimitaties van Karolingische sieraden en werden, getuige de gietvormen, in Haithabu zelf vervaardigd.

Mozaïeksteentjes

achtste eeuw

Italië

Ribe, Vikingenmuseum

De gekleurde vierkante steentjes die in Ribe teruggevonden zijn, zijn waarschijnlijk ingevoerd uit Italië, mogelijk uit de omgeving van Venetië, waar veel mozaïek- en glasproductie was. De steentjes waren bedoeld voor het maken van wand- of vloermozaïeken in kerken. In Ribe zijn ze in groten getale terecht gekomen in de werkplaatsen waar glazen kralen werden gemaakt.

Kralen

achtste eeuw

Ribe, Vikingenmuseum

Italiaanse mozaïeksteentjes werden in Ribe als eenkleurige grondstoffen gebruikt voor het maken van glazen kralen. De kralenmakers waren gespecialiseerd in veelkleurige kralen, waarbij glasdraden in elkaar gedraaid werden, soms in heel gecompliceerde patronen zoals op zogenaamde 'mozaïekkralen'. In Ribe zijn grote hoeveelheden glasafval gevonden, die aantonen dat hier op grote schaal luxueuze kralen en ander glas werd geproduceerd; het glas was net als barnsteen een belangrijk exportproduct.

waren belangrijk voor elkaar en het scala aan producten komt aardig overeen. Beide richtten zich met name op de lange-afstandshandel, maar waren tegelijkertijd een regionaal marktcentrum. Dit soort markten kon bestaan omdat een groot deel van de bevolking behoefte had aan nieuwe, andere of luxe producten, die plaatselijk niet aanwezig waren. Mensen trokken dan naar de plaatsen waar die producten te krijgen waren, om dingen te kopen. Het handelssysteem ging meestal als volgt: een koopman kocht (of maakte) een voorraad, dan verplaatste hij zich en op een volgende plaats verkocht hij uit zijn voorraad en kocht hij lokale producten. Dat herhaalde zich een paar keer, totdat op de eindbestemming alle oorspronkelijke voorraad verkocht was en de koopman enkel nog gekochte dingen bij zich had. Veel kooplieden reisden rond, wat het mogelijk maakte dat op diverse plaatsen handwerkslieden zich konden specialiseren en een voorraad opbouwen. Op die manier ontstonden op de knooppunten van handelswegen marktplaatsen en daaruit groeiden nederzettingen.

Het was in deze tijd gebruikelijk dat een koopman zijn lading zelf begeleidde; het goederentransport was nog niet in handen van specialisten. Vaak sloten kooplieden, uit veiligheidsoverwegingen, een verbond om samen te reizen of te varen met hun spullen. Om het handelen te vergemakkelijken, werkten zij met afgesproken eenheden, zoals

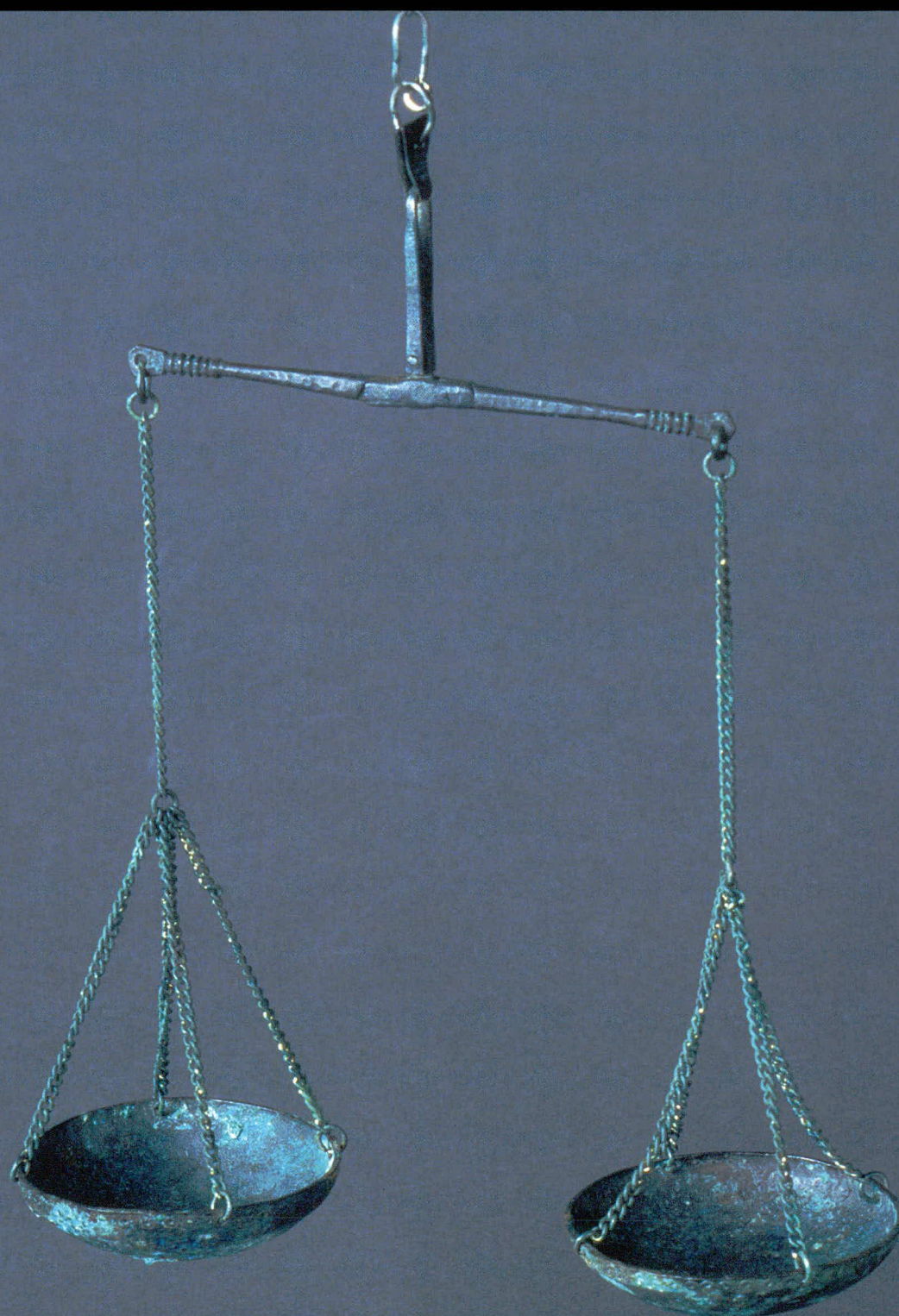
standaardvaten en dezelfde kisten. Deze werden, na leeg te zijn gehaald, vaak hergebruikt; in Haithabu zijn handelskisten aangetroffen die als sarcofaag waren benut. De koopwaar werd in de regel met geld betaald. In West- en Midden-Europa werden op veel niveaus de munten, die door de koning waren uitgebracht, als gegarandeerde betalingseenheid gezien. Daarom kon volstaan worden met het uittellen van de munten. In streken waar andere munten golden en in gebieden of sociale klassen waar men weinig munten gebruikte, werden alle munten net als ander zilver gewogen. Het gewicht aan zilver bepaalde dan de prijs. Om aan kleine bedragen te komen, werden munten en zilveren voorwerpen zoals sieraden in stukjes gehakt (hakzilver). Handelen betekende dus wegen. Een – vaak inklapbare – balans en gewichten behoorden dan ook tot de standaard uitrusting van een koopman. In Dorestad zijn onderdelen van weegschalen gevonden. In Haithabu zijn in de haven, onder de kades, munten en gewichten gevonden, waaruit blijkt dat al bij het uitladen werd betaald. Dat kan zowel betaling als tol zijn geweest, want naast markt en munt is ook het heffen van tol een vast onderdeel van de handel in deze tijd. Van een goedlopende handel profiteerden niet alleen de kooplieden, maar ook de koning. Hij was als machthebber ook marktheer en hief tol op alle producten die langskwamen en op alles dat op een plaats verkocht werd. De tol werd meestal in munten uitgedrukt. Het lijkt erop

Weegschaal

Sandby op Öl

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. 6818:1859:563

In de Vikingtijd werd betaald met gewichtsgeld: grammen edelmetaal, met name zilver, bijvoorbeeld sieraden of baren. Ook munten waren vooral hun gewicht in zilver of goud waard. Bij handelstransacties moest dus altijd gewogen worden. Daarbij werd zilver tegen geijkte gewichten afgewogen; handelaren hadden vaak een speciaal kistje met een weegschaal en een serie gewichten in hun bagage. Fragmenten van weegschalen en gewichtjes in diverse formaten zijn op alle handelsplaatsen teruggevonden. Deze balans met twee ondiepe schaaltjes is in Zweden opgegraven en nog vrijwel helemaal heel. Ook in de buurt van de havens van Haithabu en Dorestad zijn gewichtjes en fragmenten van weegschalen opgegraven.

dat gewichtsgeld het meest praktisch was voor handelaren, omdat het overal kon worden gebruikt. Het muntgeld was meer een zaak van de koning en de adel.

Steden en kloosters

Handelsstad Dorestad

Dorestad, ter plaatste van het huidige Wijk bij Duurstede, in de buurt van Utrecht, was eveneens vanwege haar gunstige ligging aan de waterwegen in de zevende/achtste eeuw uitgegroeid tot een belangrijke haven en marktplaats. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw werd bijna 50 ha van Dorestad opgegraven, een van de allergrootste

archeologische onderzoeken ooit in Nederland. Dit leverde een bijna complete plattegrond van stad en haven op; het inwonertal van Dorestad rond 800 wordt geschat op 2500. De duizenden gevonden voorwerpen geven een beeld van de rijkdom en reikwijdte van deze plaats (afb. p. 106): sieraden, riembeslag, gespen, sleutels, pincetten, kammen, sporen, hoefijzers, lepels, messen, bijlen, gereedschap, schrijfstiften, glaswerk, kralen, amuletten, spinstenen, naalden, slijpstenen, muntstempels, smelkroesjes, fluitjes en speelstenen – zelfs een schelpje uit de Rode Zee. Het achtste- en negende-eeuwse Dorestad kan worden omschreven als een permanente interregionale jaarmarkt. Een interregionale jaarmarkt is een bijeenkomst van han-

J.H. Isings, schoolplaat met de Vikingen voor Dorestad uit 1927.

Drie Dorestad-munten

achtste eeuw

Utrecht, Geld- en Bankmuseum

Dorestad had een eigen muntslag. Daarvan getuigen in de stad gevonden loden schijven met afdrukken van muntstempels, gewichten en natuurlijk munten. Aan de keerzijde van de munten staat waar ze gemaakt zijn: Dorestatus.

Door het handelsverkeer kwamen de munten uit Dorestad in heel Europa terecht. Hun waarde stond vast, zodat het de moeite waard was om ze na te maken.

Litho met een deel van de Viking-vondsten van Dorestad (linksboven), uit het negentiende-eeuwse opgravingsverslag.

delaars, gewoonlijk eens per jaar, die een tijdje duurt (drie tot acht weken) en een groot bereik heeft: de deelnemers leggen afstanden van meer dan 300 kilometer af. Zo'n markt zet een grote hoeveelheid vooral luxe goederen om (uitwisseling van de duurste dingen) en heeft een 'entrepot'-karakter, dat wil zeggen dat de meeste spullen direct en van grote afstand worden aangeleverd.

De producten die in Dorestad verhandeld werden, waren erg divers: uit het Frankisch gebied kostbare juwelen en wapens, luxueus glaswerk, hoogwaardig aardewerk, manuscripten, specerijen die via de Middellandse zee waren ingevoerd, goudbrokaat, Chinese zijde, Fries laken en exotische schelpen. Rijnwijn was een van de meest luxueuze dingen die het Frankische rijk te bieden had; de langgerekte wijnvaten werden vaak later als put gebruikt en zijn zo teruggevonden. De contacten tussen Dorestad en het Rijnland zijn uit de archeologie duidelijk af te leiden, zij het meer op het niveau van dagelijkse gebruiksvoorwerpen als molenstenen uit de Eifel en serviesgoed uit het Vorgebirge bij Keulen. Opvallende importproducten zoals kalkstenen sarcophagen wijzen op relaties met het centrale Maasgebied. Wat hier tegenover stond van Engelse en Scandinavische zijde is minder duidelijk, maar het betrof in ieder geval ook slaven, bont, walrusivoor en barnsteen. Dorestad was het stadium van interregionale jaarmarkt op twee punten voorbij. Het marktseizoen

Gebruiksvoorwerpen van keramiek, metaal, glas en been

achtste-negende eeuw

Dorestad

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, diverse WD-inv.nrs.

Bij jarenlange opgravingen op de site van Dorestad, bij het huidige Wijk bij Duurstede, zijn duizenden alledaagse gebruiksvoorwerpen

gevonden. Meestal zijn ze niet (meer) heel, omdat het om nederzettingsafval gaat. Een deel van de voorwerpen geeft een impressie van de ambachten in de stad, zoals naalden en spinrokken van textielbewerking en hier vervaardigde voorwerpen van been. Een ander deel, zoals een strijkglas, geeft een beeld van het huiselijk leven in de huizen waarvan de plattegronden zijn teruggevonden. Opvallend veel voorwerpen

kunnen echter in verband gebracht worden met de functie van Dorestad als haven, markt en handelsstad: een bootshaak waarmee schepen werden gemanoeuvreed, gewichten voor het wegen van geld, fragmenten van luxueus versierd glaswerk en producten uit andere landen zoals de grote reliëfbandamfoor, die uit het Rijnland is aangevoerd.

Impressie van handelsmarkt Dorestad aan de vooravond van de Vikingaanvallen.
Ill.: Kelvin Wilson

duurde er bijzonder lang, namelijk het hele vaarseizoen, dat is ongeveer de helft van het jaar, van april tot oktober. Bovendien waren er continu handelaren in Dorestad. Dat is typisch voor een maritieme markt, waar de handel doorgaat zolang de handelsplaats bereikbaar is en handelaars blijven zolang ze verkopen. Omdat het seizoen in Dorestad zo lang was, vestigden handelaars zich in de stad en konden locale ambachtslieden zich specialiseren. Het winterseizoen werd gebruikt om voorraad op te bouwen en duidelijk ook om werkzaamheden uit te voeren aan de haven en de kades waar de markt gehouden werd. Was het een 'echte' markt met kraampjes? Waarom eigenlijk niet?

Dit Dorestad, een permanente internationale markt, is ook wat de Vikingen kenden. Scandinaviërs waren vaste gasten op de markt van Dorestad, zodat Deense en Zweedse schepen de weg kenden langs de kusten van de Noordzee en over de brede rivieren tot aan deze rijke stad, waar allerlei luxe goederen in overvloed waren. Sommige Scandinavische producten waren bij de bewoners van Dorestad bekend ver voor de aanvallen. Op hun beurt kunnen sommige Vikingen hun zwaardklingen (en andere voorwerpen) in Dorestad gekocht hebben. Scandinavische handelaars hadden de rijkdom van Dorestad met eigen ogen gezien, wat de Vikingen op het spoor gezet kan hebben. Ze wisten waar ze heen moesten en

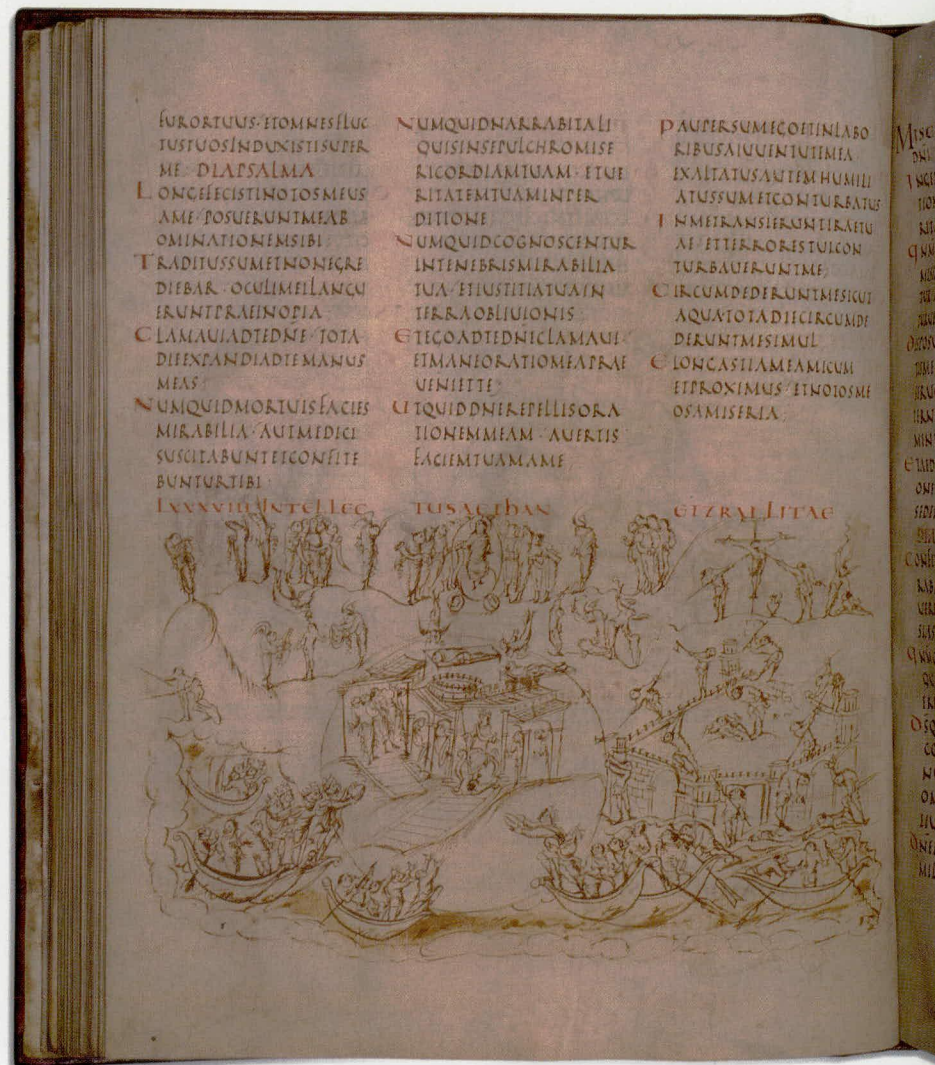

Klooster Prüm

Bij de voor het Rijnland meest verwoestende Vikingplunderingen van 881/882 werden niet alleen de residenties van Keulen en Aken getroffen, maar ook de grootste abdij van het rijk, de Sint-Salvatorabdij van Prüm in de Eifel. Deze was gesticht in 721 door een Frankische adellijke dame, die verwant was aan de toenmalige koning. De geschiedenis van de abdij is dan ook nauw verbonden met die van het Frankische koningshuis. In 767 schonk koning Pippijn een kostbare relik aan het klooster, namelijk een sandaal van Christus, die daar nog altijd wordt bewaard. Paus Leo III wijdde in 799, in het bijzijn van Karel de Grote,

Vikingschepen omsingelen een ommuurde stad, afgebeeld in het 'Utrechts psalter' uit ca 830. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

hoe ze er konden komen: ze wisten wanneer de rivieren bevaarbaar waren, waar ze het beste konden aanleggen, waar verdedigingswerken waren en wanneer de buit het hoogste opgestapeld stond. Dat Dorestad door Vikingen werd aangevallen, in 834 voor het eerst (afb. p.104), is daarom nauwelijks verrassend. Verbazingwekkend is dat de aanvallers vanaf 834 tot 863 bijna elk jaar terugkwamen. Blijkbaar viel er elke keer weer wat te halen. Alleen al tussen 834 en 837 werd Dorestad vier keer verwoest, wat ook betekent dat het zich ook vier keer snel (in één winter) wist te herstellen en genoeg te herbouwen om weer een begerenswaardige prooi te zijn.

de nieuwbouw van de abdijkerk, de zogenaamde 'gouden kerk'. Lotharius I trok zich in 855 in het klooster terug om daar te sterven; hij ligt begraven in het koor van de kerk. Zijn zoon, Lotharius II, schonk de abdij munt- en marktrecht. Mede door al deze vorstelijke interesse en bedeling kon het klooster van Prüm zich in de achtste en negende eeuw tot een bloeiend centrum ontwikkelen. De abdij bezat een grote hoeveelheid ontgonnen grond, een goed aangeschreven kloosterschool en viel op geestelijk gebied op door zijn missionering en kerkstichtingen. Voor de Karolingers lag deze 'rijksabdij' in het middelpunt van hun territorium en zij hebben haar gebruikt als machtsbasis en als religieus, sociaal en cultureel centrum.

Twee belangrijke monniken uit deze kloostergemeenschap zijn bekend om hun geschriften. Wandalbert (gestorven in 870) liet een levensbeschrijving van de 'Rijnheilige' St. Goar en een kalender voor jacht en landbouw na. De geschiedschrijver Regino (van 892 tot 899 abt van Prüm, gestorven in 915) schreef een kroniek die loopt tot en met het jaar 906. Dit tweedelige 'Chronicon' is voor die tijd een fabuleuze geschiedschrijving. De kroniek van Regino van Prüm is niet in de laatste plaats bekend omdat hij als ooggetuige verslag doet van de aanvallen van de Vikingen in het Rijnland, waaronder de vernietigende aanvallen op het rijke klooster zelf in 882 en 892. Samen met de annalen van St. Bertin van St. Omer is dit

een zeldzame beschrijving van de plunderingen door tijdgenoten, zelfs door slachtoffers, en niet door latere geschiedschrijvers. In 893, na de tweede verwoesting van het klooster, werd onder leiding van Regino het omvangrijke bezit van de abdij vastgelegd in het 'Prümer Urbar', dat in een latere kopie overgeleverd is. In dit geschrift zijn alle aanspraken van de abdij op verloren gegaan land en kerken genoteerd en het Urbar ('ontginningsboek') is een duidelijke weerslag van de verwoestingen die door de Vikingen waren aangericht.

Dat enorme bezit van de abdij Prüm, zoals opgetekend in het Urbar, reikte in de negende eeuw in het Maas- en Rijnland van de IJssel tot de Neckar, terwijl ook in de gouw van Laon en in Bretagne bezittingen lagen. Al sinds haar stichting bezat het klooster uitgestrekte bosgebieden in de omgeving van Bitburg en Trier en in het Moezeldal. Het woud van de abdij, dat zich tot aan de Our uitstrekte, is pas na 893 ontsloten en opgedeeld. Verdere eigendommen lagen in de noordelijke Eifel en aan de Rijn bij Sankt-Goar, Duisburg, Arnhem en Deventer. Voor een deel waren deze via de adellijke familiebanden aan het klooster geschonken. Deze kloosterdomeinen in het Rijnland speelden een belangrijke rol in de beheersing van deze regio door de Karolingers. Om eenzelfde reden moeten de diverse 'villae' in de Ardennen, Luxemburg en in het Maasland aan het kloosterbezit zijn toegevoegd. Voor de omvang-

Gouden en zilveren Vikingsieraden

negende-tiende eeuw

Dorestad

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv. nr. f1928/12.1, WD 680a/680b. WD677/678, f1940/12.1 en f1940/12.2

Vondsten van Viking-origine zijn in Nederland zeldzaam. De meeste sieraden zijn afkomstig van de opgravingen van Dorestad. Ze zijn daar waarschijnlijk als handelsproducten of geschenken terecht gekomen. De inwoners van Dorestad waren wel geïnteresseerd in die exotische mode. Het

mooiste voorbeeld is de gouden gevlochten armband; de techniek van het in elkaar draaien van goud- of zilverdraden wordt 'torderen' genoemd en is karakteristiek voor de Vikingsmeden van de negende en tiende eeuw.

Het is niet altijd zeker dat sieraden in Vikingstijl ook daadwerkelijk in Scandinavië zijn gemaakt. De smeden van Dorestad kunnen ook de Deense armbanden, haarnaalden en gespen hebben geïmiteerd. Daarop wijst de pinbroche, die niet gebruikt kan worden zoals eigenlijk de bedoeling was: Deense pinbroches hebben een losse naald,

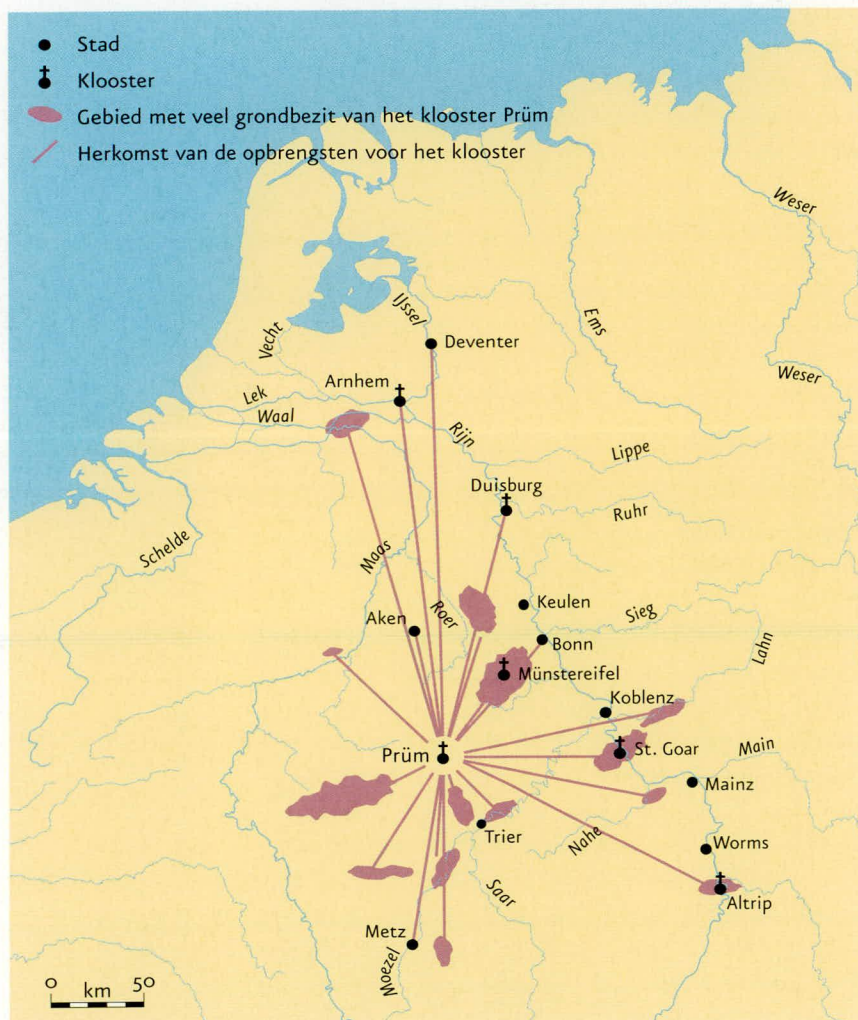
die om de rand kan bewegen. De broche wordt opgespeld door de naald door de opening te steken en daarna de ring een stuk te draaien, zodat de ring achter de naald blijft hangen. Dat kan bij de Dorestadse broche niet en eigenlijk is die niet draagbaar. Ook de twee zware, met geometrische patronen versierde zilveren armbanden en de gesp met diermotieven zijn misschien imitaties. De twee haarnaalden met een bolle kop zijn vrijwel zeker rechtstreekse import uit het Noorden – ze zijn versierd met dunne, eroverheen gedraaide pareldraadjes, een zeer specialistische techniek die men hier vrijwel zeker niet beheerste.

Verspreiding van de bezittingen van de abdij Prüm.

rijke bezittingen van de abdij was een goede organisatie van levensbelang. Het land was in meer dan 120 stukken opgedeeld, die elk een (vaak religieus) centrum hadden, waar goederen bijeen konden worden gebracht. De leiding over elk stuk

lag bij een leenheer of familie die afhankelijk was van de abdij. Prüm had minstens 400 vertrouwelingen over de domeinen verdeeld.

Tegen het einde van de negende eeuw vielen ongeveer 100 kerken onder de leiding van de abdij van Prüm. Deze dorps- en kloosterkerken lagen verspreid over de bisdommen Trier, Keulen, Luik, Utrecht, Mainz, Worms, Speyer en Laon. Vanuit deze religieuze instellingen beheerste Prüm het geestelijke en sociale leven van haar bezittingen. De scholen en scriptoria hadden verregaande contacten; er werden handschriften gekopieerd en versierd en ideeën overgenomen. Dankzij dit uitgebreide netwerk was de abdij van Prüm een verzamelplaats voor kunst en cultuur en haar handschriftenbestand was in de negende eeuw wereldberoemd. Daar is echter niets meer van over. De geschriften van Wandalbert en Regino van Prüm zijn bewaard omdat ze toen aan andere centra zijn uitgeleend, waar ze zijn gekopieerd. Van de kloosterbibliotheek van de rijksabdij in de Eifel was na de Vikinginvallen nog maar een tiende deel over en dat wat er nog was, is tijdens een transport van Prüm naar Malmédy in 1511 verloren gegaan.

Dorestad-munten met schepen

Stockholm, Statens Historiska Museum, Koninklijk muntenkabinet

Munten worden onder de verantwoordelijkheid van een heerser geslagen, meestal gedurende een korte periode en leggen in het handelsverkeer vaak enorme afstanden af. Daarom zijn ze bij uitstek geschikt als 'propaganda'. De snelste manier om het portret van een nieuwe koning of keizer tot in de uithoeken van het rijk te verspreiden, is het op een munt te slaan. Ook andere zaken die men breed bekend wilde maken, zoals grote werken door die heerser bereikt, of zijn nieuwe religie, werden op munten geslagen. Ook de stad die de munten sloeg profileerde zich graag, vaak met een stadswapen of een symbool. Op een deel van de munten die in Dorestad zijn geslagen, prijkt een handelsschip als symbool van de functie en welvaart van de havenstad. Dorestad-munten van het 'scheepstype' zijn, zoals hier te zien, tot in Zweden teruggevonden.

Prachtige handschriften

Tot de geliefde buit van de Vikingen behoorden allerlei fragmenten van handschriften, met name onderdelen van versierde boekbanden. De Vikingen kwamen daarvoor juist op het goede moment. Vanaf 700 hadden de boekverluchting en de productie van boekbanden zich in West-Europa langzaam ontwikkeld tot hoog niveau. Vanaf circa 800 kreeg deze ontwikkeling nog een ongekende impuls vanuit de kringen van keizer Karel de Grote, die het kopiëren en verluchten van teksten bewust stimuleerde. Als gevolg hiervan was in de negende eeuw een groot aantal prachtig versierde boeken aanwezig, met name in de kloosters en kerken. Daar hebben de Vikingen ze ook gezien en geroofd.

Hoewel ook in de Late Oudheid handschriften zijn verlucht, neemt deze kunst pas een serieuze omvang aan na de stabilisatie van Europa, als de mensen weer in permanente nederzettingen wonen en de kloostercultuur vaste vorm heeft gekregen. De boeken ontstaan in een christelijke context en daarom pas na de kerstening van bijvoorbeeld Nederland en Duitsland. De vroegste middeleeuwse handschriften stammen uit kloostercentra, zoals Lindisfarne in Engeland. Het evangelieboek van Lindisfarne (Lindisfarne Gospels, nu in de British Library in Londen) uit circa 698 is een van de oudste overgeleverde Westerse handschriften. De openingsbladzijden van de vier

evangeliën zijn voorzien van een groot uitgevoerde beginletter en daarnaast versierd met allerlei gekleurde patronen. Deze stijl van in elkaar gedraaide lijnen en in elkaar verweven figuren is ook terug te vinden in houtsnijwerk en edelsmeedwerk, bijvoorbeeld op gespen, riembeslag en de gevesten van zwaarden. Omdat er koppen, poten en staarten in te herkennen zijn, hoe abstract ook, wordt deze stijl meestal 'dierornamentiek' genoemd.

Centra van kunst

Een eeuw later komt de boekverluchting in de kringen rond de keizerlijke residentie van Karel de Grote tot grote bloei. De keizer stimuleerde het overschrijven van teksten bewust, als onderdeel van zijn kerstenings-offensief en zijn wereldrijk-ambitie. Naast de belangrijke liturgische teksten, zoals evangelieboeken, worden ook teksten gekopieerd uit de Klassieke Oudheid. Deze inspanningen, die tot de Karolingische Renaissance worden gerekend, zijn van groot belang voor onze kennis van die klassieke teksten. De meeste geschriften die in de tijd van Karel de Grote blijkbaar nog beschikbaar waren, zijn niet bewaard gebleven. Wij kennen die Latijnse teksten enkel omdat ze in de Karolingische tijd zijn overgeschreven en die Karolingische handschriften wel zijn overgeleverd (of weer verder zijn gekopieerd). Dat betekent dat onze kennis van de Latijnse literatuur deels bepaald is door de selectie

Versierde initiaal uit de
Lindisfarne Gospels,
British Library Londen.

on ginned

godspell

of

matheus

Incipit euangelii secundum mattheum

christi

Incipit
euangelii

unredlice
pues pær
enipær enen
pær

godlice

on þinn peccenre t enen pær

pues t dær

pær

mid þ

RADIX ILERATUM

pær

bi poeddæd t beboden t bepeuennad t becalic

EXFORSBONATA

moder

hær

MATER EIUS MARIUO SEBB

to gemanna
naller to hab
baum e. pær

abraham
de aldomon
pær in dæm
tid in hær
valen pone
bycob. he be
beod maria
iosephe to
gemenne 7
cobegæong
annæ mid
clænnipre

die in de tijd rond 800 is gemaakt uit het aanbod. Alleen wat toen belangrijk genoeg gevonden werd om over te schrijven, is door deze 'Karolingische zeef' gekomen en tot in later tijd bekend gebleven. Niet alleen de inhoud maar ook onze indruk van het uiterlijk van klassieke, christelijke en joodse teksten uit de Oudheid is grotendeels bepaald door de afschriften die Karolingische klooster-schrijvers ervan maakten. Omdat de humanisten in de Renaissance hun schrift baseerden op het Karolingische en de eerste drukkers weer van die humanistische manuscripten uitgingen, zijn de Karolingische creaties zelfs grotendeels bepalend geweest voor hoe onze boeken nu eruit zien.

Er was een aantal centra van boekverluchting in deze tijd, bijvoorbeeld Ierland, Noord-Frankrijk, Aken en de streek rond Trier en Echternach. Van elk van deze centra is maar een handvol manuscripten of fragmenten bewaard gebleven. Niettemin zijn de verschillende stijlen goed herkenbaar, zodat van de meeste bewaarde boeken de herkomst bepaald kon worden. Het gaat in de achtste en negende eeuw vrijwel altijd om evangelieboeken, waarvan ook enkel het begin van een evangelie steeds versierd is. Die decoratie was dan ook in de eerste plaats bedoeld om het begin van de tekst te kunnen vinden. Typerend voor deze tijd zijn de frontaal afgebeelde mensen in een vrijwel lege omgeving. De stijl is nogal 'stijf', alsof er veel met lineaal en passer werd getekend.

In de lijsten en randen is dierornamentiek verwerkt. Als versiering van het begin van een evangelie komt het vaakst de desbetreffende evangelist voor, die zijn tekst opschrijft. Daarbij wordt hij vaak vergezeld door zijn symbool: Marcus door een leeuw, Lucas door een rund, Johannes door een adelaar en Mattheus door een mens.

De mooiste voorbeelden van boekverluchting uit deze tijd zijn waarschijnlijk de manuscripten met paginagrote afbeeldingen die rond 800 zijn gemaakt in de paleisschool van Karel de Grote in Aken. Deze werkplaats van boekverluchters wordt beschouwd als een artistiek hoogtepunt in het genre. Ook hier werden vooral evangelieboeken gemaakt met meestal een klein aantal illustraties van bijvoorbeeld de evangelisten of de figuur van Christus (afb. p. 118). In een omlijsting van dierornamentiek kijken statige personen de lezer aan. Ze zitten in de Akense manuscripten vaak op een troon, die overgaat in een (perspectivisch onjuiste) architectuur. Hier is de achtergrond wel opgevuld, vaak met allerlei series ornamenten waarin letters zijn verwerkt. Opvallend is het vaak rijke gebruik van bladgoud. De boeken uit de Akense Paleisschool werden besteld en gekocht door grote kerken en kloosters in het Frankische rijk. Nog altijd behoren ze tot de kostbaarste handschriften ter wereld.

Alles van waarde...

Het is des te schrijnender dat een groot aantal van dit soort boeken verloren is gegaan door toedoen

van de Vikingen. Zoals gezegd voelden die zich bijzonder aangetrokken tot deze boeken, maar niet vanwege de inhoud of de verluchte platen. Het ging hen om de waardevolle boekbanden. Veelal werd goud en zilver beslag en edelstenen ruwweg van de banden gerukt, waarna de hand-

schriften werden weggegooid. Een onvergeeflijke barbaarse daad volgens de monniken, die er verslag van deden, maar vanuit het oogpunt van de Vikingen wel begrijpelijk. Zij kwamen uit een samenleving die niet gekerstend en – deels daarom – nauwelijks verschriftelijk was. Teksten hadden voor hen weinig waarde (en ze konden ze trouwens niet lezen, want Latijn was niet hun taal). In hun samenleving was macht en status sterk gekoppeld aan het kunnen tonen van rijkdom. Daarbij ging het om persoonlijke, verplaatsbare rijkdom. Status was vooral af te lezen aan versierde wapens, gordelbeslag, sieraden, en aan 'geld': beurzen met goud en zilver, waarvan het gewicht de waarde bepaalde. Goud, zilver en edelstenen waren het meest waardevolle dat de Vikingen kenden en precies dat namen ze mee van hun rooftochten. Handschriften in een eenvoudige leren band hadden ze waarschijnlijk met rust gelaten en dan was tekst en verluchting gespaard gebleven. Je zou kunnen zeggen dat de pracht van de Karolingische boeken ze fataal is geworden.

Afbeelding van de Christus op de troon, de 'Maiestas Domini', in het 'Godescalc-evangelium' uit 783. Nationale Bibliotheek van Frankrijk, Parijs.

Wijn en wapens

Vikingplunderingen

In 793 vond de eerste aanval van Vikingen plaats, op het Engelse Lindisfarne. De buit daar viel blijkbaar in de smaak, want deze reis zou het begin vormen van al snel jaarlijkse overtochten vanuit Scandinavië naar het rijke Frankische gebied. Daar vallen Vikingen in de eerste instantie snel bereikbare, onverdedigde nederzettingen op eilanden en langs de kust aan. Al snel wagen ze zich over de rivieren verder het binnenland in, ongetwijfeld omdat daar meer te halen viel. De Vikingen hebben daarbij juist vrij spel op plaatsen die onbeschermd zijn. De steden hadden vaak een wal en paleizen werden bewaakt, maar het was niet gebruikelijk om kerken en kloosters te verdedigen. Ook handelshavens waren een gemakkelijk doelwit, omdat die open moesten zijn om handelsschepen binnen te laten varen. Het is goed daarbij te bedenken dat er vóór de komst van de Vikingen geen aanvallen te duchten waren geweest vanaf de kant van het water. Een stad als Haithabu

had wallen aan de kant van het ommeland, waarvan traditioneel het gevaar te verwachten viel, maar de haven was natuurlijk goed bereikbaar.

In de eerste helft van de negende eeuw waren de plundertochten vooral een seizoensactiviteit en voeren de Vikingschepen voor de winter weer naar huis. In de tweede helft van de negende eeuw begonnen groepen Vikingen te overwinteren in gebieden die ze enigszins onder controle hadden. Daar bouwden ze winterkampen (ze hadden tenten aan boord) of tijdelijke nederzettingen, van waaruit ze in het voorjaar weer verder trokken.

Selectie plundertochten/aanvallen Vikingen:

- 793 Lindisfarne
- 795 Dublin
- 820 Vlaanderen en monding Seine
- 834 Dorestad (eerste keer)
- 834 begin jaarlijkse plundertochten West-Europa
- 835 eiland Sheppey in Thames
- 835 begin jaarlijkse plundertochten naar Engeland
- 837 Domburg
- 842 Quentovic
- 843 Nantes
- 844 Sevilla
- 845 Parijs en Hamburg
- 857 Utrecht en Parijs
- 859-862 steden aan kust Middellandse Zee
- 860 aanval op Constantinopel
- 861 Parijs
- 862 Keulen
- 863 Xanten
- 866 York
- 878-888 Het 'grote leger' verwoest delen van het Frankische Rijk
- 881 Deventer, Zutphen, Aken, Keulen, Prüm, Bonn, Mainz, Metz (onder andere)
- 882 Trier
- 886 Parijs
- 917 Dublin
- 992-1017 jaarlijkse plundertochten Deense en Noorse Vikingen naar Engeland

Dankzij deze bases op het continent konden de Vikingen langere expedities ondernemen en verder het binnenland in trekken; 'veilig' landinwaarts gelegen steden als Parijs en Reims hebben dat geweten. In de tweede helft van de negende eeuw waren er steeds wel een of meer Vikinglegers in het Frankische rijk aan het overwinteren, met name in Frisia, Vlaanderen en de Seine- en Loire-vallei. Door de (tijdelijke) vestiging en de grotere expedities raakten de Vikingen meer georganiseerd; tegen het einde van de negende eeuw beginnen de namen van hun leiders dan ook te verschijnen in de geschreven bronnen.

Versierde rutterspoo, gevonden in Zweden.

gaan. Dat was het begin van 150 jaar Danegeld, wat grote hoeveelheden goud en zilver naar Scandinavië zou brengen. Ook vanuit Nederland gaat vanaf het einde van de tiende eeuw een steeds groter wordende stroom zilver naar Scandinavië. Veel hiervan is teruggevonden in Noorwegen, Zweden en Denemarken in de vorm van grote opeenhopingen, 'Vikingschatten' genoemd. In die gevallen heeft een eigenaar zijn kapitaal verborgen en om de een of andere reden

Vikingschat gevonden in Rebild in Denemarken. Nationaal Museum van Denemarken, Kopenhagen.

In 865 hebben in Engeland volkeren voor het eerst geld (zilver) betaald aan de Vikingen om weg te

Vikingzwaard en Frankisch zwaard

950 – 1050

Utrecht, Centraal Museum/Collectie Provinciaal
Utrechts Genootschap

Het Vikingzwaard, links op de afbeelding, is in 1955 gevonden bij de Absterderdijk, in een oude, nu droge rivierbedding binnen de stad Utrecht. Het zwaard behoort tot de weinige vondsten in Utrecht die met de Vikingaanvallen op de stad in verband gebracht kunnen worden. De datering rond 1000 maakt het mogelijk dat het een stille getuige is van de laatste Vikingaanval in Nederland in 1007. Het zwaard draagt de naam INGELERNI op de kling, mogelijk de naam van de smid die het gemaakt heeft.

Het meest in het oog springende verschil tussen beide zwaarden is de greep. Vikingen gebruikten vaak Frankische klingen, die vervolgens voorzien werden van een greep naar eigen gewoonte en smaak

niet meer opgehaald. Of hij heeft het aan de goden geofferd. Het grote aantal van deze schatten – de Nationale Musea in Kopenhagen en Oslo hebben er elk een zaal mee gevuld (afb. p. 120) – geeft aan hoe groot de geldstroom vanuit de getormenteerde gebieden richting het Noorden moet zijn geweest. De samenstelling van de schatten geeft een beeld van de economie en de reikwijdte van de Vikingmacht.

Wapentuig

In de Vroege Middeleeuwen werd er nauwelijks georganiseerd gevochten. De slagkracht van een Viking- of een Frankenleger was voor het leeuwendeel afhankelijk van de individuele kracht, moed en behendigheid van krijgers in een tweegevecht. Natuurlijk stormden de legers wel in groepen op elkaar af, maar als ze elkaar genaderd waren, viel de strijd uiteen in een aaneenschake-

ling van duels. Deze werden veelal van dichtbij met bijl en zwaard uitgevochten, totdat één van de partijen zoveel tweegevechten had verloren, dat ze als geheel te zwak was om door te gaan. Dit is in de loop van de Vikingtijd ook wel veranderd. Deze periode begint met de verrassingsaanval van groepje onbekenden op Lindisfarne, maar de slag bij Hastings in 1066, die we als het einde beschouwen, was een georganiseerde veldslag waarvoor een politiek, economisch en militair netwerk was ingezet.

Wapenrusting en bepantsering

In de Vikingtijd moest elke strijder voor zijn eigen uitrusting zorgen. Dat betekende dat rijke mannen beter en completer waren uitgerust dan arme lieden. De meeste wapens waren duur en vaak hadden men alleen de beschikking over een bijl, die ook voor andere doeleinden werd gebruikt. Natuurlijk zullen veel Vikingen, die immers een verre en ook gevaarlijke reis aangingen, gezorgd hebben zo goed mogelijk bewapend en beschermd te zijn. Ook de lichaamsbepantsering was afhankelijk van de investering en van de specifieke taak. De rijke ruiters droegen meestal een maliënkolder en een helm en ze hadden in ieder geval een schild. Zij vochten op afstand met speer of lans en als het moest van dichtbij met zwaard of sax (kort steekzwaard). Het voetvolk droeg een leren bescherming en vocht meestal met de bijl. Boogschutters waren licht bewapend en droegen meestal geen pantser;

Viking met zijn zwaard bij een smid. Elfde-eeuws houtsnijwerk van de stafkerk in Hylestad. Universiteitsmuseum Oslo.

Paar stijgbeugels

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum

Een paard was een fikse investering in deze tijd en ruiters vond je vooral bij de elite. Ook de cavalerie was klein en bestond uit krijgers die een paard en de bijbehorende uitrusting konden betalen. Ruiters stonden in hoog aanzien en, wat belangrijker was, liepen relatief niet zoveel gevaar als het voetvolk, dat de eerste klappen kreeg. Op hun lange zeereizen namen de Vikingen meestal geen paarden mee, maar ze staken er wel mee het Kanaal over, bij de invasie van Engeland – op het tapijt van Bayeux zie je de paardenhoofden boven de scheepsboorden uitsteken. Paardentuig wordt meestal gewoon op thuisbases gevonden. In Birka zijn onder andere ronde en meer spitse stijgbeugels gevonden, met zowel dwarsgeplaatste als parallele ‘lussen’ boven, om de leren riemen doorheen te halen.

Paar sporen

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum

Naast stijgbeugels zijn ook ruitersporen gevonden; deze hebben een spitse punt om het paard aan te vuren. Vanwege de functionele vormgeving wijkt het paardentuig uit Birka nauwelijks af van bijvoorbeeld dat uit Dorestad (zie afbeelding p. 106).

zij moesten boven alles beweeglijk zijn. In de strijd sneuvelden dan ook relatief meer boogschutters en bijvechters dan ruiters.

Houwzwaard (*spatha*)

Normale, aan twee zijden scherpe zwaarden (ook wel *spatha*, slagzwaard of 'broadsword' genoemd) komen voor in diverse kwaliteit, van uiterst praktische tot pronkwapens. Zwaarden hadden ook een symbolische betekenis, als teken van macht. Alleen de 'adellijke' mannen uit de bovenlaag van de samenleving droegen een zwaard. De zwaarden uit deze tijd hadden een kling van een centimeter of 80 en een greep van 8 tot 10 cm. Tussen greep en kling is dwars een pareerstang aangebracht en de greep eindigt in een knop. De zwaarden zijn in deze tijd technisch sterk verbeterd. De greep werd meestal van massief ijzer gemaakt. Klingen werden vaak steviger gemaakt door ze te damasceren. Daarbij werden staven koolstofarm ijzer

en staven koolstofrijk staal in een ingewikkelde techniek met elkaar versmolten en dan uitgesmeed. De kling werd dan zowel hard als elastisch. De beste damastsmeden maakten prachtige torsiepatronen en zelfs letters tijdens het damasceren, zodat deze goede klingen ook nog eens mooi waren om te zien.

Sinds de achtste eeuw waren Frankische smeden in staat om door middel van het afkoelen van fosfaatrijk ijzer een staal te maken dat nauwelijks onder doet voor het huidige roestvrijstaal. Ook gaven zij de kling een iets andere vorm, zodat je er niet alleen een slag mee kon uitdelen, maar ook daadwerkelijk met het zwaard kon vechten. De sterkere Frankische zwaardklingen werden in Scandinavië een gewild importproduct. In de Scandinavische landen werden de klingen dan voorzien van een greep naar eigen gewoonte en smaak. Overigens heeft de Karolingische keizer

Zwaarden van gesneuvelde krijgers worden verzameld op het slagveld. Afgebeeld in de marge van het tapijt van Bayeux

Karel de Kale ingezien dat hij zijn wapentechnologische voorsprong niet zomaar moest opgeven en liet hij in de negende eeuw de uitvoer van klingen verbieden. Geholpen heeft dat niet: Frankische zwaardklingen zijn in alle Scandinavische en Baltische gebieden aangetroffen en ook in Engeland en Ierland.

Omdat veel Vikingzwaarden Frankische klingen hebben, is het vooral de stijl van de greep waaraan zwaarden uit Scandinavië te herkennen zijn. Tussen de tientallen uit het Rijn-Maas-Scheldegebied van Nederland afkomstige zwaarden uit de periode van circa 800 tot 1100 zijn negen zwaarden aanwezig die met Vikingen in verband gebracht kunnen worden. Twee daarvan komen uit Dorestad. De andere zeven zijn alle in (voormalig) rivierwater gevonden: twee zijn opgegraven in oude beddingen van de Vecht in Utrecht, vier zijn opgebaggerd uit de Maas bij Lith, Wijk en Aalburg, Neer en Wessem en de laatste is waarschijnlijk een baggervondst uit de Waal in de buurt van Nijmegen. Al deze zwaarden zijn nog compleet en in goede staat. Het is mogelijk dat ze als offers aan de goden in het water terecht zijn gekomen, hetzij door Vikingen na een succesvolle aanval, hetzij door lokale bevolking na buit te zijn gemaakt op de Vikingen. Een zwaard was een kostbaar bezit met een hoge symbolische waarde, waardoor het zich goed leent als offer. Het is ook mogelijk dat ze simpelweg van een schip zijn gevallen, al

IJzeren zwaard voor en na restauratie

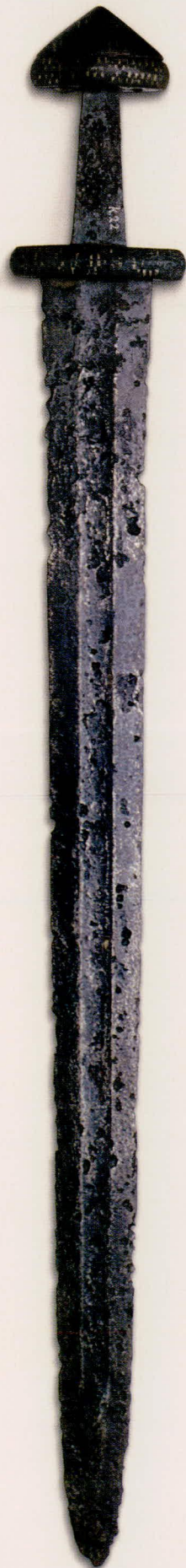
9de eeuw

baggervondst uit de Maas

Venlo, Limburgs Museum (in bruikleen van firma Kuypers BV, Kessel)

In het voorjaar van 1992 werd een Vikingstijl zwaard gevonden in de Maas, bij de monding van de Neerbeek in de buurt van het dorp Neer in Limburg. In modder die door een baggerschip naar boven werd gehaald, ontdekte men een zwaar stuk roest, dat na schoonmaak een zwaard van 87 cm lengte bleek te zijn. Het heeft een afgeplatte knop met twee gaten (om leren riemen door te halen) en een vlakke pareerstang. De gedamascceerde kling is over de gehele lengte met zilver ingelegd. Ook op de greep zijn sporen van inlegwerk te zien. De zwaardknop is jonger dan de rest en is bij een oude reparatie aan de greep vastgezet.

IJzeren zwaard

850-900

baggervondst uit de Waal,

omgeving Nijmegen

Nijmegen, Museum Het Valkhof,

inv.nr XXXI.6.22

De meeste Vikingzwaarden uit Nederland zijn gevonden in de grote rivieren. Ze kunnen daar terecht zijn gekomen bij gevechten of van een schip gevallen, maar meer aannemelijk is dat ze in het water geofferd zijn. Een zwaard is een belangrijk object, met een eigen karakter. Wie het zwaard van een tegenstander buitmaakte, kon er zelf niet mee vechten. Het was wel een geschikte gift aan de goden. Dit zwaard stamt uit een oude collectie, die grotendeels bestaat uit baggervondsten uit de Waal, in de buurt van Nijmegen. Het is mogelijk dat dit zwaard een overblijfsel is van het verblijf van Vikingen op het Valkhof in Nijmegen tijdens hun aanvalstochten in het Rijnland in 881/882.

dan niet tijdens gevechtshandelingen. Overigens zijn in het noorden van Nederland, in Groningen en Friesland, ook dit soort zwaarden gevonden, maar dat gebied valt buiten dit relaas. Ook in Duitsland zijn Vikingzwaarden gevonden, in Haithabu (zo'n 40 stuks), in de rivieren en hier ook in graven van Vikingen. Dat zwaarden een gewild handelsproduct waren, blijkt uit een zwaard met de inscriptie 'Ulfberth' dat in de Maas gevonden is. Lang is gedacht dat dat de naam van de eigenaar of van het zwaard was, maar inmiddels weten we dat er 40 zwaarden met deze naam zijn teruggevonden, verspreid over de hele Vikingwereld. Ulfberth zal een wereldberoemde smid zijn geweest en zijn zwaard lijkt de 'Rolex' onder het wapentuig te zijn geweest.

Kort zwaard (sax)

Naast het lange zwaard werd in deze tijd gebruik gemaakt van een kort zwaardmes, 'sax' genoemd, waarmee je van dichtbij kon steken of (bij de kortste exemplaren) eventueel gooien. Saxen zijn maar aan één zijde scherp. Ze waren meestal wat minder gedecoreerd dan de spatha's; vaak bestaat de versiering uit ingekraste golvende of parallelle lijnen langs de botte kant.

Speer (ango)

De speer is in principe een werpwapen. Vanaf een paard kon je er echter ook mee steken en op de grond is de lange speer bruikbaar om een zwaard

Samengestelde wapenrusting uit Birka

negende eeuw

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. Bj581

(schildknop en bijl), Bj1098 en Bj 834 (lanspunten)

Uit diverse wapens gevonden in Birka is deze complete wapenrusting van een hooggeplaatste krijger – ‘het beste van Birka’ – samengesteld. Die bestaat uit een lang tweesnijdend zwaard (spatha), een kort zwaardmes (sax), een speer of lans en een breed uitlopende strijdbijl. Van deze wapens bleven alleen de metalen onderdelen bewaard; de leren zwaardschedes, de houten schachten van de steekwapens en de steel van de bijl zijn niet overgeleverd. De Viking verdedigde zich met een schild, waarvan alleen de metalen schilknop bewaard bleef. Dit exemplaar is cirkelvormig met een smalle rand en onversierd; langs de rand zijn de nageltjes zichtbaar waarmee de umbo op het houten schild was vastgezet. Natuurlijk bezat niet elke krijger al deze wapens; ook met alleen een bijl en een schild kon je prima vechten. Lansen met name waren vaak voorbehouden aan de elite.

te pareren. De dunne spitse speerpunt stootte gemakkelijk door een maliënkolder heen.

Lans

Een lans is zwaarder dan een speer, met een bredere punt. Hij werd als wapen gebruikt, maar vooral voor de jacht. Een typische vorm is de zogenaamde vleugellans met uitsteeksels of haken aan de zijkant. Die waren bedoeld om de jachtbuit, die aan de lans was geregen, vast te houden. In de Frankische samenleving was de lans voorbehouden aan krijgers van (hoge) adel en soms zelfs uitsluitend voor de koning bestemd.

Bijl (francisca)

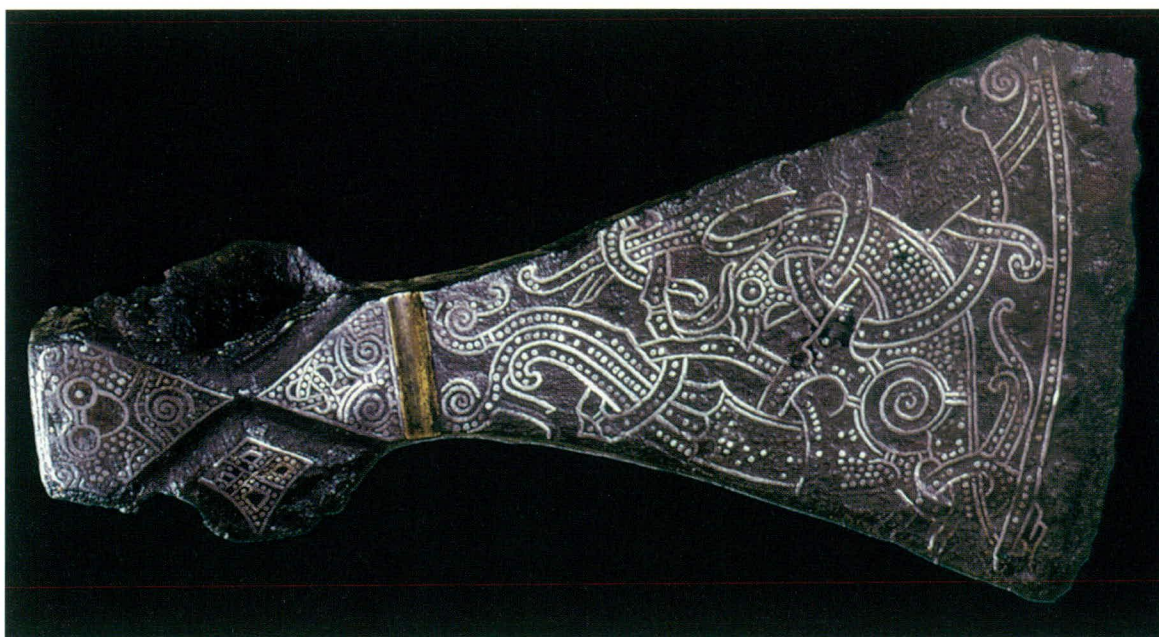
Het meest algemeen gebruikte wapen in de Vikingtijd is de bijl (afb.). Deze werd door het gewone, te voet vechtende volk gebruikt tegen ruiters en tegen ander voetvolk. Zo ongeveer iedere man kon in deze tijd wel met een bijl omgaan. Hij was gewend in het bos hout te kappen

of te klieven in en om het huis. In noodgevallen werden de gewone hakbijlen gebruikt in het gevecht. Er zijn ook speciale strijdbijlen bekend, die wat zwaarder zijn. Je kon daarmee gooien, waarbij het snijvlak de tegenstander moest raken; met de botte bovenkant van de bijl kon je hard slaan. Dat de bijl een wapen voor alle klassen was, weten we uit de vondst van strijdbijlen in koningsgraven en van het opgeschreven feit dat koning Olaf zijn bijl de naam 'Hel' had gegeven, naar de heerser over de onderwereld.

Pijl en boog

Was de bijl het meest gehanteerde wapen voor dichtbij, voor de gewone krijger waren pijl en boog het aangewezen wapen voor verder weg gelegen doelen. Hiermee werd ook gejaagd, zodat de basiskennis van het boogschieten wijd verbreid was. Er moest echter flink geoefend worden om een snelle opeenvolging te bereiken; de beste schutters konden tot 20 pijlen per

IJzeren Vikingbijl met vlechtband-decoratie in goud en zilver, gevonden in het graf van een hoofdman in Mammen bij Viborg op Jutland.

Vier pijlpunten

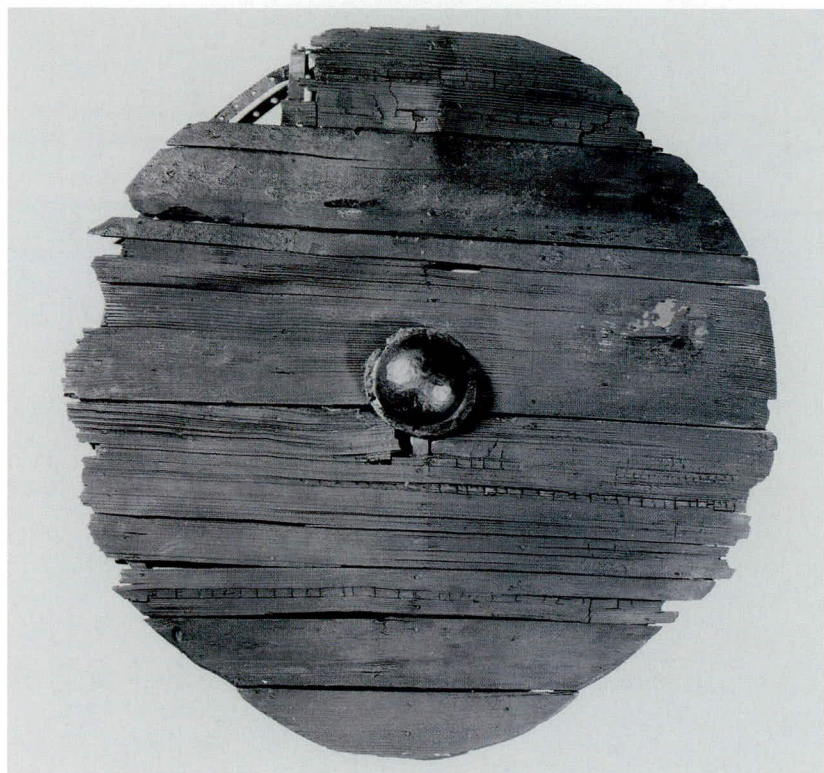
Stockholm, Statens Historiska

Museum, inv.nrs. 5028: 294-297

Boogschutters behoorden tot de voorhoede van Vikinglegers. Schieten met pijl en boog konden veel mannen, omdat er ook in rustige tijden mee werd gejaagd, op vogels en wild. Krijgers die zich op het boogschieten toelegden, ontwikkelden daarin grote snelheid; de beste konden binnen vijf seconden een pijl afschieten. Ze droegen lichte, beweeglijke bepantsering en mikten op de borst van de tegenstander. Pijlen hadden houten schachten, die in ijzeren punten staken; door de invloed van het metaal is in de punt regelmatig nog wat hout bewaard gebleven.

Schild, gevonden in het Gokstadschip. Universiteitsmuseum Oslo.

minuut afschieten! In Haithabu is een boog gevonden die was gemaakt van taxus (zeer buigzaam hout, geschikt voor het maken van bogen) en 191 cm lang was. Het bereik van deze boog moet zo'n 200 meter zijn geweest. Pijlen waren meestal zo'n 70 tot 80 cm lang en iets minder dan een centimeter in doorsnede. Sommige pijlen hadden weerhaken, zodat je ze niet uit het lichaam kon trekken (dan moesten ze eruit gesneden worden). Meestal worden de houten bogen en de pijlschachten niet teruggevonden; alleen de ijzeren pijlpunten wijzen dan op een bewapening met pijl en boog.

Vier zwaarden

Stenåsa op Öl, Funbo, Hille op Gä en Skuttunge

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv. nrs. 16646, 7915, 18780 en 19380

Deze vier Vikingzwaarden hebben diverse modellen knoppen en zijn versierd met diverse soorten damasceerwerk op de kling. Eén draagt een tekst in zilver.

Schild

In deze tijd werden ronde schilden gebruikt. Ze zijn vrij bekend, omdat die schilden in een Vikingschip over de bovenrand werden vastgezet, zodat het schip continu beschermd was door een lange rij schilden. Bij gevaar konden de roeiers hun spanen loslaten en hun schild direct oppakken. Houten schilden worden zelden opgegraven, omdat het materiaal snel vergaat. Wat overblijft, zijn de ijzeren schildgreep en de ijzeren schildknop (umbo) die de hand in de greep beschermt. Ook worden vaak de nagels of nieten die langs de rand van het schild zaten, netjes in een cirkel aangetroffen; het schild zelf is dan niet veel meer dan een donkere verkleuring in de bodem.

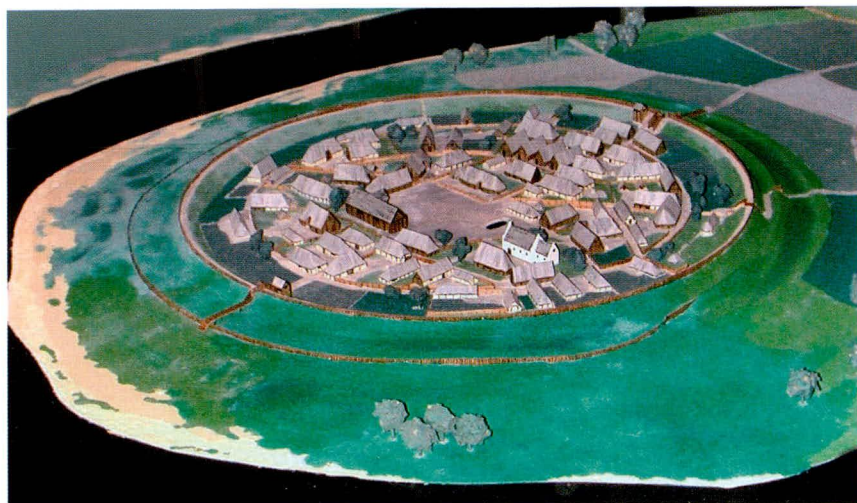
Dat de ronde schilden bont versierd waren, blijkt uit het schild van 1 m doorsnede dat is aangetroffen in het Gokstad-grafschip; dat schild was geelzwart gestreept (afb.).

Kraaienpoot

Kraaienpotten zijn gedraaide voorwerpen met drie of vier scherpe punten, ter verdediging tegen met name ruiters (afb.). Ze werd in de al dan niet droge gracht gelegd, zodat paarden niet konden oversteken; het zijn de 'landmijnen' van de Middeleeuwen.

Kraaienpoot, gevonden in Haithabu. Vikingmuseum, Haithabu.

Maquette van de ringwalburcht van Zutphen, circa 900, met de burcht en de belangrijkste gebouwen.
C.J. Willems

Een geplunderde stad: Zutphen

Eén van een lange lijst van Vikingplunderingen in Nederland is de overval van 882 op de handelsplaats en kerk van Deventer en de stad Zutphen, die 16 km van elkaar aan de IJssel liggen. Deze aanval is, als gebruikelijk, bekend uit schriftelijke bronnen. In 1997 stootten archeologen echter op schokkende stille getuigen van een drama uit de late negende eeuw. In de bouwput voor het nieuwe stadhuis van Zutphen werd een brandlaag van houtskool aangetroffen, waarin scherven uit de tweede helft van de negende eeuw zaten. Onder de brandlaag troffen ze sporen aan van een verwoeste nederzetting. Tussen de sporen van

Luchtfoto van Zutphen met de ronde burcht zichtbaar in het stratenplan.

gebouwen, hutten, kuilen en greppels werden resten gevonden van verkoold graan en hout, verbrand huttenleem en verspreid en gebroken huisraad. Daarnaast werden veel poten en schedels gevonden van geslachte runderen en een aantal menselijke skeletten. De skeletten betreffen diverse personen, maar slechts in twee gevallen zijn de resten min of meer compleet. Daarbij gaat het om een kind van een jaar of 13 en een volwassen vrouw van 30 tot 40 jaar. Zij lagen op de grond van de hutkommen rondom de resten van een huis; de botten waren enigszins verspreid geraakt en zijn waarschijnlijk afkomstig uit het huis. Gezien de leeftijden is het goed mogelijk dat we te maken hebben met een moeder en haar kind.

Skeletten van een vrouw en een kind kort na 880

Zutphen, bouwput nieuwe stadhuis

Zutphen, Gemeente, Archeologische Dienst

In Zutphen zijn schokkende getuigen gevonden van de plundering van de stad in 882, die ook uit schriftelijke bronnen is overgeleverd. In de bouwput van het nieuwe stadhuis

werden sporen van een gebrandschatte nederzetting uit het einde van de negende eeuw gevonden. Op de grond van hutkommen rondom een verwoest huis zijn deze twee min of meer complete skeletten gevonden. Ze lijken er haastig te zijn 'neergegoid' voordat de hutten instortten. De skeletten zijn van een vrouw van ongeveer 30 tot 40 jaar oud en een kind van ongeveer

13 jaar. Gezien het leeftijdsverschil en de positie van hun lichamen is het goed mogelijk dat het hier een moeder en kind betreft. Ze zijn waarschijnlijk afkomstig uit het huis en ofwel daar vermoord, of naar de hutten gevlucht en daar gestorven. Mogelijk hebben de skeletten nog een tijd blootgelegen; met name dat van het kind is erg in de war geraakt.

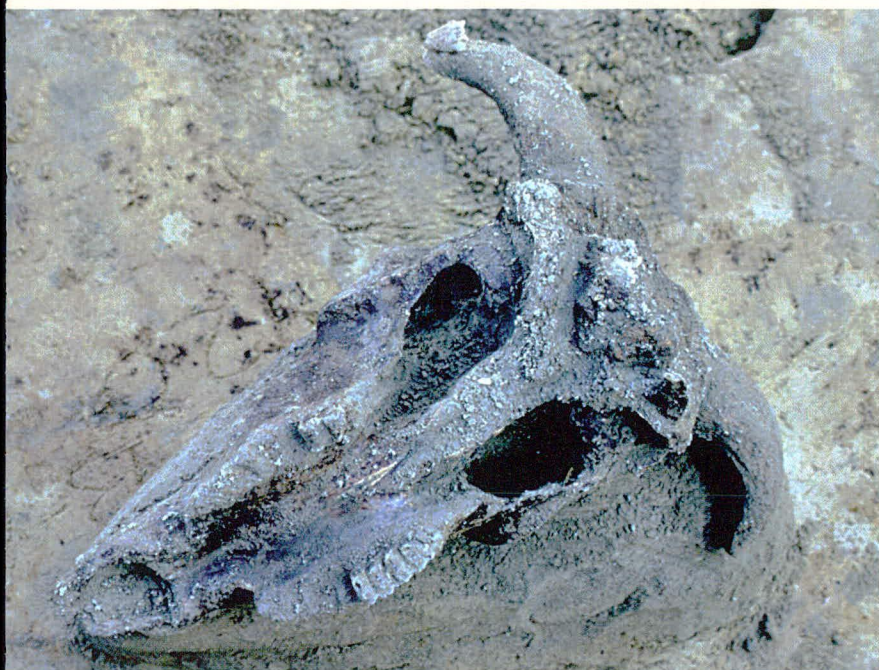
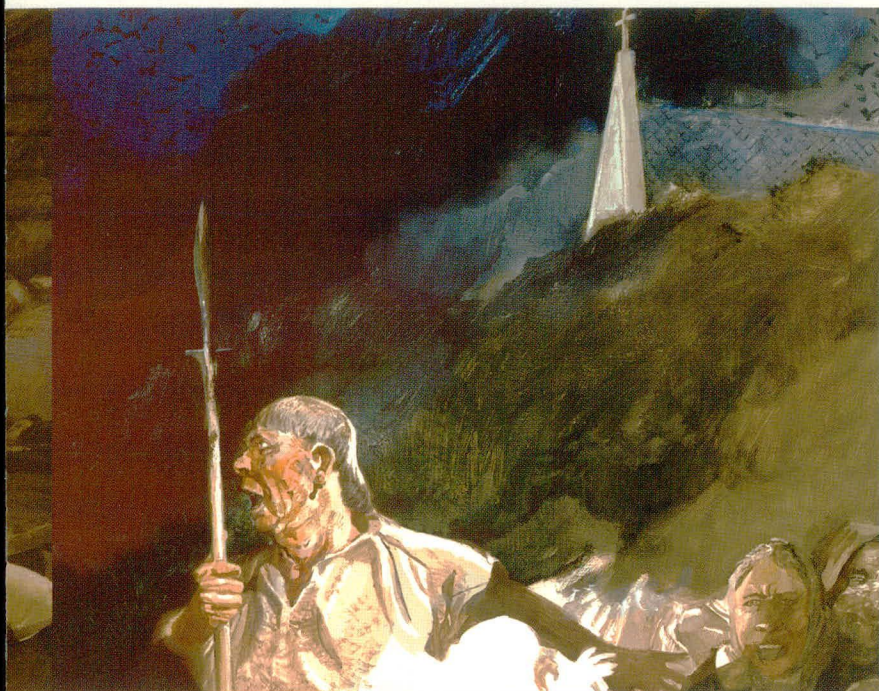
Impressie van de
Vikingoverval op
Zutphen in 882.
Ill.: Kelvin Wilson

Ook de vondsten die de skeletresten vergezelden, geven aan dat het hier niet om een gewone brand gaat, maar dat er sprake is van een verwoesting. Uitzonderlijk zijn een zilveren muntje in één van de hutten, geslagen in York tussen 800 en 844, en een vergulde mantelspeld versierd met drie Karolingische kruisen, die op een christelijke drager wijst. Verder zijn tussen de verbrande resten brokken tufsteen aangetroffen, die afkomstig kunnen zijn van een kerkje, dat dan mee verwoest is. Met name de vele resten van de runderen zijn interessant, omdat het daarbij vrijwel uitsluitend om onderpoten en koppen gaat, van zowel volgroeide als onvolgroeide beesten. Dit wijst erop dat het eetbare

deel in hanteerbare stukken is weggevoerd. De aanvallers hebben dus in ieder geval een grote hoeveelheid vlees meegenomen. Dat zou hun interesse kunnen verklaren in dit gebied. Zutphen was geen handelsplaats, maar een koninklijk centrum. In een domeincentrum als Zutphen moeten grote hoeveelheden graan en vee te halen zijn geweest. Het lijkt erop dat de Vikingen aan het einde van de negende eeuw behoefte hadden aan grote hoeveelheden voedsel.

Zilveren munt
afkomstig uit York,
gevonden in Zutphen.

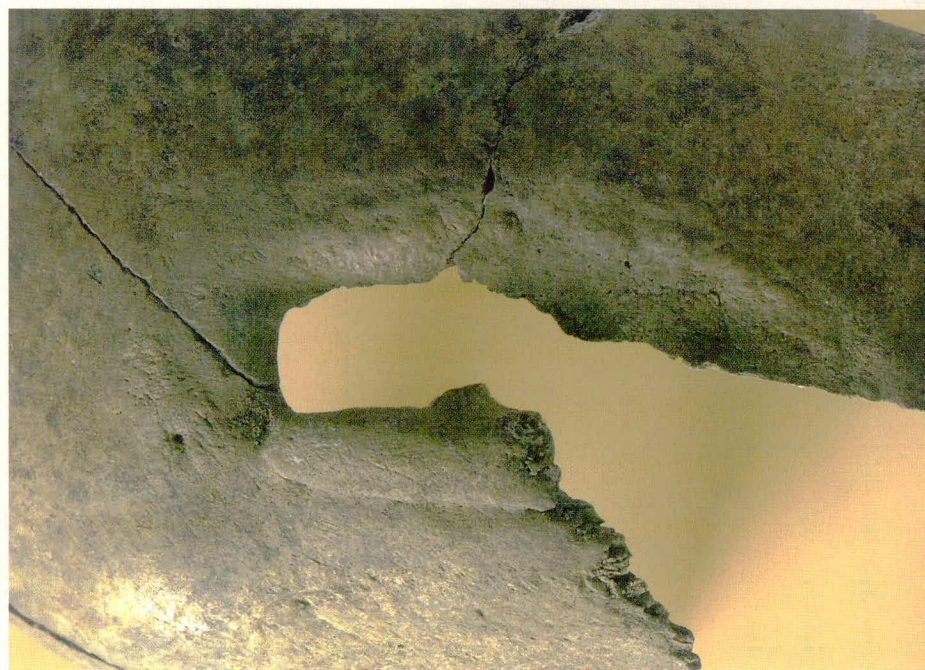
Skeletresten

kort na 880

Zutphen, bouwput nieuwe stadhuis

Zutphen, Gemeente, Archeologische Dienst

Tussen de sporen van verwoesting en brand zijn diverse skeletresten aangetroffen die duidelijke tekenen van verwondingen vertonen.

Daarnaast zijn veel koppen en onderpoten van runderen gevonden, terwijl de rest van de karkassen meestal ontbreekt. Dat betekent dat de Vikingen de eetbare stukken met het meeste vlees hebben meegenomen. Blijkbaar waren de overvallers van deze nederzetting vooral op zoek naar voedsel, waarschijnlijk voor de manschappen die de grote plundertochten van 881/882 in deze streken uitvoerden.

Ook elders in de binnenstad van Zutphen is bij opgravingen de negende-eeuwse brandlaag herkenbaar en zijn skeletten teruggevonden die met die brandlaag verband houden, een enkele met een hoofdwond. Deze tastbare getuigen van een drama komen overeen met wat we ons voorstellen bij een Vikingaanval. Ze zijn op grond van de scherven, de munt en koolstof-14-dateringen van het graan te plaatsen in de periode 880-900. Het is dan ook aannemelijk dat het hier archeologische bewijzen betreft voor de uit historische bronnen bekende Vikingplundering van 882.

Dit vondstcomplex uit Zutphen is het eerste op het Europese vasteland dat duidelijk een plundering door de Vikingen aantoont. Er zijn wel parallellen in Engeland, bijvoorbeeld in York, waar eveneens slordig begraven menselijke resten zijn gevonden en een brandlaag. In dat geval zijn ze te verbinden met de uit geschriften bekende strijd tussen Vikingen en Angelsaksen in 866-867. Toevalligerwijs komt de in Zutphen aangetroffen munt uit York, maar die hoeft natuurlijk niet rechtstreeks te zijn overgestoken. Waarschijnlijker is dat de munt een aantal keer van hand tot hand is gegaan en munten konden decennia lang in omloop zijn. Wel ligt voor de hand dat het muntje uit York is meegebracht door van oorsprong Deense Vikingen. Het is zeker dat een deel van de Vikingen die in de Rijn-Maas-Scheldegebied rondwaarden, niet rechtstreeks afkomstig waren uit Scandinavië, maar uit Engeland.

Vikingschat van armbanden, gevonden in Ierland. Dublin, Nationaal Museum van Ierland.

Schatten, buit en handelswaar

Tot de meest indrukwekkende overblijfselen uit de Vikingperiode behoren grote schatvondsten van goud, zilver en geld, die zowel in Scandinavië als in Groot-Brittannië zijn aangetroffen. In het gebied van Rijn, Maas en Schelde, dat in deze tentoonstelling centraal staat, waren zulke vondsten tot voor kort nooit gedaan. Dat verbaasde ook niet, want dit soort schatten werd in de regel als een soort 'spaarpot' in de grond gestopt en het zilver en goud was, net als de munten, een betaalmiddel. Zo'n spaarpot werd verborgen op een veilige plek, om hem weer op te kunnen halen als het 'geld' nodig was. Je verwacht dit soort schatten dus eigenlijk alleen op plekken waar Vikingen woonden, niet op de plaatsen die ze beroofden.

Schatvondst met armbanden en ketting met Thorhamer
Ödeshög op Ög (Erikstorp)
Stockholm, Statens Historiska Museum,
inv.nr. 5671

Deze juwelen vormen een complete uitzet voor een vrouw, maar het is niet zeker dat

de sieraden allemaal bij elkaar gedragen zijn. Mogelijk zijn ze verzameld als kapitaal en vervolgens begraven. De schat valt op door de hanger van een met goud ingelegde Thorhamer, die hing aan een vierdelige ketting voor over de borst: vier parallel hangende snoeren aan ringen op de schouder. Dit zijn typisch sieraden die bij de Viking-

jurken horen. De kettingen kunnen zijn vastgezet met de twee rechthoekige fibulae met langwerpige filigraanversiering. De set wordt gecompleteerd door een prachtige vergulde schijffibula en maar liefst zeven gouden armbanden, waarvan zes getordeerd.

Impressie van het opleggen van schattingen door de Vikingen. Zo kan de Vikingschat van Wieringen bij elkaar verzameld zijn.
Ill.: Kelvin Wilson

Vikingschatten in Nederland

In de winter van 1995-1996 deed een man met een metaaldetector een opzienbare vondst op het voormalige eiland Wieringen in de Kop van Noord-Holland. In grasland in het buurtschap Westerklijf vond hij een zilverschat, bestaande uit sieraden, zilverbaren en munten, in totaal 1662 gram zilver. De grotere sieraden zoals een gedraaide halsring waren in stukken gehakt, zodat ze in een kleine ronde pot pasten, samen met de baren en de munten. Het potje is van zogenaamd Badorf-aardewerk, typische lichtgekleurde keramiek uit de negende eeuw met een rand van smalle ingestanste rechthoekjes. De inhoud bestaat uit zes brede zilveren armbanden,

een gedraaide zilveren halsring, een gedraaide zilveren armband, een stukje zilveren riembeslag, drie zilveren munthangers met Arabische munten, zestien zilverbaren, 78 zilveren Karolingische munten (*denarii*) en fragmenten van de sluiting van een zilveren broche. Het zilver in de pot was bedekt met plukjes gras om de inhoud te beschermen na het begraven van de schat. De jongste munten dateren van circa 850, zodat de schat kort daarna moet zijn begraven.

Zowel de stijl waarin de sieraden zijn versierd als de types munten geven aan dat de schat van Scandinavische oorsprong is, om precies te zijn van het vasteland van Denemarken. De zilverschat

Vikingschat 'Westerklief I'

Kort na 850

Gevonden in 1996 in Westerklijf (op Wieringen)
Rijksmuseum van Oudheden Leiden,
inv.nr g1996/11.1-11.6

Deze schat bevat in totaal 1662 gram zilver, dat verpakt was in een kleine Badorf pot.

Het zilver bestaat uit zes armringen met symmetrische versiering, een gedraaide halsring, een gedraaide armband (halfproduct: de sluiting is niet gesmeed) en een beslagstuk van een riem met een vierkant uiteinde. Daarnaast een munthanger met een dirhem van Abu al Abbas Safah in een parelrand, twee munthangers met dirhems

van Xustro II in een parelrand, zestien zilverbaren (twaalf wegen ongeveer 50 gram per stuk), 78 Karolingische munten (*denarii*): 27 *denarii* van Lodewijk de Vrome, 47 van Lotharius en 2 van Karel de Kale. Tenslotte fragmenten van de sluiting van een fibula en van plantaardig materiaal dat als gras is gedetermineerd.

Bronzen beeldje van een sfinx
 Romeinse tijd, in negende eeuw hergebruikt
 Zutphen, bouwput nieuwe stadhuis
 Zutphen, Gemeente, Archeologische Dienst,
 inv.nr. Zu-St 1281

Dit sterk afgesleten Romeinse beeldje toont een zittende, sfinx-achtige figuur met een vrouwegezicht, waarvan de vleugels ontbre-

ken. Waarschijnlijk was het oorspronkelijk deel van de versiering van een meubel, bijvoorbeeld het uiteinde van de rand van een aanligbed of de leuning van een stoel. Het moet in de negende eeuw nog, of weer, in gebruik zijn geweest. Er is meer hergebruikt Romeins materiaal aangetroffen in de negende-eeuwse nederzetting, waaronder dakpannen en stenen, die gebruikt zijn om

een stenen gebouw – mogelijk een kerk – te bouwen. Dit materiaal kan uit de nabijgelegen ruïnes van het Romeinse Nijmegen of Xanten afkomstig zijn. Het was in deze tijd gebruikelijk die als steengroeve te gebruiken, waarbij ook wel eens wat ander materiaal zal zijn meegenomen. Ook in andere nederzettingen uit deze tijd is Romeins materiaal bekend (zie afbeelding p. 97).

Scherven van reliëfbandamfoor

negende eeuw

Zutphen, bouwput nieuwe stadhuis

Zutphen, Gemeente, Archeologische Dienst, inv.nr. Zu-St 770

Deze grote voorraadpot van Badorf aardewerk is verbrand,
wat aan de zwarte randen van de scherven goed te zien is.

van Westerklijf moet het kapitaal zijn geweest van een Deense Viking, die het op Wieringen heeft begraven. Dit was de eerste keer dat zo'n schat in Nederland werd gevonden. Natuurwetenschappelijke analyse van de resten van het gras en de pollen in het potje heeft uitgewezen dat dit gras nog niet gezaaid had, wat betekent dat het in het vroege voorjaar moet zijn afgesneden. De aan- en afwezigheid van andere zaadjes wijzen erop dat de pot verstopt is in een open landschap met heide en veen. De Deen heeft zijn pot met zilver dus vroeg in de lente begraven in een min of meer open veld op de hoogte van Wieringen, misschien kort voordat hij vertrok op (zomer-) reis. Natuurlijk was hij van plan om terug te komen en zijn kapitaal later op te halen, misschien na het vaarseizoen, maar hij heeft hem nooit meer opgegraven. Waarom hij nooit is teruggekeerd, zal wel onbekend blijven. Maar dat hij zijn zilver op Wieringen heeft begraven, wijst uit dat hij deze hoogte, toen nog geen eiland, als basis heeft gebruikt.

In 1999 en 2001 zijn nog twee hoeveelheden zilver op Wieringen gevonden, dichtbij de plaats waar de eerste schat (nu 'Westerklief I' genoemd) was opgegraven (afb.). Deze beide vondsten bestaan uit zilveren munten en kleine zilverbaartjes, de meeste in stukjes; dit wordt in de regel 'hakzilver' genoemd. In beide vondsten zitten ook scherven Badorf-aardewerk, die aan elkaar passen en van een en hetzelfde kleine Badorf potje zijn. Deze pot

is nog wat kleiner dan die waarin 'Westerklief I' zat. De passende scherven bewijzen dat deze twee vondsten één schat vormen van in totaal 449 gram, die nu 'Westerklief II' wordt genoemd. Behalve een eenvoudige muntspeld en een klein stukje van een armband bevat deze schat geen sieraden, maar het spectrum aan munten is veel diverser dan in de eerste schat, met zelfs 95 Arabische dirhems. Verder bevat deze schat 39 zilveren Karolingische munten (*denarii*), een klein zilverbaartje en 23 fragmenten van baartjes. De munten geven een datering van circa 880, dus 30 jaar jonger dan de eerste Vikingschat. Dat betekent dat de tweede schat van een andere Viking moet zijn geweest. Tenminste twee verschillende Vikingen hebben hun geld dus op Wieringen verborgen om het later op te halen. Samen wijzen deze twee schatten duidelijk op Vikingen die zich voor korte of lange tijd – misschien enkel om te overwinteren, maar hoe dan ook – op Wieringen in Nederland hebben gevestigd in de tweede helft van de negende eeuw.

Buit of handelswaar?

Omdat veel van de voorwerpen (wapens, sieraden) die we met de Vikingen associëren, zowel in Scandinavië als op het continent als bodemvondsten bekend zijn, is het vaak moeilijk te bepalen in welke hoedanigheid de voorwerpen oorspronkelijk op die plaats terecht zijn gekomen. Het is zelden mogelijk om van een bodemvondst eenduidig

Vikingschat 'Westerklief II'

Circa 880

Gemeente Wieringen

Deze schat is in twee delen gevonden in verplaatste grond in Westerklijf op Wieringen; de schat was oorspronkelijk waarschijnlijk begraven in de buurt van waar nu de kerk van Westerland staat. In een heel kleine Badorf pot (diameter hals 7 cm), waarvan in beide vondsten scherven zijn gevonden, die aan elkaar passen, was in totaal 447 gram zilver verstopt. De schat bestaat uit een stukje versierd zilver, mogelijk van een armband, een muntbroche met een parelrand, een zilverbaartje en 23 fragmenten van baren. Het grootste deel zijn munten, 39 Karolingische munten (*denarii*): 5 van Lodewijk de Vrome, 10 van Lotharius, 1 van Karel de Kale en 95 Arabische dirhems, waarvan 48 in stukjes waren gehakt.

vast te stellen dat het om buit gaat. We nemen aan dat de meeste 'Viking' voorwerpen die in Nederland en Duitsland aangetroffen zijn, daar als handelswaar beland zijn en dus eerst eigendom van Franken waren, die ze van kooplui hadden gekocht. Dat is een van de redenen dat het zo moeilijk is om in de Rijnstrekken 'Viking' vondsten te identificeren, ook al zijn de betreffende objecten vrijwel zeker in Scandinavië gemaakt. Dat geldt bijvoorbeeld eigenlijk voor alle Vikingsieraden die zijn gevonden langs de Noordzeekust, op Texel, op Walcheren en in Dorestad en ook voor de 'toiletgarniturtjes' die op het strand bij Domburg

zijn aangetroffen. Al die voorwerpen, ook als ze verhandeld zijn, geven echter een impressie van contacten tussen Vikingen en de lokale bevolking.

Andersom is het eveneens moeilijk om de objecten die door Vikingen als buit naar Scandinavië mee zijn gebracht te onderscheiden van zaken die afkomstig zijn uit de Frankische gebieden, maar via de handel, diplomatie of de missie naar het Noorden zijn gebracht. Ook hier gaat het waarschijnlijk bij veel van de sieraden en wapens – denk aan de goed bekend staande Frankische klingen – om handelswaar. Ook (ruwe) grondstoffen zijn zeker als handelsproducten te zien. Wat als buit te identificeren is, zijn bijvoorbeeld fragmenten van Frankische boekbanden, die zich bevinden in sommige schatvondsten. In de Vikingschatten die in Scandinavië gevonden zijn, bevindt zich vaak materiaal van Frankische makelij. Bij de kapotte, bijna letterlijk 'eraf gerukte' versierselen, kan het om roofbuit gaan. Bij complete sieraden en ander geld zal het veelal gaan om betaling in natura, opgelegd door de Vikingen of aan hen aangeboden als 'beschermgeld'. Dat kun je zowel als buit als als handel beschouwen.

Prijsniveau in Europa in de Vikingtijd :

Voor hoeveel gram zilver	kon je wat kopen
1 gram zilver	10 kippen
3	1 kilo graan of mes
5	gesp
10	teugels
12	mantel
15	schaap
20	paar sporen
30	varken
51	lans
100 tot 137	koe (100 in Oost-Europa, 137 in Midden-Europa)
125 tot 137	os
126	stijgbeugels of een zwaard
137	schild en lans
204	slavin
306	slaaf
410	helm
300 tot 478	paard (300 in Oost-, 306 in Noord- en 478 in West-Europa)
478	zwaard met schede
820	maliënkolder

Reacties op de aanvallen

Bij alle nadruk die op aanvallende Vikingen en slachtoffers wordt gelegd, moet niet vergeten worden dat de bewoners van het Rijn-Maas-

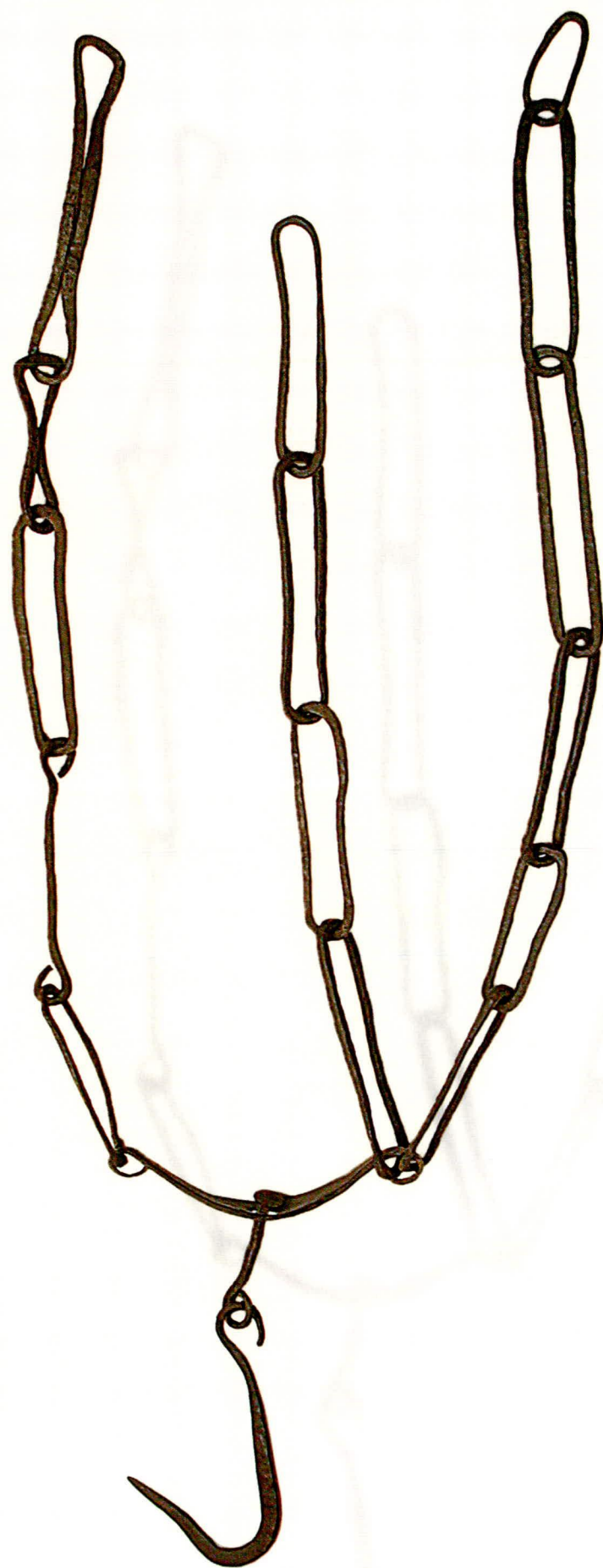

Vergulde beslagplaat

tiende eeuw

afvalkuil van koninklijk/grafelijk hof Zutphen, Gemeente, Archeologische Dienst

De vondst van dit luxe voorwerp duidt op de aanwezigheid van hoge adel in de burcht.

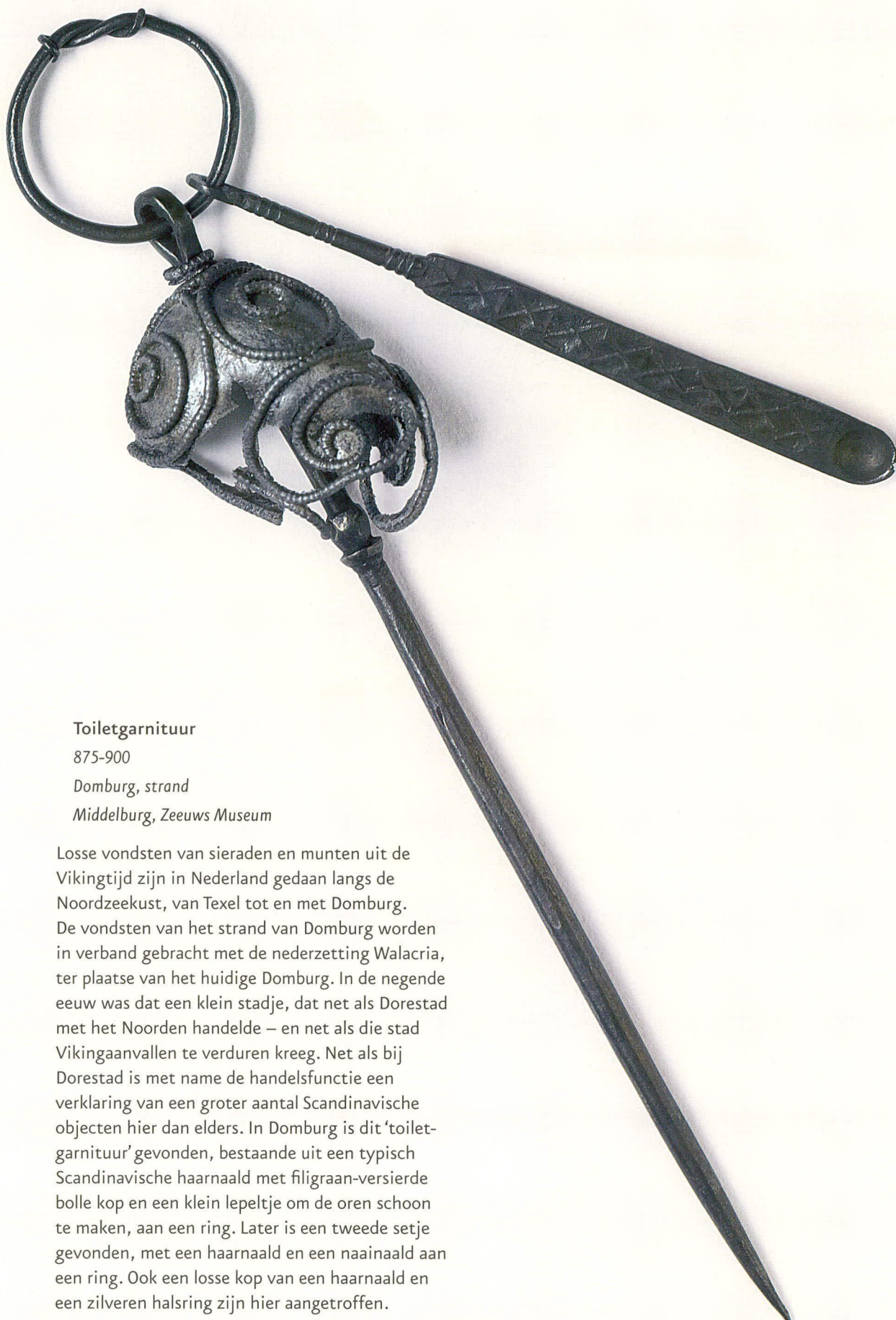

Kettingen met haak voor boven haard
einde negende eeuw

Zutphen, bouwput nieuwe stadhuis

Zutphen, Gemeente, Archeologische Dienst

Gekookt werd in de negende eeuw boven een open, door stenen begrensd vuur middenin het huis, meestal in een ijzeren ketel. Deze lange ijzeren ketting met langwerpige, platte schakels, waaraan een zware haak is bevestigd, werd gebruikt om een ketel aan het hengsel boven het vuur te hangen. De schakels maakten het mogelijk de hoogte waarop de ketel hing, ter variëren.

Toiletgarnituur

875-900

Domburg, strand

Middelburg, Zeeuws Museum

Losse vondsten van sieraden en munten uit de Vikingtijd zijn in Nederland gedaan langs de Noordzeekust, van Texel tot en met Domburg. De vondsten van het strand van Domburg worden in verband gebracht met de nederzetting Walacria, ter plaatse van het huidige Domburg. In de negende eeuw was dat een klein stadje, dat net als Dorestad met het Noorden handelde – en net als die stad Vikingaanvallen te verduren kreeg. Net als bij Dorestad is met name de handelsfunctie een verklaring van een groter aantal Scandinavische objecten hier dan elders. In Domburg is dit 'toiletgarnituur' gevonden, bestaande uit een typisch Scandinavische haarnaald met filigraan-versierde bolle kop en een klein lepeltje om de oren schoon te maken, aan een ring. Later is een tweede setje gevonden, met een haarnaald en een naainaald aan een ring. Ook een losse kop van een haarnaald en een zilveren halsring zijn hier aangetroffen.

Scheldegebied niet bepaald lijdzaam hebben zitten afwachten tot die 'barbaren' weer terugkwamen. Ze hebben zich verdedigd tegen de aanvallen en waar dat niets uithaalde, hebben ze geprobeerd afspraken te maken met de Noormannen. In de levensbeschrijving van Karel de Grote door Einhard wordt gemeld dat de keizer rond 800, na aanvallen van de Vikingen op de Friese kust, langs de kust en de mondingen van de grote rivieren verdedigingswerken heeft laten oprichten en bewaking heeft ingesteld. Dat lijkt een tijdje afdoende te zijn geweest, want na deze actie is er een paar decennia rust. Dan keren de Vikingen echter terug en blijken de verdedigingswerken niet bestand tegen de aanvallen.

Ronde burchten

Waaruit deze versterkingen van Karel bestaan hebben, is niet duidelijk. Wel is de constructie van een reeks ronde burchten op heuvels, de zogenaamde ringwalburchten, in het Nederlandse kustgebied en langs grote rivieren, vrijwel zeker als een verdediging tegen de Noormannen te duiden. Deze burchten zijn nu nog zichtbaar in Oost-Souburg, nu een wijk van Vlissingen (afb.) en in Leiden, terwijl andere zijn opgegraven of zichtbaar (gemaakt) in het stratenplan van steden als Middelburg, Burgh-Haamstede, Den Burg (op Texel) en mogelijk in Gent. Ook in Zutphen en Deventer is zo'n ringwalburcht in de afgelopen jaren in het stratenplan aangetoond. Deze burch-

ten stammen alle uit de tweede helft van de negende eeuw. Aanvankelijk werd van deze ronde forten gedacht dat de Vikingen zelf ze in onze streken hadden aangelegd, als kampen. Dit vanwege de gelijkenis van de ringwalburchten met de ronde Vikingforten in Denemarken (afb. p. 151). Van die laatste nam men eerst aan dat ze als verzamelkampen waren aangelegd, om van daaruit veroveringstochten te ondernemen. Zowel de Nederlandse als de Deense burchten hebben echter herkenbaar een defensieve structuur, met een wal en een gracht, die de binnen de burcht gelegen huizen beschermt. Bovendien wijzen de vondsten die in de burchten zijn gedaan niet op een tijdelijke samenschooling van soldaten, maar op een permanente bewoning door gezinnen, met werkplaatsen en opslagplaatsen. In de burchten is gewoond. De Nederlandse ringwalburchten

Reconstructie van de ringwalburcht van Souburg in Oost-Souburg, gebouwd in de negende eeuw.

Schatvondst met fibulae, armbanden en zilveren schaal

Lackalänga

Stockholm, Statens Historiska Museum, inv.nr. 431

Het is zeldzaam dat in Vikingschatten voorwerpen voorkomen die groter zijn dan een halsring; Vikingen namen hun kapitaal graag met zich mee. De schat van Lackalänga is bijzonder door de aanwezigheid van een zilveren schaal met ronde verticale ribben, ook wel 'meloenschaal' genoemd. Ook de grote verzilverde driepasfibula met filigraanachtige versiering en ingelegd met goud is geen alledaagse vondst. Verder bevatte de schat een ronde vergulde schijffibula met filigraanversiering, twee opengewerkte gouden hangers en tenslotte drie eenvoudige zilveren armbanden, waarvan twee met grote hoeveelheden ringetjes eraan (te interpreteren als 'wisselgeld', zie afbeelding p. 154).

zijn opgericht na de verwoestende tochten van de Vikingen in deze streken en zijn bedoeld om bij gevaar in te kunnen verschansen. Het lijkt er zeer op dat de Deense burchten alle van later datum zijn, uit het midden van de tiende eeuw. Het is dus niet duidelijk wie wie tot een ronde versterking op een heuvel heeft geïnspireerd.

Deze kustverdediging en ook het ten strijde trekken tegen de Vikingen, waarvan de bronnen telkens spreken, heeft in de regel niet het gewenste effect gehad. Noch de lokale bevolking, noch de koning kon op tegen de Vikingen. Hier en daar zijn de Vikingen afgekocht met grote sommen goud, zilver en munten, om te vertrekken – Karel de Kale betaalde in 845 na de eerste plundering van

Parijs maar liefst 7000 pond zilver aan Vikingleider Ragnar om de Seine te verlaten. Aan dit soort 'prijssafspraken' lijken de Vikingen zich wel gehouden te hebben. Uiteindelijk is de meest succesvolle oplossing van Frankische kant het afsluiten van verdragen met de Vikingen geweest. Meestal had dit de vorm van het in leen geven van stukken land aan groepen Vikingen, waarop ze konden wonen en waar ze voedsel en geld (in de vorm van belasting) vandaan konden halen. De tegenprestatie die werd verlangd was dan het met rust laten van andere gebieden en het buiten de deur houden van andere Vikingen. Dat belenen deden de Frankische vorsten bij voorkeur met gebieden die toch al moeilijk in de hand te houden waren. Zo is Frisia, het noordelijke gebied van Nederland, en ook het gebied rond Dorestad, waarom de Franken al vaker met de Friezen hadden gevochten, rond het midden van de negende eeuw in leen gegeven aan de Vikingenhoofdman Rorik en later aan Harold. Deze lenen konden de aanvallen niet altijd tegenhouden, maar als leenheren waren de Vikingleiders wel deel van het Karolingische organisatie van het Rijk. In de functie die ze daarmee innamen, konden ze beter gecontroleerd worden. Als deel van politieke, sociale en economische verhoudingen verdwenen de Vikingen als vijanden uiteindelijk uit beeld.

Luchtfoto van het Vikingfort Trelleborg in Denemarken, gebouwd rond 980.

Zilverchat (hakzilver)

Dingtuna

Stockholm, Statens Historiska Museum en Koninklijk Muntenkabinet

In de Scandinavische thuislanden en in de gebieden die door Vikingen zijn gekoloniseerd, zoals Engeland en Ierland, zijn hier en

daar verzamelingen edelmetaal gevonden. De 'Vikingschatten' bestaan meestal voor het overgrote deel uit munten en gouden of zilveren sieraden. Dit is kapitaal, in de grond gestopt om het later te kunnen gebruiken en om de een of andere reden nooit opgehaald. De grootste schat, de Cuerdale Hoard, bestond uit 40 kilo zilver!

De zilverchat van Dingtuna bestaat voor het grootste deel uit zilveren munten, waarvan sommige nog heel zijn, maar veel kapot gehakt of gevouwen; dit 'hakzilver' werd als gewichtsgeld gebruikt. Dat geldt ook voor de getordeerde zilveren armband, de verbogen stukken van armbanden en de stukken van andere sieraden.

Gouden schijffibula

Karolingische periode

Sigtuna, Museum van Sigtuna, inv.nr. Kv. Professorn 1, F12200

Grote ronde mantelspeld, teruggevonden in het Zweedse Sigtuna, niet ver van Uppsala. Binnen de cirkelvormige rand is de geheel vergulde speld opengewerkt. De omtrek toont een gevleugelde figuur, mogelijk een engel of een vogel. Op het hoofd, lichaam en vleugels is de figuur ingelegd met gekleurd glas. Deze mantelspeld is een Karolingisch handwerksproduct, waarschijnlijk in Frankrijk gemaakt. De fibula zal in het Frankische rijk zijn buitgemaakt of als geschenk of handelsproduct in Zweden terecht gekomen.

Paar rechthoekige fibulae

Adelsö op Björkö

Stockholm, Statens Historiska Museum,

inv.nr. 34000:854

Dit type broche, een rechthoekig plaatje met een ingelegde verhoging wordt wel 'kussen-fibula' genoemd. Dit paar kleurige fibulae is verguld (de rand van het goud is te zien) en

geëmailleerd in een techniek die cloisonné heet. Daarbij worden met gouddraad op het bladgoud kleine vakjes geconstrueerd, die met gesneden stukjes verhit – vloeibaar gemaakt – glas of halfedelsteen worden ingelegd. Deze kussenfibulae zijn ingelegd met blauw en groenblauw glas, rode amaldijn en goud, in patronen die misschien op vruchten zijn gebaseerd.

De cloisonnétechniek is karakteristiek voor Noord-Franse en Zwitserse ateliers in de tijd van Karel de Grote. Bij de Vikingen waren deze felgekleurde sieraden zeer gewild en deze twee, gevonden in Birka, zijn zeker afkomstig uit het Frankische rijk. Of ze daar gekocht zijn of gestolen, is niet zeker, maar het feit dat het paar nog compleet en heel is, wijst op het eerste.

Zilveren armband met vijf ringen

ca 950-1000

Callantsoog

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden,

inv.nr. g 1991/3.1

Deze armband is een van de belangrijkste Vikingvondsten uit Nederland; parallellen ervan zijn alleen in Scandinavië bekend. Hij werd gevonden op het strand in Callantsoog,

hoogstwaarschijnlijk in daar gestort zand dat was opgezogen uit het Schulpengat bij Texel. Het is een eenvoudige zilveren ring met daaraan vijf kleinere ringetjes, die net als de grote aan de uiteinden zijn vastgedraaid. In vergelijking met andere Viking-armbanden is de decoratieve waarde van deze armring beperkt, bovendien gaan de kleine ringetjes op een kluitje hangen en dat zit verre van prettig. In de Vikingtijd

kon je echter met zilver betalen en deze armband kan dan ook beter beschouwd worden als draagbaar geld, waarbij de kleine ringetjes als 'wisselgeld' werden gebruikt. In Denemarken en Zweden zijn diverse van dit soort armringen gevonden (zie afbeelding p. 148), zowel van zilver als van goud, met een variabel aantal (drie tot vijftien) ringetjes eraan.

Heidense horden en christelijke kerken

Geloof van Vikingen en Franken

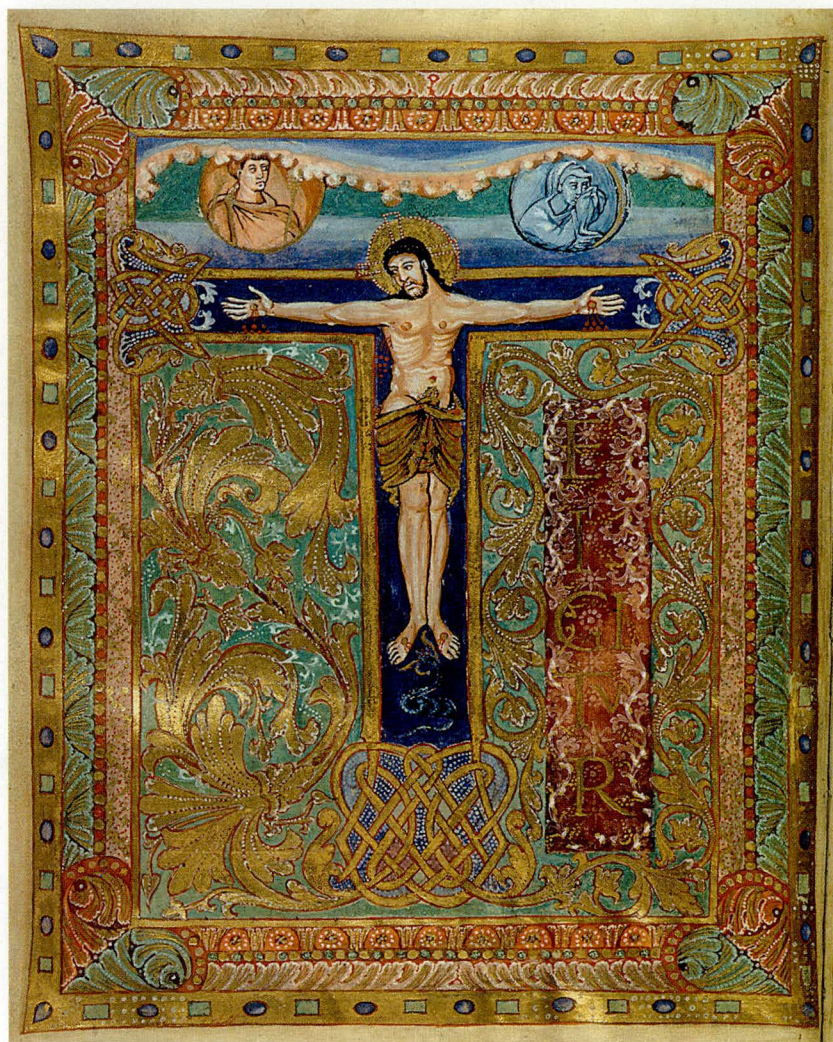
Er waren weinig zaken waarin de Vikingen en de Franken elkaar zo slecht begrepen als het geloof. De Franken waren christenen, die het katholieke geloof aanhingen, de Paus volgden en hun keizer als door God gegeven beschouwden. De Vikingen met hun meergodenwereld beschouwden ze als heidenen. Het gebrek aan respect voor heilige zaken dat de Noormannen toonden in hun brute aanvallen op kloosters, kerken, liturgische voorwerpen en geestelijken, vervulde de christenen met afgrijzen. 'Heer, bescherm ons tegen de razernij van de Noormannen...', baden ze. De Vikingen op hun beurt zullen niet begrepen hebben wat er zo speciaal was aan die gebouwen en voorwerpen. Zij zagen het als buit: hoe kostbaarder hoe beter. 'Heilig' was hen onbekend. Wanneer we in geschriften over overvallen op kloosters herhaaldelijk lezen dat de monniken alleen kans zagen de relieken van hun heilige van de Noormannen te redden, is dat begrijpelijk, want voor de Vikingen hadden die botten geen waarde.

God en hemel

De Franken waren katholieke christenen. Ze geloofden in één God en in diens zoon Jezus Christus, die op aarde voor de mensen had geleden, was gestorven en na de dood weer verzezen (afb.). Het Paasfeest, waarop de verrijzenis werd gevierd, was de belangrijkste dag van het jaar.

Ze geloofden ook dat je na de dood in de hemel kon komen, als je goed had geleefd: goed voor de medemens had gezorgd, je aan de geboden had gehouden (en 'Gij zult niet doden' was er daar één van), op tijd naar de mis was geweest en je zonden had gebiecht. Wie slecht had geleefd, kwam in de hel, die men zich als een onderaardse plek vol vuur en verschrikkingen voorstelde. Om je kansen op een hemels leven na de dood te vergroten kon je geld of goederen aan de kerk schenken of zelfs je leven aan het geloof wijden door priester of kloosterling te worden. De geestelijkheid stond, als schakel tussen mens en God, in hoog aanzien. De bisschop van Rome, de Paus, werd als kerkelijk leider als hoogste geestelijke macht op aarde

Gekruisigde Christus in het 'Sacramentarium van Metz'. Nationale Bibliotheek van Frankrijk, Parijs.

gezien. Kerken waren een plaats voor samenkomen van gelovigen, maar ook 'het huis van God', dat met alle beschikbare middelen werd verfraaid. Het geloof was ook een persoonlijke beleving. God was almachtig en zonder fouten.

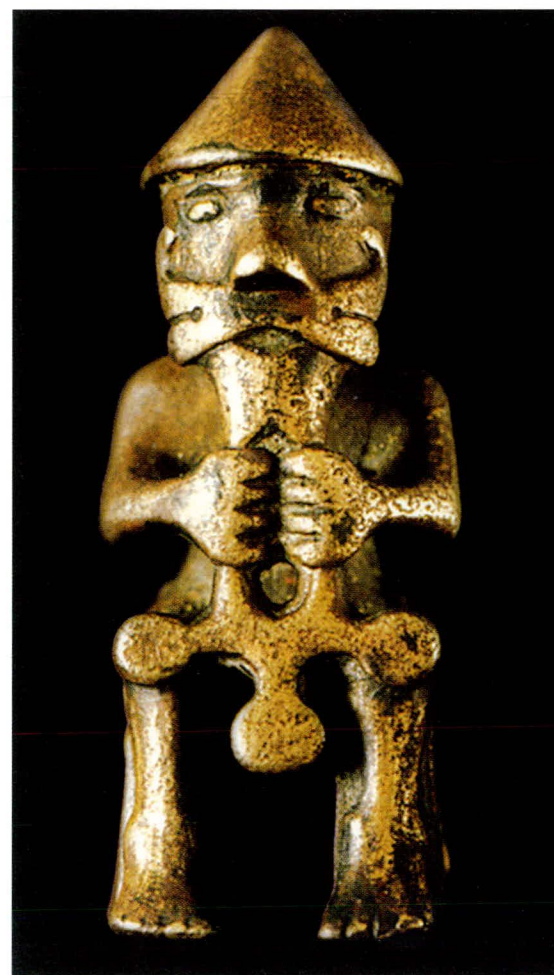
Katholieken geloofden dat de wereld was geschapen door God en maar een bepaalde tijd zou bestaan. Aan het einde der tijden zou Christus recht spreken over alle mensen die ooit geleefd hadden: dan zouden ze voor altijd in de hemel of de hel terecht komen. Op die dag van het 'laatste oordeel' zouden de doden uit hun graf herrijzen om berecht te worden. Het was dan voor een christen ook essentieel dat zijn of haar lichaam begraven werd. Het meegeven van voorwerpen in het graf, dat bij hun 'heidense' voorouders gebruikelijk was, hoefde bij de christenen niet, want in het hiernamaals waren er geen lichamelijke behoeften en bij het laatste oordeel waren alle mensen gelijk. Het lichaam was alleen het sterfelijk omhulsel van de onsterfelijke ziel. Christenen geloofden dat elke mens een leven na de dood wachtte, mits je gedoopt was. Het katholieke geloof kent een groot aantal heiligen, die tijdens hun leven een voorbeeld van gelovigheid waren geweest en bij wiens graf wonderen gebeurden. Zij waren al in de hemel en zouden daar een goed woordje voor een mens kunnen doen. Deze heiligen werden in ere gehouden en veel kerken of kloosters zijn aan een of meer

heiligen gewijd. Alle heiligen hebben hun specifieke geschiedenis en daaraan gekoppeld vaak een 'specialisatie': de ene roep je aan bij ziekte, de ander bij een beschuldiging, weer een ander voor bescherming op reis. De kerk is de centrale plaats van het katholieke geloof: mensen lieten zich daarom ook in of zo dicht mogelijk bij de kerk begraven.

Odin, Thor en het Walhalla

Er zijn nauwelijks schriftelijke bronnen over de religie van de Vikingen bewaard. Het meest weten we uit de beschrijving die Snorri Sturkison in de eerste helft van de dertiende eeuw maakte over het geloof van zijn voorvaders; deze 'Snorri-Edda' is dus vanuit een christelijk perspectief geschreven. Ook de IJslandse saga's geven

Tiende-eeuws bronzen beeldje van een god, misschien een speelstuk, gevonden in Akureyri. Nationaal Museum van IJsland, Reykjavik.

Zilveren schaal

kort voor 800

Frankische rijk

Kopenhagen, Nationaal Museum van Denemarken

In Terslev, ten noorden van Ribe, werd een bolle zilveren beker tezamen met zes kleine zilveren schalen gevonden. Deze ondiepe schaal heeft brede ribben en lijkt op Romeins serviesgoed en glaswerk, terwijl de versiering van de beker een christelijk karakter heeft. De vormen van schalen en beker zijn heel anders dan wat bij de Vikingen gebruikelijk was. De schat moet dus afkomstig zijn uit het Frankische rijk. Bekers van dit type werden wel bij de mis gebruikt voor het drinken van de miswijn. De schalen werden zowel in de liturgie als bij officiële maaltijden als drinkschaal benut. Mogelijk is het zilveren vaatwerk door Vikingen meegenomen uit een Frankische kerk of klooster bij een plundering op het continent.

Odin op zijn paard Sleipnir, afgebeeld op de Ardre-steen. Nationaal Museum, Stockholm.

een idee van de Noordse mythologie. Volgens deze was de wereld geschapen uit de ledenmaten van de reus Ymir. In het midden van de wereld stond een groenblijvende boom (Yggdrassil) waarvan de wortels tot in de hel reikten. De takken van Yggdrassil kwamen zo hoog dat ze door de koepel van de hemel staken. Deze boom verbond het rijk van de mensen (Midgard) met de woonplaats van de reuzen (Utgard) daaronder en die van de goden (Asgard) erboven. Bij de as van

de wereld leefden Urd, Skuld en Verdandi, die beschikken over het lot, waaraan zowel mensen als goden onderworpen zijn. De leefplaats van de mensen, Midgard, bestond uit een aarden schijf met een zee er rond omheen; in die zee leven Midgardslangen.

De belangrijkste goden van de polytheïstische Germaanse religie uit de Vikingtijd zijn de Asen. Ze wonen in Asgard, waar het Walhalla is, de zetel en grote hal van Odin. Daarheen leiden de Walküren de helden, dat wil zeggen de krijgers die in de strijd gestorven zijn. Vanaf zijn zetel overziet Odin de hele schepping, tot in het dodenrijk, dat wordt geregeerd door Hel. De rangorde van de godenwereld lijkt op de sociale ordening van de aarde. De drie belangrijkste goden in Asgard zijn Odin, Thor en Freyr. Odin is de oppergod, god van kennis en van de overwinning (afb.). Hij reist rond op een achtbenig paard, Sleipnir, en wordt vergezeld door de raven Hugin (de gedachte) en Munin (het geheugen). Hij heeft één oog geofferd op zoek naar wijsheid en zichzelf negen nachten opgehangen om de geheime runen te leren. Hij kent weinig medelijden met de mens en zelfs zijn aanbidders vrezen hem. Onder zijn leiding bereiden de helden in het Walhalla zich tijdens een eeuwigdurend gevecht voor op het laatste gevecht bij het einde van de wereld, Ragnarök. Odin heeft een speer (Gungnir) en een toverring (Draupnir). Onder zijn bescherming

vallen koningen, hoofdmannen, tovenaars en dichters. Hij zou de god van een aristocratische krijgerklasse genoemd kunnen worden, waartoe ook de hofdichters – de skalden – behoorden.

De belangrijkste god na Odin is Thor die het onweer veroorzaakt wanneer hij met zijn bokkenkar langs de hemel rijdt. Zijn attribuut is een typische hamer met een korte steel (Mjöllnir), die vanzelf terugkeert in zijn hand, nadat hij

ermee heeft gegoooid. Thor is de beschermgod tegen reuzen en net als Hercules uit de Romeinse mythologie beschermt hij mensen en goden tegen bedreigingen als geesten, koude en honger. Omdat hij gewelddadig is maar wel een goed hart heeft, herkennen mensen zich in hem en Thor is onder het volk het meest geliefd. Hij is te vermurwen, beschermt de akkerbouw en wordt op het platteland vaak hoger aangeslagen dan Odin. Freyr, zoon van Njord wordt vooral door de Ynglingen, het machtige koningsgeslacht in het Zweedse Uppsala als stamvader en god vereerd. Zijn zus Freya is de godin van de schoonheid en van de bekooring. Overigens heten nog steeds vier dagen van de week naar goden uit de Noordse mythologie: dinsdag naar de oude Hemelgod Thyr, woensdag naar Odin (Wodan), donderdag naar Thor (Donar) en vrijdag naar Freya.

De goden van de Vikingen leken in zoverre op de mensen dat moed net zo belangrijk was als welbespraaktheid en slimheid. De verhalen die zij over goden en helden vertelden gingen over dapperheid en avontuur: dat was het voorbeeld dat de goden de mensen hadden gegeven. Het Walhalla, waar het eeuwig drinken en eten was, was alleen weggelegd voor de dapperste krijgers. Sterven in de strijd, met name ver van huis, was daarom voor een Viking geen angstaanjagend vooruitzicht: via die weg zou hij namelijk zeker in het Walhalla terecht komen. Beter sterven dan je overgeven

Odin, met raaf op zijn schouder, wordt aan het einde der tijden verslonden door de Fenris wolf, afgebeeld op een negende-eeuws reliëf van de Isle of Man.

Reliekenkistje

ca 700

omgeving Nijmegen

Utrecht, Museum Het Catharijneconvent, inv.nr. ABM m.904

Dit rechthoekige kistje met zadeldak heeft de vorm van een altaarschrijn. Aan de zijkanten zijn sporen te zien van de bevestiging van oogjes, waaraan het kon worden opgehangen. Het kleine formaat maakt het mogelijk dat het om een om de hals draagbare container voor relikven gaat. Het kistje is ingelegd met rood amaldiyn en groen glas. Rondom is een fries van palmetten te zien, met aan de voorzijde twee gelijkarmige (Griekse) kruisen. Op het deksel zijn ook kelkjes afgebeeld. Het kistje, waarin relikven zaten, is in de negentiende eeuw bij een boer gekocht, die het uit de Waal zou hebben opgevist.

en als zwakkeling uitgesloten zijn van het hiernamaals. Ook de wreedheid van de plundertochten is deels op dit idee terug te voeren: je moest immers laten zien hoe dapper en krachtig je was. Niet alleen de hoeveelheid buit die was veroverd, maar ook een goed verhaal over heldhaftig gedrag in den vreemde en het aantal overwonnen tegenstanders waren overtuigende bewijzen van moed. Bij dit alles moeten we niet vergeten dat de Vikingen bijzonder efficiënte strijd- en onderhandelingsstactieken ontwikkeld hadden waarbij onnodige risico's doorgaans vermeden werden.

De goden van de Vikingen waren bepaald niet almachtig. Ze hadden goede en slechte kanten en de mensen hadden jegens de goden bepaalde plichten, maar ook rechten. Als een god niet voldoende hielp, kon een mens zich van hem afkeren. De goden werden benaderd in meestal collectieve rituelen, veelal in de open lucht; de Vikingen zagen de goden vooral in bronnen, bomen, grote stenen en open waters. Daar werden offers gebracht van vruchten of dieren; het hoogste offer was een mensenoffer. Deze offers waren het verbond tussen goden en mensen. De reden voor een plechtigheid kon verschillen, maar er waren vaste rituelen aan de seizoenen verbonden; op het Noordse midwinter-ritueel gaat het huidige kerstfeest terug. Eens in de negen jaar werden grote feesten gevierd, waarbij offers werden gebracht van dieren en mensen. Deze bloedoffers

werden *blót* genoemd en werden meestal gevolgd door een feestmaal waarbij het offer ritueel gegeten werd.

Goden boden hulp in het dagelijks leven en Vikingen droegen amuletten in de vorm van Thorhamers of miniatuurwapens (afb.). Die hulp zagen zij zeer letterlijk. Een Arabische schrijver, Ibn Fadlan, vertelt in een reisverslag hoe de (van oorsprong Zweedse) Vikingen in Rusland omstreeks 922 aan de Wolga hun god aanbidden. 'De 'Rus' [benaming voor Vikingen in het Slavische gebied] verlieten hun schepen die waren volgeladen met

Thorhamertje gebruikt als hanger. Stockholm, Nationaal Historisch Museum.

bont en mooie slavinnen. Ze hadden brood, uien, melk, vlees en bier bij zich. Ze liepen naar een grote houten rechtopstaande menselijke figuur waaromheen houten afgodsbeeldjes op paaltjes in de grond gestoken waren. Ze knielden voor het beeld en spraken dit gebed uit: 'O heer! Ik kom uit een ver land en heb zo en zoveel meisjes bij me, en die en die hoeveelheid sabelbont' en dan somden ze al hun andere aanwinsten op. Vervolgens zeiden ze: 'Al deze offergaven heb ik meegebracht' en legden alles neer wat ze bij zich hadden. En dan ging het gebed verder met heel exact geformuleerde wensen over het welslagen van de transacties: 'Ik wens dat u mij een koopman stuurt, die voldoende dirhams en dinars bezit om al mijn waren van mij te kopen en die niet over de prijs gaat zeuren.'

Bronnen over Vikingaanvallen

De eerste aanval van Vikingen is opgetekend in de zogenaamde 'Anglo-Saxon chronicle' (Angelsaksische kroniek): '793: in dit jaar verschenen slechte voortekenen over Northumbria en joegen de mensen grote angst aan. Ze bestonden uit sterke stormen en bliksem, en men zag vuurspuwende draken door de lucht vliegen. Op deze tekenen volgde een grote hongersnood en wat later in datzelfde jaar, op 8 juni, verwoestten overvallen van heidenen de kerk van god in Lindisfarne door plundering en moord. 794: in dit jaar stierven

paus Adrianus en koning Offa.' De Vikingaanvallen werden door de kroniekschrijvers uitgelegd als slechte voortekenen en als goddelijke straf. Ook Alcuin, schrijver aan het hof van Karel de Grote, benadrukte dat de plunderingen door de 'heidene' als een straf van God voor de zonden van de mens moesten worden begrepen. Waarom anders zouden juist de kerken en kloosters het moeten ontgelden?

Een van de weinige ooggetuigenverslagen van een Vikingaanval is te vinden in de kroniek van Regino van Prüm. Deze abt beschrijft de acties van de Noormannen in het gebied van Rijn en Maas, leidend tot de verwoesting van zijn eigen klooster, de koningsabdij van Prüm, in de rampzalige jaren 881/882.

'Rond deze tijd voer een vloot van Noormannen de Waal op en legde aan bij de koningspalts Nijmegen, waar ze hun kamp opsloegen. Toen men dit aan koning Lodewijk berichtte, trok hij er onverwijld met een leger heen en belaagde hen in hun vestingen. Ook na enige dagen tegen elkaar gestreden te hebben, lukte het hem niet hen volledig te belegeren, omdat de palts met zijn grote omvang en wonderbaarlijk stevige bouw de vijanden een zeer zekere toevlucht bood. Bij deze gevechten werd van de tegenstanders Everhard de Saks, de zoon van graaf Meginhard, als gevangene weggevoerd; hij kwam later na betaling van een hoge prijs veilig bij zijn moeder Evesa terug. Uiteindelijk

Drinkhoorn met beslag

Scandinavië, tiende eeuw

Maastricht, schatkamer Basiliek van Onze

Lieve Vrouw Sterre der Zee, inv.nr. 194

Deze Vikingdrinkhoorn is in de Middeleeuwen hergebruikt als reliekhouders en in die functie prachtig bewaard gebleven. De gladde hoorn van een oerrund is

beslagen met verzilverde loden strips. Het deksel, de rand onder het deksel en het spitse dopje om de punt van de hoorn zijn in de laatste twee eeuwen toegevoegd. Het overgrote deel van het beslag is echter origineel. De loden strips zijn verzilverd en versierd met erin gestempelde patronen van vlechtbanden, maskers en van elkaar afgewende beesten.

Deze decoratie in de zogenaamde Jellingstijl is in de tiende eeuw te dateren. De strips zijn vastgezet met rijen kopspijkertjes, die aan de binnenkant van de hoorn zijn omgebogen. De spijkertjes zelf vormen ook een decoratief patroon. De hoorn is het enige Scandinavische voorwerp uit de Vikingtijd dat in Nederland bovengronds bewaard is gebleven.

vertrok de koning met zijn troepen, nadat hem beloofd was, dat als hij de belegering ophief, de Noormannen direct de Rijn zouden verlaten. Na zijn aftocht staken de heidenen de palts met hun versterkingen in brand, gingen aan boord van hun schepen en keerden terug naar de Rijnmonding. In hetzelfde jaar in november vestigden twee Noormannenkoningen Godefried en Sigifried zich met een onmetelijke groep mannen te voet en te paard in Elsloo aan de Maas. Bij hun eerste inval verwoesten ze de omliggende plaatsen en steken Luik, Maastricht en Tongeren in brand, bij hun tweede uitval verspreiden ze zich over het gebied van de Ribuariërs en verwoesten alles met moord, roof en brand; de steden Keulen en Bonn met de nabij gelegen burchten Zülpich, Jülich en Neuss laten ze in vlammen opgaan; daarna legden ze de palts Aken en de kloosters van Kornelimünster, Malmédy en Stavelot in de as.

In het jaar van de goddelijke menswording 882 dringen ze op een strooptocht door de Ardennen precies op de dag van de verschijning van de Heer het klooster Prüm binnen, waar ze zich drie dagen ophouden en het hele omliggende gebied leegplunderen. In deze landstreek verzamelt zich een ontelbare menigte voetvolk van de akkers en landgoederen op een hoeve en rukt tegen hen op om te strijden. Maar als de Noormannen dit boerenfolk, niet zonder wapens maar wel zonder krijgszucht zien, storten ze zich schreeuwend op hen en slaan hen neer in zo'n bloedbad, dat het

lijkt alsof dom vee en niet mensen worden geslacht. Nadat dit is gebeurd, keren ze beladen met buit in hun kamp terug. Toen ze wegtrokken, verteerde het vuur, dat in een aantal gebouwen brandend was achtergebleven, het klooster, omdat er niemand over was om het te redden.'

De meeste bronnen die we hebben over de aanvallen van Vikingen zijn pas achteraf op perkament gezet, vrijwel zonder uitzondering door christelijke kroniekschrijvers (afb.). Er zit dus een duidelijke kleuring in deze teksten. Een van de meest uitvoerige is de kroniek van Adam van Bremen over het bisdom Hamburg, geschreven rond 1072. In deze 'Gesta Hammaburgensis

Aanval van Vikingen op de kust van Engeland in 866, afgebeeld in een twaalfde-eeuwse Engelse kroniek. Pierpont Morgan Library, New York.

Klok

negende eeuw

Haithabu

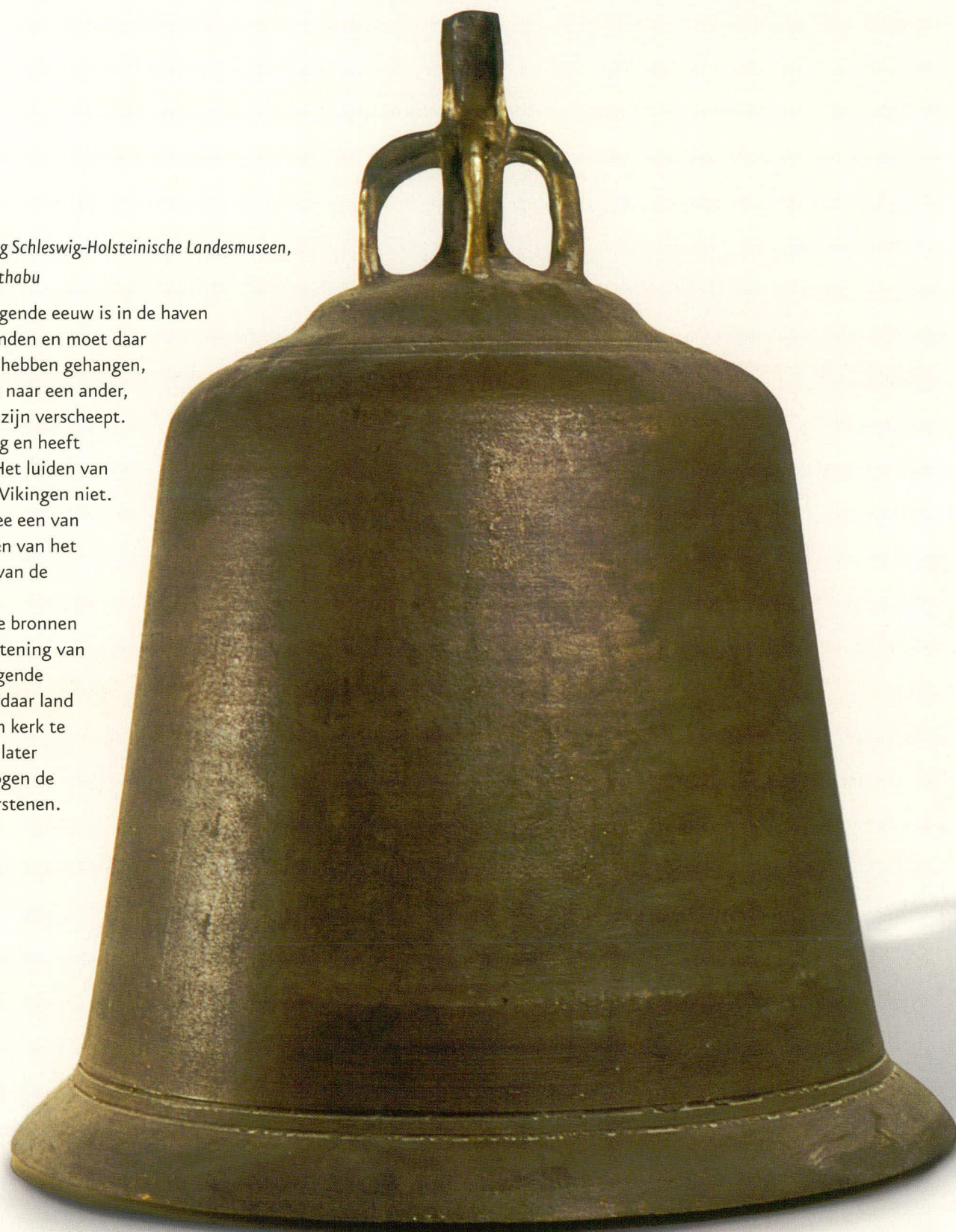
*Schleswig, Stichting Schleswig-Holsteinische Landesmuseen,
Vikingmuseum Haithabu*

Deze klok uit de negende eeuw is in de haven van Haithabu gevonden en moet daar ofwel in een kerkje hebben gehangen, ofwel via die haven naar een ander, noordelijker kerkje zijn verscheept.

De klok is eenvoudig en heeft weinig versiering. Het luiden van klokken kenden de Vikingen niet.

Deze klok is daarmee een van de eerste kenmerken van het christelijk worden van de Vikingwereld.

Ook uit schriftelijke bronnen kennen we die kerstening van Haithabu; in de negende eeuw krijgt Ansgar daar land toegewezen om een kerk te stichten en hij zou later vanuit Haithabu pogen de Noormannen te kerstenen.

ecclesiae pontificum' beschrijft Adam de Viking-plunderingen in het Rijnland in de negende en tiende eeuw. Ook in de levensbeschrijvingen (vitae) van met name belangrijke kerkelijke personen uit deze tijd vinden we dit soort verslagen van Viking-aanvallen. De beschrijvingen lijken veel op elkaar en zijn stereotypisch, maar de details zijn meestal heel precies. Zo bericht Rimbert in de vita van Ansgar over de verwoesting van Hamburg in 845. 'Maar terwijl het bisdom en de missie zich lovenswaardig en naar Gods wil ontwikkelden, doken geheel onverwacht Vikingse zeerovers met hun schepen voor Hamburg op en sloten het in. De plotselinge verrassing van deze gebeurtenissen liet geen tijd om mannen uit het graafschap te verzamelen [...] De heidenen vielen aan; snel was de burcht omringd; daar begreep hij [Ansgar] dat tegenstand bieden onhaalbaar was en probeerde hij slechts nog de hem toevertrouwde heilige relieken te redden; zijn geestelijken sloegen naar alle kanten op de vlucht; hijzelf kon zonder habijt maar met moeite ontkomen. Ook de bevolking, die uit de burcht kon ontkomen, rende rond op de vlucht; de meeste ontkwamen, enkelen werden gevangen genomen, zeer velen gedood. Na de inname plunderden de vijanden de burcht en de nabijgelegen nederzetting grondig; 's avonds waren ze verschenen, die nacht, de volgende dag en nog een nacht bleven ze daar. Na grondige plundering en brandschatting verdwenen ze weer. De onder leiding van de heer bisschop gebouwde

kerk, rijk aan kunst, en het prachtige kloostergebouw door vlammen verteerd. Met talrijke andere boeken ging de pronkbijbel, door de doorluchtige keizer aan onze vader geschonken, in het vuur ten gronde. Alles wat Ansgar daar aan kerkelijke voorwerpen en andere rijkdommen bezeten had, werd bij de vijandelijke overval door roof en brand vernietigd; hem bleef slechts het naakte leven over.'

Kerstening van de Vikingen

Bisschop Ansgar was in 826 als eerste missionaris vanuit Duitsland naar het Noorden vertrokken om de Denen te bekeren. In 829-831 reisde hij in opdracht van keizer Lodewijk de Vrome door Zweden, omdat gezanten bericht hadden dat de inwoners daar bereid waren het nieuwe (christelijke) geloof aan te nemen. Deze reis liep uit op een mislukking. In Zweden werd hij overvallen door Vikingen. In zijn levensbeschrijving worden herhaaldelijke aanvallen op Ansgars schip beschreven, waarbij hij en zijn mannen uiteindelijk ternauwernood levend kunnen ontsnappen. 'Ook de koninklijke geschenken, die ze zouden overbrengen, en al hun eigendommen gingen verloren, op enkele kleinheden na, die ze toevallig bij zich hadden toen ze in het water sprongen en die ze meenamen. Onder anderen verloren ze door de rovers ongeveer 40 boeken, die voor de godsdienst verzameld waren.' Nog erger werd het toen de beoogde bekeerlingen

Gietvorm Thorhamer en kruis

elfde eeuw

Schleswig, Stiftung Schleswig-Holsteinische

Landesmuseen - Schloß Gottorf

In het Scandinavische gebied bleven ook na de officiële doop van de koningen de christelijke en de 'heidense' religie naast elkaar functioneren. Vele van de nieuwe christenen bleven ook de oude goden vereren. Ook de handel speelde daarop in. In deze gietmal van zeepsteen konden tegelijkertijd gelijkarmige christelijke kruisen en een Thorhamer worden gegoten. Beide werden als amuletten gedragen en gebruikt om voorwerpen mee te versieren.

in 845 Parijs en Hamburg verwoesten, inclusief de bisschopszetel van Ansgar zelf. Hij liet zich echter niet uit het veld slaan en bij zijn tweede Zweedse reis in 852-855 kreeg hij meer voet aan de grond. Als hij sterft in 865 is de kerstening van Scandinavië een heel eind op gang maar na zijn dood komen de bekeringen tot stilstand door een gebrek aan opvolgers. Het zou nog drie eeuwen duren voordat Zweden helemaal christelijk was. Ansgar wordt wel de 'apostel van het Noorden' genoemd. Ansgar en andere missionarissen kregen op belangrijke plaatsen, vooral in Haithabu en in Birka, land om een kerk op te bouwen (afb.). In de haven van Haithabu is één van de oudste kerkklokken uit het Westen uit circa 950 teruggevonden (afb. p. 165). Waarschijnlijk stonden de plaatselijke machthebbers de bouw van een kerkje toe omdat zij de voordelen zagen van de komst van christelijke kooplieden en hun handelswaar; de rijkdom van het christelijke Karolingische rijk was bekend.

Een bekering van een 'heiden' tot het christelijke geloof betekende meer dan alleen afstand nemen van de heidense goden. Ook moesten de elementen van het christendom omarmd worden: geloof in de onsterfelijkheid van de ziel, een toekomstig leven, de drie-eenheid van God de Vader, Christus en de Heilige Geest, de komst van Christus op de jongste dag en het laatste oordeel. Elk individu was er verantwoordelijk voor dat zijn daden moreel

juist waren in christelijke zin. Concreet betekende dat de missionarissen van de gedoopten grote veranderingen vroegen: geen slaven meer, geen kinderen meer verstoten, geen vlees eten op vastendagen en helemaal geen paardenvlees eten. De doden moesten voortaan op een christelijke manier begraven worden, zonder bijgaven en de mensen moesten naar de mis. Het is begrijpelijk dat veel Vikingen aarzelden en ervoor kozen niet direct gedoopt te willen worden, maar eerst een soort intentieverklaring ('Primsigniering') te ondertekenen. Dan kon je deelnemen aan de mis en mocht je omgaan met christenen – dus met christelijke kooplieden! – maar je hoefde nog niet aan al die andere veranderingen toe te geven. Overigens is die ondertekening wel vaak een soort voorportaal voor een uiteindelijke doop geweest; je zou

Zilveren crucifix, versierd in typisch Scandinavische stijl, gevonden in Birka.

kunnen zeggen dat het bedenken van zo'n 'tussenstadium' slim was voor beide partijen.

Het merendeel van de negende en tiende eeuw hebben heidenen en christenen in Scandinavië min of meer naast elkaar geleefd. In zeker mate hebben zelfs beide geloven naast en door elkaar gefunctioneerd, wat typerend is voor elke overgang. Die coëxistentie is te traceren in bijvoorbeeld mallen

waarin hangers van zowel Thorhamers als christelijke kruisen konden worden gegoten en zelfs een zilveren amulet in de vorm van een Thorhamer met daarin een christelijk kruis (afb. p. 167). De uiteindelijke grootschalige kerstening komt pas echt tot stand als een heel volk bekeerd kon worden via de bekering van hun koning. In 965 liet koning Harald van Denemarken zich dopen. Hij was beslist onder de indruk van de macht van de christelijke

Adel Church, typisch Noormannenkirkje (grotendeels negende-eeuws) in de buurt van Leeds.

Overgang heidense naar christelijke wereld in Scandinavië

tot ca 800: Scandinavië 'heidens', wel contacten met christenen
 vanaf ca 850: syncretisme, wel missie en invloed, maar geen echte voet aan de grond
 missionering: Ansgar, Willibrord, Ebos, Rimbart
 vanaf 965: (doop Harald) bekering
 vanaf 1066: (einde Vikingtijd) grotendeels christelijk

keizer en hoopte een sterk rijk voor zichzelf te creëren met het christendom als staatsreligie. Met deze ommezwaai werd Denemarken formeel deel van het christelijke Avondland – maar het doordringen van het christendom in de bevolking moest toen natuurlijk nog beginnen. Na de doop van Harald zette dit proces zich langzaam door in Scandinavië: rond het jaar 1000 in IJsland, vanaf 1015 in Noorwegen en pas in de loop van de elfde en twaalfde eeuw in Zweden.

De samenleving van de tiende en elfde eeuw

De verschillende geloven waren het grootste struikelblok in het contact tussen de Frankische bevolking van West Europa en de Vikingen. Toen de Vikingen in de loop van de tiende en elfde eeuw uiteindelijk ook tot het christendom waren bekeerd, vervaagden langzaam de verschillen tussen de volken. Ze waren natuurlijk in de loop van driehonderd jaar contact, handel en oorlog al aardig door elkaar beïnvloed, maar het gelijke geloof slechtte waarschijnlijk de laatste hindernissen. Door de vorming van stabiele koninkrijken en de kerstening sloot Scandinavië zich ook in politiek opzicht aan bij Midden- en West Europa. Grof gezegd zijn de Vikingen langzaam maar zeker geassimileerd met de oorspronkelijke bevolking, waar ze deel zijn van de vroegmiddeleeuwse wortels van de huidige Europese bevolking.

Ze zijn dus niet overwonnen. De verdedigingswerken die tegen de Vikingen werden opgericht, bereikten hun doel maar matig. Ook het idee dat ze hun technologische voorsprong hadden verloren omdat hun schepen ouderwets waren geworden, is niet correct, want de Vikingschepen spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van de nieuwe scheepstypen die in de Late Middeleeuwen succesvol waren.

Twaalfde-eeuwse houten stafkerk in Sogne, Noorwegen.

Plaat van een verguld reliekenkistje
ca 1200
Kopenhagen, Nationaal Museum van
Denemarken

Van 29 platen afkomstig uit de kerk van Tamdrup bij Horsens op Jutland zijn er zeven oorspronkelijk waarschijnlijk gemaakt als beslag van een reliekenkistje. De andere

stammen van een altaarfront. Van de zeven platen van het reliquarium verbeelden vier stuks samen het verhaal van de missionaris Poppo, die in 965 koning Harold Blauwtand van Denemarken tot het christendom bekeerde. Hij demonstreerde de kracht van het geloof aan de koning door zijn hand in een ijzeren handschoen in het vuur te houden, tot de handschoen roodgloeiend was.

Op dit laatste plaatje is de koning te zien terwijl hij wordt ondergedompeld in een ton. De doop van Harold Blauwtand was het begin van een christelijk, verenigd Deens koninkrijk. De platen uit Tamdrup laten dus de ontstaansepisode van de Deense kerk zien – mogelijk bevatte het kistje een reliek van Poppo.

Munt met kruis

ca 975/980

Deens

Kopenhagen, Nationaal Museum van Denemarken

Harald Blauwtand is de eerste christelijke koning van Denemarken. Zijn bekering tot de nieuwe religie zette een grote golf van dopen en missionering in gang, die uiteindelijk tot in de verste uithoeken van het land reikte. De bewoners van Denemarken werden, langzaam maar zeker, christenen. Koning Harald propageerde het christendom op allerlei manieren: hij liet kerkjes bouwen, altaren versieren en er werden relieken verspreid die het geloof aanwakkerden. Ook via het muntverkeer liet hij weten dat de Denen nu christelijk waren. Deze munt, geslagen tijdens zijn regering, toont duidelijk herkenbaar het christelijke kruis, dat in de Vroege Middeleeuwen overwegend het gelijkarmige of 'Griekse' kruis is.

Scandinavische schaakstukken, gevonden op het Schotse eiland Lewis: koning, bisschop en krijgers uit de elfde eeuw. Nationaal Museum van Schotland, Edinburgh.

De Scandinavische volkeren waren, tot aan hun contacten met de Franken, relatief geïsoleerd geweest. Door die contacten, ook al waren die in veel gevallen niet op gezelligheid gericht, kwamen ze binnen dezelfde invloedssfeer als de lokale bevolking. Onbewust hebben de Vikingen en de Franken elkaar verregaand beïnvloed. In de tiende eeuw waren op de meeste plaatsen, al dan niet afgedwongen, afspraken gemaakt tussen de oorspronkelijke Scandinaviërs en de plaatselijke machten. De Frankische vorsten stelden zelfs Vikinghoofdmannen als leenmannen aan, als dat goed uitkwam. Door deze afspraken werden de Vikingen een onderdeel van de machtsstructuur van het rijk. Met name in hun pogingen om de ander te slim af te zijn, leerden de verschillende partijen elkaar ook goed kennen. Zo werden de Vikingen langzaam maar zeker onderdeel van een

Europa-wijd netwerk, dat uiteindelijk in zijn geheel christelijk zou worden. Niet omdat de Vikingen er van overtuigd werden dat het christendom beter of juist was, maar omdat de christelijke wereld machtig was. Het was voor alle betrokkenen uiteindelijk het meest opportuun om deel uit te maken van de christelijke Europese wereld.

Beeldvorming over de Vikingen

Elementen van het populaire beeld ¹

Er bestaat in onze tijd niet één eenduidig beeld van de Vikingen. Aan de ene kant is er het beeld uit de massacultuur van cartoons en B-films, waarin de Vikingen worden gepresenteerd als ongemanieerde, maar wel aardige, bierzuipende piraten met grote baarden, helmen met hoorns, brede bijlen en brede glimlachen. Aan de andere kant staat het beeld uit moderne populair-wetenschappelijke boeken en grote tentoonstellingen van de Vikingen als onverschrokken ontdekkers, stichters van naties en een culturele voorhoede. Deze beide zijn deel van een moderne mythe.

De negende-eeuwse Scandinaviërs die Engeland aanvielen, waren niet bewust de Britse eilanden aan het koloniseren en hun smeden waren zich er niet van bewust dat hun producten eens zouden worden gebruikt als bewijs van

de hoge ontwikkeling van het vakmanschap in de Vikingtijd. Sommige onderdelen van deze moderne mythe zijn gewoon onjuist, zoals de hoorns op de helmen en het drinken uit schedels. Sommige halve waarheden hebben echter zeker zoveel invloed gehad, zoals het idee dat de Vikingen

betere wapens hadden dan de Franken, of dat ze in hun tijd gezien eigenlijk slachtoffers waren in plaats van aanvallers.

Het dominante beeld van de Vikingen is niet zozeer bepaald door de stripverhalen over Hagar de Verschrikkelijke en Erik de Noorman of de tekenfilmserie Wicky de Viking. De 'boosdoeners' zijn enerzijds vooral een serie slechte films uit de jaren '60, '70 en '80 (met hun navolgers zoals 'Erik the Viking' van Terry Jones uit 1988), die de Vikingen portretteerden als extreem bloeddorstige, maar heroïsche en dappere wilde krijgers. Anderzijds heeft een aantal recente boeken en tentoonstellingen benadrukt hoe geavanceerd de Vikingen naar vroegmiddeleeuwse maatstaven waren op technisch (scheepsbouw!), cultureel (sieraden!), geografisch (Amerika!), organisatorisch (Engeland!) en zelfs moreel gebied (religieuze tolerantie!). We hebben hoe dan ook een redelijk positief beeld van de Vikingen.

Dit moderne, 'positieve' beeld van de Vikingen is ontstaan in drie fasen: er is een moderne mythe, die is gebaseerd op een voorouders-insteek uit de Late Middeleeuwen, die weer een bewerking is van de stemmen van de contemporaine, vroegmiddeleeuwse slachtoffers. Al in de achttiende eeuw werd de Vikingtijd geïdealiseerd, zowel in Scandinavië als in Groot-Brittannië en Duitsland en Nederland. De weg voor deze moderne mythe

Postzegel uit IJsland uit 2000 met een Vikingschip, ter gelegenheid van de herdenking van de 'grote oversteek' van Leif de Grote in het jaar 1000.

1. Gebaseerd op een onderzoek door R. Simek.

Groepen Viking 're-enactors' (naspelers) tijdens een Vikingen-weekend in Archeologisch Themapark 'Archeon' in Alphen aan den Rijn.

is echter al eerder vrijgemaakt, namelijk (even begrijpelijk als opvallend) door de middeleeuwse IJslandse auteurs, die in hun historische saga's een geïdealiseerd, overwegend positief en historisch genuanceerd beeld van hun eigen verleden geven. Natuurlijk werden in deze heldenverhalen vooral de heldendaden van hun voorouders belicht, met de details die nodig waren om er een mooi verhaal van te maken. Op deze manier werden ook slechte Vikingen zo goed mogelijk neergezet, deels omdat ze al lang dood waren, deels omdat ze de voorvaderen waren van respectabele families uit het toenmalige IJsland. Ook in de kronieken van vroege geschiedschrijvers in Groot-Brittannië is

een stilering en heroïsering van het Vikingverleden te vinden. Ook voor hen waren deze Vikingen vooral roemruchte voorvaderen.

In de contemporaine bronnen, de Frankische annalen, is deze positieve kijk natuurlijk ver te zoeken en blijkt vooral dat de Vikingen diep gehaat waren – maar dit zijn dan ook de notities die de slachtoffers hebben gemaakt. Interessant is dat geen van de vijanden, slachtoffers of beschrijvers in de 'Vikingtijd' over de zeerovers denkt als 'Vikingen'. Dit was een term die de Scandinaviërs zichzelf hadden gegeven. In de bronnen spreken de chroniqueurs van Deense piraten of van Noor-

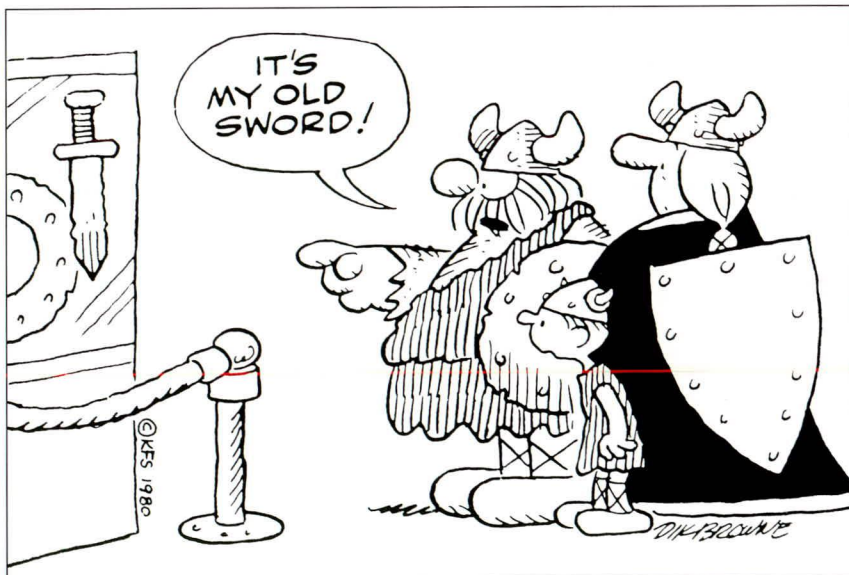
mannen. Later, na 1070, legt de kroniekschrijver Adam van Bremen dat uit: 'De Denen en alle andere volkeren verder dan Denemarken worden door Frankische geschiedschrijvers Noormannen genoemd' en 'die piraten, die zij [de Denen] Vikingen (Wichingos) noemen, noemen wij echter Asmannen.' Het is opvallend dat de beschrijvingen van de Noormannen in het Rijnland redelijk ingehouden zijn: er wordt vooral gesproken over heidenen en piraten. Verder westelijk in Europa wordt de gebruikte taal steeds sterker, met als toppunt Abbo van Saint-Germain-des-Prés, die in 897 de plundering van Parijs in 888 beschrijft, in versvorm. Hij spreekt van 'Satansgebroed', 'volk van ongeluk' en 'het verschrikkelijke leger, moordzuchtige slagorde en bloeddorstig monster.' De reden voor dit verschil ligt deels in de stijl van schrijven, maar ook deels in het verschil in ver-

schrikkingen tussen het Seine/Loire-gebied en het Rijnland. Het lijkt er in Frankrijk echt een stuk drastischer aan toe te zijn gegaan dan in Duitsland. Dat verklaart misschien waarom de auteur van de Annalen van Xanten bij het jaar 846 zo droog alleen maar noteert: 'en de Noormannen plunderden, zoals ze altijd doen.' Wat niet wegneemt dat de Deense heidenen, piraten en rovers ook in het Rijnland alleen met geweld en vernietiging werden geassocieerd.

Onderdelen van het beeld van de Vikingen

Als we het aanbod aan moderne afbeeldingen van de Vikingen overzien, valt op dat een aantal elementen steeds terugkeert. Vikingen worden primair voorgesteld als mannen met rood haar en woeste baarden, die helmen met hoorns dragen. Ze zwaaien met bijlen, hebben rare (bij-) namen (Erik de Verschrikkelijke, Blauwbaard, De Bottenloze) en varen in schepen met een drakenkop als boeg. Als ze zich kwaad maken, komen ze in een soort roes: ze gaan 'berserk'. En ze drinken sterke drank uit schedels van slachtoffers. Deze elementen komen zowel voor in oude films en historische romans, waarin men denkt een historisch juist beeld te geven van de Vikingen, als in modernere stripverhalen, films en cartoons. Waarschijnlijk is **het niet de bedoeling van de moderne tekenaars** om de geschiedenis te verbeelden, maar gebruiken

Cartoon uit de Hagar-serie: 'Hé, dat is mijn oude zwaard!'

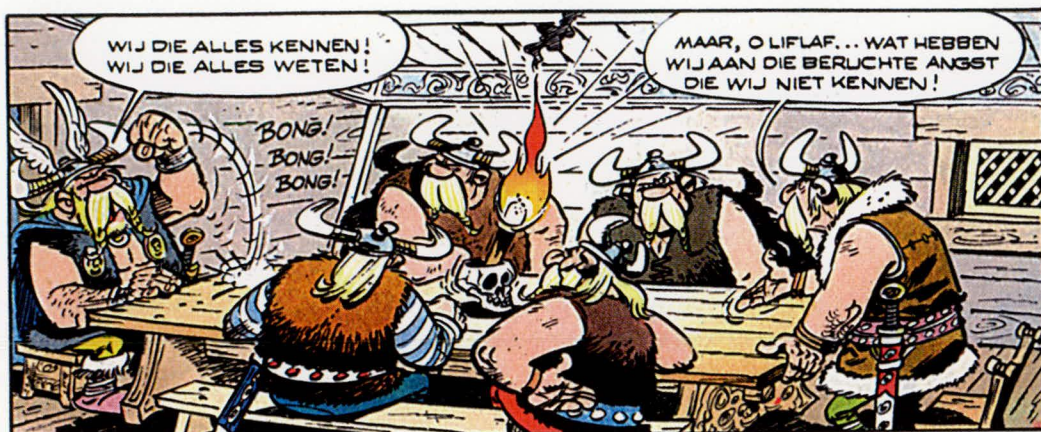
Dierenkop van de boeg van een schip

vijde-zesde eeuw

uit de Schelde bij Zele

Antwerpen, Nationaal Scheepvaartmuseum

In de Schelde in België is een aantal houten dierenkoppen teruggevonden, waarvan dit de grootste is, zo'n anderhalve meter lang. Ze werden al bij de vondst met Vikingschepen geassocieerd en zijn lang doorgedaan voor draken van drakenschepen. Dat blijkt echter niet juist te zijn. Natuurwetenschappelijk onderzoek van het hout heeft uitgewezen dat al deze koppen dateren uit de vierde tot zesde eeuw, ver voor de komst van de Vikingen. Het idee om de boeg van een schip te versieren met een dierenkop is niet typisch voor de Vikingtijd – sterker nog, geen van de teruggevonden Vikingschepen heeft zo'n boegversiering.

'Angst geeft je vleugels'
uit Goscinny en Uderzo,
Asterix en de Noormannen.

zij de vaste 'Vikingelementen' bewust en onbewust om hun creaties als Vikingen te typeren. Toch dragen ook zij bij aan de instandhouding van Vikingmythen, zoals die helmen met hoorns en die schedeldrank.

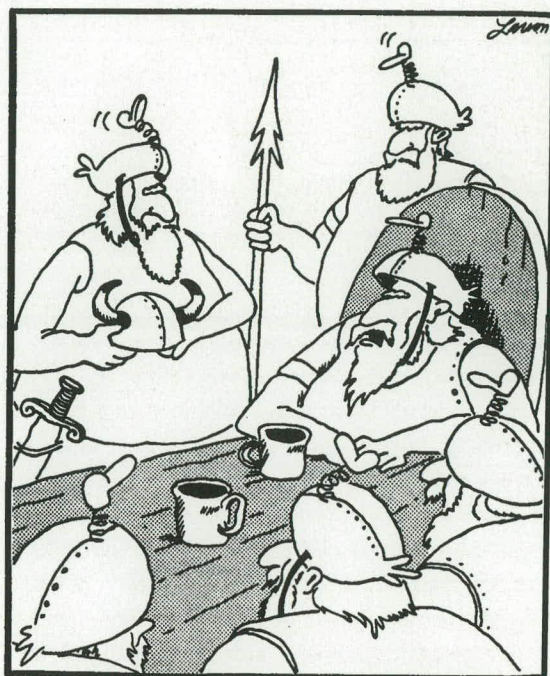
In het stripboek 'Asterix en de Noormannen' zijn alle genoemde onderdelen terug te vinden. De Vikingen hebben drakenschepen met rood/wit-gestreepte zeilen, dragen gehoornde helmen en vechten met bijlen. Centraal in het verhaal staat de mythe dat de Vikingen geen angst kennen en dat 'is een onhoudbare situatie! de hele wereld weet wat angst is, zelfs de zwakste volkeren' en 'het schijnt dat angst vleugels geeft, bij Odin! wij zouden kunnen vliegen... net als vogels!' (afb.). De Vikingen gaan er dus op uit om angst te leren kennen en als bestemming hebben ze 'op goed geluk' de kust van Gallië geprikt... In het Asterix-boek hebben alle Noormannen namen op -af: de hoofdman heet Liflaf en verder heten ze Kortaf, Droogaf en Ikstapaf. In de film 'Erik the Viking' is, naast de standaardelementen, vol humor gespeeld

met het idee dat Vikingen in de strijd moesten sterven om het Walhalla te bereiken. Als het drakenschip in een verschrikkelijke storm begint te zinken en de opvarende Vikingen dreigen te verdrinken, komen de krijgers op het idee om twee aan twee met elkaar te gaan vechten en elkaar aan het zwaard te rijgen, zodat ze allemaal in de strijd zullen sterven (afb.). Dit bizarre gevecht op het schip doet hen alles om zich heen vergeten. Nog net op tijd hoort één van hen hoe het schip aan de grond loopt. Als ze zich verbaasd omdraaien, zijn ze tot op een paar meter van het land genaderd.

'Laten we elkaar doden, zodat we in het Walhalla komen'. Still uit de film 'Erik the Viking' (regie Terry Jones).

Cartoon van Gary Larson
'En nu verder met andere
zaken... Ole Johnson hier
wil ons een nieuw helm-
ontwerp laten zien!

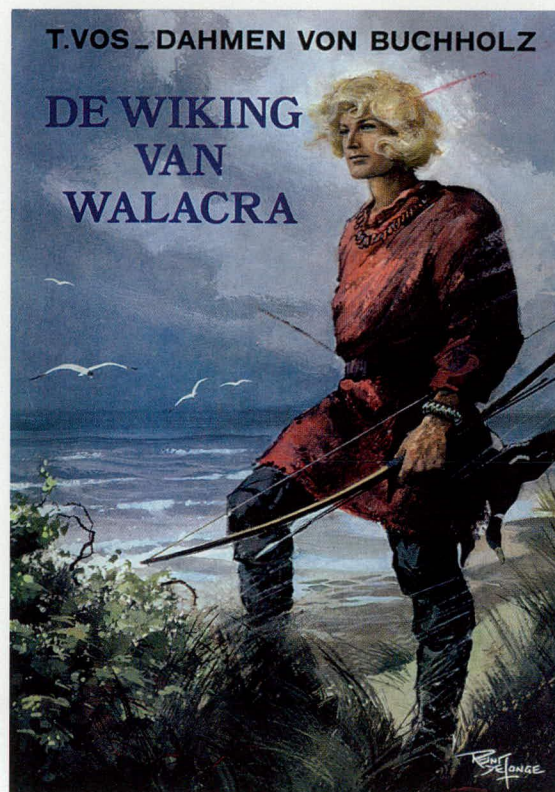
"Now on to other business . . . Ole Johnson here
has a new helmet design to show us!"

Door het hele verhaal loopt het 'going berserk'
als een rode draad. De tocht van Erik de Viking is
de eerste zeereis van een bleke, bangige jonge
Viking, wiens vader bekend stond om zijn roes-
achtige driftbuien. De luidruchtige vader hoopt
dat de reis de jongen wat lef bijbrengt. Na aan-
vankelijke zeeziekte en ander Vikingonwaardige
kwalen komt ergens op de laatste bladzijden het
moment dat de jongen zich zo kwaad maakt dat

zijn ogen gaan rollen, het schuim hem op de
mond staat en hij in blinde woede een heel dorp
uitmoordt. Groot applaus natuurlijk, want hij
heeft het 'berserk' gaan geleerd.

Missers

De grootste misvatting in het verbeelden van de
Vikingen zijn de helmen met hoorns erop. Die zijn
zonder meer een vast element van alle afbeeldin-
gen van Vikingen. Zulke helmen zijn echter nooit
gevonden uit de Vikingperiode en het staat vast
dat de Vikingen geen hoorns op hun helmen
hadden. Wat ze wel droegen waren vrij rechte,
nauwsluitende helmen met een neusplaat. De
gehoorde helmen komen vanaf de achttiende
eeuw voor in verbeeldingen van de Vikingen, maar
waar komen ze vandaan? Het lijkt erop dat spec-

Omslag van historisch
jeugdboek 'De Wiking
van Walacra' van Tonny
Vos - Dahmen von
Buchholz uit 1971.

Bronstijd-helmen met
gekrulde hoorns, gevonden
in het veen. National
Museum van Denemarken,
Kopenhagen.

taculaire vondsten in de Deense veenmoerassen in de achttiende en negentiende eeuw het beeld van 'de voorouders' sterk heeft beïnvloed. In Veksø op Sjaelland zijn in deze periode bronzen helmen gevonden met gekrulde hoorns erop en ook bolle ogen, zodat de helm op de kop van een beest lijkt (afb). Tegelijkertijd werden in het veen ook grote bronzen blaasinstrumenten gevonden, zogenaamde lurs, en het is niet toevallig dat men zich de Vikingen – de mensen van vroeger – voorstelde met gehoornde helmen en spelend op lurs. In werkelijkheid stammen die vondsten uit de brons-tijd; de helmen dateren van 800-400 voor Chr. De hoorns die we zien afgebeeld op Vikinghelmen zijn echter wel wat anders dan die op de brons-tijdhelmen; het zijn echte hoorns, vrij kort, spits en wit. Er is wel geopperd dat de gehoornde helmen een misinterpretatie kunnen zijn van een grafvondst, waar een vrij beschadigde helm is gevonden samen met drinkhoorns; mensen zouden dan, op grond van een tekening van de vondsten, zijn gaan denken dat de hoorns op de helm hoorden. Hoe dan ook, de helmen met hoorns zijn de grootste historische blunder wat de Vikingen betreft. Het idee om een hoofddeksel te ontwerpen waarmee de drager eruit ziet als een wild dier, is overigens wel over de hele wereld bekend.

Het beeld dat men van de Vikingen had, heeft ook de interpretatie van archeologische vondsten beïnvloed. Zo zijn in de periode 1934-1953 in de

Schelde zes houten dierenkoppen gevonden, de meeste met een lange nek, die van de boegen van schepen afkomstig konden zijn. Bij alle zes dacht men direct dat dit de befaamde 'drakenkoppen' van Vikingschepen waren. De eerste en grootste kop van een monster met opengesperde bek, in totaal bijna 1,5 meter lang, werd gevonden in 1934 in de Schelde bij Appels en bevindt zich sinds 1938 in het British Museum in Londen. Een andere kop is in 1951 gevonden in de Schelde bij Zele en behoort tot de collectie van het Scheepvaartmuseum in Antwerpen. Deze slangenkop is meer dan 70 centimeter lang. De andere vier betreffen kleinere fragmenten van 10 tot 40 centimeter lengte. Onderzoek van het hout van de koppen

Slangenkop van de boeg van een schip uit ca 400, gevonden in de Schelde bij Appels. British Museum, Londen.

Bronzen paardje op een
windvaan van de boeg van een
Vikingschip. Nationaal Museum
van Denemarken, Kopenhagen.

heeft echter uitgewezen dat ze veel te oud zijn om met de Vikingen in verband gebracht te worden; ze dateren uit de vierde tot zesde eeuw na Chr. Daaruit blijkt des te meer dat het geen exclusief Vikingenidee is om een schip van een boegbeeld te voorzien in de vorm van een dier. Romeinse en Germaanse schepen hadden dat ook – en ook buiten Europa komt het veelvuldig voor. Wat de Vikingen betreft is er nog steeds nooit een drakenboeg gevonden en ook op contemporaine afbeeldingen zie je meestal een wat minder gedefinieerde spitse of gekrulde boeg. Wel zijn windvanen van metaal bekroond met een driedimensionaal beest bewaard gebleven, die op de boeg van een schip waren gemonteerd (afb. p. 182). Juist die voldoen aan de beschrijving (rond 1000) van de schepen uit de vloot van Knut.

In 1946 kwam de jonge schipper Romke de J. met een aantal bijzondere vondsten naar het Fries Museum in Leeuwarden. De voorwerpen, waaronder benen objecten met Runeninscripties, munten en zilveren sieraden zouden door zijn grootvader zijn gevonden bij het afgraven van terpen en nooit aan iemand getoond zijn. In 1962 weet het Fries Museum de belangrijkste stukken aan te kopen, waaronder de vrijwel complete 'Vikingschat van Winsum'. De schat bestond uit 15 zilveren voorwerpjes: Thorhamertjes, ringen, hangers, een staafje en een krijgerbeeldje en is afkomstig uit de terp Bruggeburen bij Winsum. Het museum

denkt een topstuk te hebben aangekocht: deze schat wijst direct op de aanwezigheid van Vikingen in Nederland. Vrij snel na de aankoop ontstaat echter twijfel over de echtheid, vooral omdat de unieke schat zo weinig overeenkomst vertoont met Vikingschatten uit Scandinavië. Na uitvoerig onderzoek blijken alle door Romke verkochte voorwerpen een opvallende gelijkenis te vertonen in stijl. Ongeacht of ze van been, ivoor of metaal zijn en ongeacht de verspreide vindplaatsen waar ze vandaan zouden komen. De voorwerpen uit de Vikingschat zijn van een heel andere samenstelling dan echt Vikingzilver en vertonen bovendien sporen van modern gereedschap. De 'Vikingschat van Winsum' is volledig vals. Waarschijnlijk hebben de voorwerpen een nationaal-socialistische achtergrond. In kringen van het Derde Rijk werd zeer actief gewerkt aan het wetenschappelijk onderbouwen van het idee van een Germaanse oorsprong. De stoere, blonde Vikingen werden in die context graag gezien als pure 'Germanen'. In speciale ateliers werden oorspronkelijke Germaanse voorwerpen nagemaakt, die vooral in het onderwijs werden gebruikt. De Thorhamer en afbeeldingen van krijgers hoorden bij de gewilde symbolen. Mogelijk heeft Romke er via zijn contacten een aantal gekocht, er zelf wat bij geknutseld en het geheel voor een goede prijs verkocht. De Nederlandse wetenschap, die graag tastbare bewijzen wilde voor de aanwezigheid van Vikingen op het eigen grondgebied, trapte erin.

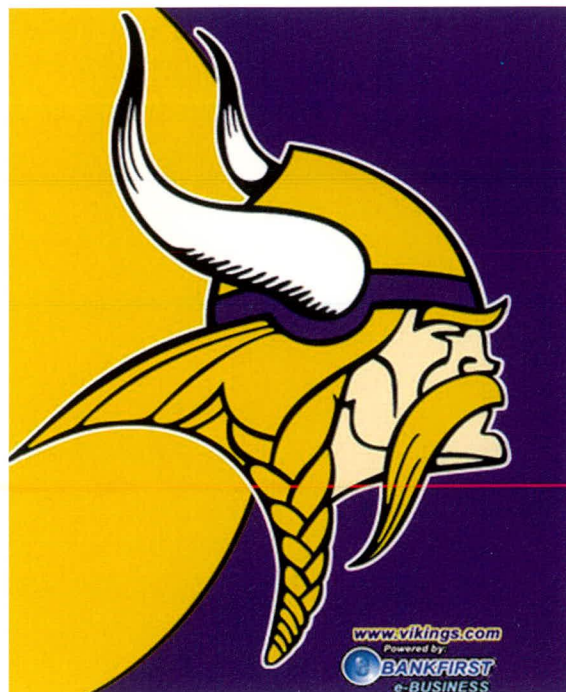
Viking als logo

De helmen met hoorns en de drakenschepen met gestreepte zeilen zijn de belangrijkste ingrediënten van de vele logo's of beeldmerken van bedrijven, clubs en producten die zich Viking noemen of zich als Vikingen verbeelden. De associatie met de Vikingen wordt gekozen als een stoer beeldmerk en is daarin verbonden met het idee van dappere reizigers dat over de Vikingen bestaat; alle elementen van wreed- of slechtheid zijn vanzelfsprekend afwezig. Natuurlijk is de Viking als logo het meest prominent aanwezig in de Scandinavische landen, waar de Vikingen als typerende historische identiteit worden gebruikt. De supporters van de

Noorse voetbalsupporter met Vikinghelm met horens.

Logo van de Minnesota Vikings, een American Football-team

nationale Scandinavische voetbalteams tooien zich bijvoorbeeld graag met helmen met hoorns in de landskleuren – eventueel met blonde of rode vlechten – en met opblaasbare bijlen (afb.). Dat doen ook de fans van de wereldkampioen Darts van 2003, Andy Fordham, bijgenaamd 'The Viking'. Ook is er in Scandinavië een levendige 'scene' van bands die 'Viking Metal' muziek maken, zoals Enslaved, Thyrfing en Fortid (CD 'Thor's Anger'), die in hun teksten en ook de bijbehorende T-shirts vooral inspelen op bloederige zaken in het koude Noorden. In Noorwegen is ook een voetbalteam dat Viking Stavanger heet, het ijsstadion in Hamar heet het Vikingschip (en is

'Vikingschat van Winsum' (10 objecten) midden twintigste eeuw Leeuwarden, Fries Museum

De 'Vikingschat van Winsum' werd in de jaren '60 aangekocht door het Fries Museum als een zeer bijzondere vondst uit de terp Bruggeburen bij Winsum. De schat bestaat

uit een rechthoekige hanger met afgeronde hoeken, twee ringen met verticale insnijdingen, een plat staafje met horizontale banden, een beeldje van een krijger en een aantal Thorhamertjes, waarvan drie aan een ring hangen. De schat is vals. Dat blijkt onder meer uit de stijl en de samenstelling van de schat, die afwijkt van alle bekende

Vikingschatten. Sporen van vijlen tonen aan dat moderne gereedschappen zijn gebruikt bij het maken. Ook de kleur van de bovenlaag van het zilver (het patina) klopt niet, wat te wijten is aan het zilveragehalte van de valse voorwerpen. Dat schommelt tussen de 25 en 65 procent en is bij echt Vikingzilver veel hoger, rond de 90 procent.

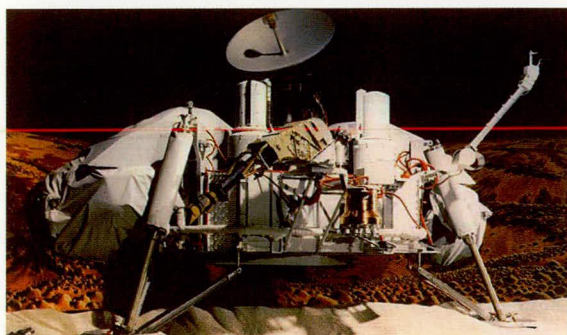

Vikingschip van Playmobil.

gebouwd in de vorm van een omgekeerd schip) en de 'Vikinger' zijn een Deense carnavalsband. Ook in York zijn ze hun herkomst niet vergeten: het lokale radiostation van Yorkshire heet Viking FM. Het ontdekken van vreemde streken kan de inspiratie geweest zijn van de mensen van de ruimtevaartorganisatie NASA om hun Marsverkenner Viking I te noemen (afb.).

De stoere Vikingen lenen zich bijzonder als inspiratie van teams uit traditioneel koude streken,

De Viking I, Marsverkenner van de NASA.

zoals de American Footballers van de Minnesota Vikings, die een Viking met gehoornde helm, rode vlechten en een rode hangsnor als logo hebben. Enigszins cryptisch is dat de supporters van het Friese voetbalteam F.C. Heerenveen, dat speelt in blauw-wit gestreepte shirts in de kleuren van de Friese vlag, zich wel 'Blue White Vikings' noemen; historisch gezien is het op zijn minst vreemd Friezen als Vikingen te omschrijven. Dat geeft ook aan hoezeer de beeldvorming op de Vikingmythe teruggaat en hoe weinig de geschiedenis er daarbij toe doet. Het meest bekend is misschien wel Viking als topmerk van schaatsen (Noren). Op Vikings zijn onder andere Falko Zandstra en Rintje Ritsma wereldkampioen hardrijden op de schaats geworden. Ook op minder voorspelbare plekken kun je Vikingen tegenkomen; zo is een drakenschip met gestreept zeil, recht op de kijker afvarend, het logo van het luxe automerk Rover (afb.). Mogelijk ligt de associatie met reizende rovers aan de basis hiervan? Ook hotels, jachten, reddingsmateriaal voor op zee, keukeninrichtingen en naaimachines dragen al dan niet toepasselijk de naam 'Viking'. Overigens, toen schrijver dezes in het Centraal Museum Utrecht begon met het werken aan dit boek, kreeg ze twee ordners om de aantekeningen in op te bergen; die waren van het merk 'Viking' – een groothandel in kantoorartikelen.

Embleem van automerk Rover met een Vikingschip met gestreept zeil.

VIKINGEN ALGEMEEN

Y. Cohat, *De Vikingen, heersers der zee*, Houten 1990.

K. Gabrielsen, *A short history of the Vikings*, 2000.

J. Graham-Campbell, *Viking Artefacts, A Select Catalogue*, Londen 1980.

M. Magnusson, *Archeologie: De Vikingen*, Den Haag 1975.

S.M. Margeson, *Ooggetuigen: Vikingen*, 2002

A. Pearson, *Kijk op het verleden: De Vikingen*, Amsterdam 1994.

P. Sawyer, *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, Oxford 1997.

R. Simek, *Die Wikinger*, München 1998.

Time Life: Zo was het leven toen drakkars uitvoeren, De vikingen 800-1100, Amsterdam 1999.

D.M. Wilson, *The Vikings and their Origins*, Londen 1970.

D.M. Wilson/O. Klindt-Jensen, *Viking Art*, Londen 1966.

HET FRANKISCHE RIJK

D.P. Blok, *De Franken in Nederland*, Bussum 1974.

W. Braunfels, *Die Welt der Karolinger und ihre Kunst*, München 1968.

R. Hinks, *Carolingian Art*, Londen 1935.

R. McKitterick, 'The Historical Context: Carolingian Wealth, Faith and Culture', in: K. van der Horst/W. Noel/W.C.M. Wüstefeld (red.), *The Utrecht Psalter in Medieval Art, Picturing the Psalms of David*, Utrecht 1996.

Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben, Düsseldorf 1965 (4 delen).

F. Mütherich, *Carolingian Painting*, Londen 1977.

W. Dreßen/G. Minkenberg/A.C. Oellers, *Ex Oriente, Isaak und der weiße Elefant, Bagdad – Jerusalem – Aachen, Eine Reise durch drei Kulturen um 800 und heute*, Mainz 2003.

VIKINGEN OVERZEE

W.W. Fitzhugh/E.I. Ward (red.), *Vikings, The North Atlantic Saga*, Washington D.C. 2000.

A. d'Haenens, *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle*, Leuven 1967.

R. Hall, *The Viking Dig, The Excavations at York*, Londen 1984.

A.-C. Larsen (red.), *The Vikings in Ireland*, Roskilde 2001.

J. Renaud, *Les Vikings en France*, Tours 2000.

J. Richards, *Blood of the Vikings*, Londen 2001.

E. Roesdahl e.a. (red.), *The Vikings in England*, Tunbridge Wells 1981.

M. Rud, *The Bayeux Tapestry and the Battle of Hastings 1066*, Kopenhagen 2002.

Viking and Medieval Dublin, Dublin 1973.

VIKINGEN IN NEDERLAND

J.C. Besteman, *Vikingen in Noord-Holland? De zilverschat van Wieringen in het licht van de Noormanneninvallen*, Haarlem 1997.

J.C. Besteman, 'Nieuwe Vikingvondsten van Wieringen, De zilverschat Westerklijf II', in: P.J. Woltering e.a. (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij bij zijn 65e verjaardag*, Amersfoort 2002, p. 65-75.

Blok, D.P., *De Vikingen in Friesland, in Naamkunde 10* (1978), p. 25-47.

'Dorestad speciaal', *Spiegel Historiae* 13-4 (1978).

W.A. van Es, 'Friezen, Franken en Vikingen', in: W.A. van Es/W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad (50 v.Chr.-950 na Chr.)*, Utrecht 1994, p. 82-120.

W.A. van Es/J. van Doesburg/I.B.S. van Koningsbruggen, *Van Dorestad naar Wijk bij Duurstede, Het ontstaan van een stad in het spanningsveld tussen Friezen en Franken, graven en bisschoppen, ca. 600-1500 na Chr.*, Abcoude/Zutphen 1998.

M. Groothedde, 'Vikings in Zutphen (Netherlands), Military Organization and Early Town Development after the Viking Raid in 882', in Simek 2004.

R.M. van Heeringen e.a. (red.), *Vroeg-middeleeuwse ringwalburchten in Zeeland*, Goes/Amersfoort 1995.

J.H. Holwerda, *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen*, Leiden 1930.

T. Polderman, *Zeeland in de Vroege Middeleeuwen* (± 500 tot ± 1000), Zierikzee 2001.

H.H. van Regteren Altena e.a. (red.), *De Vikingen in de Lage Landen getoetst aan de Danelaw*, Amsterdam 1971.

A. Roes, *Vondsten van Dorestad*, Groningen 1965.

R. Simek (red.), *Vikings on the Rhine, Recent Research on Early Mediaeval Relations between the Rhinelands and Scandinavia*, Bonn 2004 (*Studia Mediaevalia Septentrionalia* 11).

J. Stobbe, *Friezen, Franken en Vikingen in het noord-westelijk kustgebied, De Kop van Noord-Holland in de Vroege Middeleeuwen*, Hippolytushoef 2000.

J. de Vries, *De Vikingen in de lage landen bij de zee*, Haarlem 1923.

A. Willemsen, 'Scattered across the Waterside, Viking Finds from the Netherlands', in Simek 2004.

VIKINGEN IN DUITSLAND

H. Elsner, *Wikinger Museum Haithabu: Schaufenster einer frühen Stadt*, Schleswig 1989.

W. Haubrichs, *Die Kultur der Abtei Prüm zur Karolingerzeit, Studien zur Heimat des althochdeutschen Georgliedes*, Bonn 1979.

E. Roesdahl (red.), *Wikinger Waräger Normannen, Die Skandinavien und Europa 800-1200*, Berlijn 1992.

R. Simek (red.), *Vikings on the Rhine, Recent Research on Early Mediaeval Relations between the Rhinelands and Scandinavia*, Bonn 2004 (*Studia Mediaevalia Septentrionalia* 11).

S. Walther, 'Die Wikinger im Rheinland in den lateinischen Quellen', in Simek 2004.

SCHEPEN

Les Bateaux des Vikings, Roskilde/Rouen 1992.

A.E. Christensen, *Guide to the Viking Ship Museum*, Oslo 1987.

J. Obladen-Kauder/A. Peiss, 'Ein Flußkahn aus der Zeit Karls des Großen', in: H.G. Horn e.a. (red.), *Fundort Nordrhein-Westfalen, Millionen Jahre Geschichte*, Köln 2000.

A. van de Moortel/R. de Bruin, *Het Utrechtse schip: scheepsbouw en scheepvaart in de Rijndelta rond het jaar 1000* (in druk).

BEELDVORMING

R. Goscinny/A. Uderzo, *Asterix en de Noormannen*, Brussel 1967.

R. Simek, 'The Vikings and their Image among their Contemporaries', in Simek 2004.

L. Verhart, 'De 'Vikingschat van Winsum', in: L. Verhart, *List en bedrog*, Utrecht 1995.

- Archäologisch Landesmuseum in den
Stiftung Schleswig-Holsteinische
Landesmuseen / Schloß Gottort,
Schleswig: pp. 98, 165, 167
- Jan Besteman, Amsterdam: p. 142
- Bibliothèque Nationale, Paris: pp. 95,
118, 155
- Birka Museum, Bjørkø: p. 168
- Bonnefantenmuseum, Maastricht:
p. 87, 88
- British Library, London: p. 115
- British Museum, London: p. 181
- Dik Browne © KFS: p. 176
- UvA-Kaartmakers: p. 89
- Centraal Museum, Utrecht: pp. 58, 60,
85, 91, 121
- Dombibliothek, Trier: p. 22
- Erzbischöfliche Diözesan- und
Dombibliothek, Köln: p. 11
- Fries Museum, Leeuwarden / Johan
van der Veer: p. 185
- Germanisches Nationalmuseum,
Nürnberg: p. 17
- Geld- en bankmuseum, Utrecht: p. 105
- R. Goscinny & A. Uderzo © Dargaux
Benelux, Brussel: p. 178 (b.)
- Thomas Himstedt, Universität Bonn /
UvA-Kaartmakers: pp. 10, 16, 25, 96,
112, 119
- Reint de Jonge © Uitgeverij
Westfriesland, Hoorn: p. 179 (r.o.)
- Kultur- und Stadthistorisches
Museum, Duisburg: p. 21
- Kertemindes Museum, Kerteminde /
Werner Karrasch: p. 57
- Kunsthistorisches Museum, Wien: p. 90
- Gary Larson © Chronicle Publishing
Company, USA: p. 179 (l.b.)
- Limburgs Museum, Venlo: p. 125
- Bengt A. Lindberg, Södermanland:
p. 159
- Musée de la Tapisserie, Bayeux: pp. 23,
76 (o.), 124
- Museum Het Catharijneconvent,
Utrecht: p. 160
- Museum Ribes Vikinger, Ribe: pp. 55,
93, 97, 100, 101
- Museum Sigtuna: p. 152
- Museum Het Valkhof, Nijmegen: p. 126
- Nationaal Scheepvaartmuseum,
Antwerpen: p. 177
- Nationalmuseet, København: pp. 48, 53,
120 (o.), 151, 157, 170, 172, 180, 182
- National Museum of Scotland,
Edinburgh: p. 173
- National Museum of Iceland, Reykjavik:
p. 156
- National Museum of Ireland, Dublin:
p. 35
- Pierpont Morgan Library, New York:
p. 164
- Playmobil Benelux BV, Strombeek-
Bever (B): p. 186 (l.b.)
- Reunion des Musées Nationaux, Paris:
p. 92 (o.)
- Rheinisches Landesmuseum, Bonn:
pp. 59, 79 (r.o.)
- Rijksdienst voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek, Amersfoort: p. 149
- Rijksdienst voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek, Ton Enders: p. 135 (l)
- Rijksmuseum van Oudheden, Leiden /
Peter Jan Bomhof: pp. 2, 106, 138
- Rijksmuseum van Oudheden, Leiden:
pp. 19, 77, 80, 107, 110, 112, 154
- Statens Historiska Museum,
Stockholm: pp. 94, 158, 161
- Statens Historiska Museum, Stockholm /
Christer Åhlin: p. 113, 137, 148
- Statens Historiska Museum, Stockholm /
Sören Hallgren: p. 150
- Statens Historiska Museum, Stockholm /
Jan-Eve Olsson: pp. 11, 13, 14, 25, 29,
31, 32, 34, 37, 39, 40, 43, 44, 46, 47,
49, 63, 103, 123, 127, 129, 130, 153
- Schatkamer Onze Lieve Vrouw Sterre
der Zee, Maastricht: p. 162
- Stadt Aachen: pp. 83, 84
- University Museum, Oslo: pp. 50, 69,
71, 72, 73, 74, 122, 131 (l.b.)
- Universiteitsbibliotheek Utrecht:
pp. 54, 109
- Het Utrechts Archief / Fotodienst,
Utrecht: p. 51
- Vikingskibsmuseet, Roskilde: pp. 9, 26,
27, 65, 66, 68
- Wikingermuseum Haithabu: p. 120 (r.o.)
- Wikingerstadt Haithabu: p. 75
- Annemarieke Willemsen, Leiden: pp. 24,
28, 30 (b.), 33, 38, 64, 67, 70, 79 (l.b.),
92 (b.), 120 (r.b.), 136, 169, 175
- Kelvin Wilson, Ridderkerk: pp. 30 (r.o.),
108-109, 134-135 (b.), 139
- Wolters-Noordhoff, Groningen ©:
p. 104
- York Archaeological Trust, York: pp. 36,
41
- Gemeente Zutphen: pp. 132, 133, 134
(o.), 135 (r.o.), 140, 141, 145, 146
- Zeeuws Museum, Middelburg: p. 147
- uit 'Encyclopedia of the Vikings': p. 76
(l.b.), 171
- uit: De Karolingische beschaving: p. 82
- uit 'Short History of the Vikings': pp. 30
(l.o.), 42 (l.b.), 45, 184 (r.b.)
- uit 'The Vikings': pp. 42 (l.o.), 128
- www.vikings.com: p. 184 (l.o.)
- www.mg-rover.com: p. 186 (r.b.)
- www.nasa.gov: p. 186 (l.o.)

Het project Vikingen in het stroomgebied van Rijn en Maas, 800–1000 werd gerealiseerd door:

Rheinisches LandesMuseum, Bonn:

Roswitha Arnold
Siegfried Clemens
Friederike Hilscher-Ehlert
Thomas Himstedt
Michael Jumpertz
Petra Jung
Ute Knipprath
Norbert Müller

Klaus Nöthen
Hans-Hoyer v. Prittwitz
Ute v. Prittwitz
Walter Regh
Udo Sonntag
Gabriele Thoma
Hans-Dieter Trogemann
Ingeborg Wischniewski
Met ondersteuning van het Bundesministerium
für Verkehr, Bau- und Wohnungswesen

Centraal Museum, Utrecht:

Cecile Bögels
Renger de Bruin
Erica van Buchem
Frija Klijn

Cecile Ogink
Eveline Reeskamp
Hans Schopping
Catrien Schreuder
Siebe Tettero
Studio Job, Antwerpen

Vikingskibsmuseet, Roskilde:

Anders Jensen
Werner Karrasch

Mette Kryger
Anne-Christine Larsen
Morten Nielsen
Henrik Terkelsen

Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn:

Ulrike Engel
Rudolf Simek
Ana Suhr

Het project werd mede mogelijk gemaakt door:

HGIS

Statens Historiska Museum, Stockholm

Archeologische Dienst, gemeente Zutphen

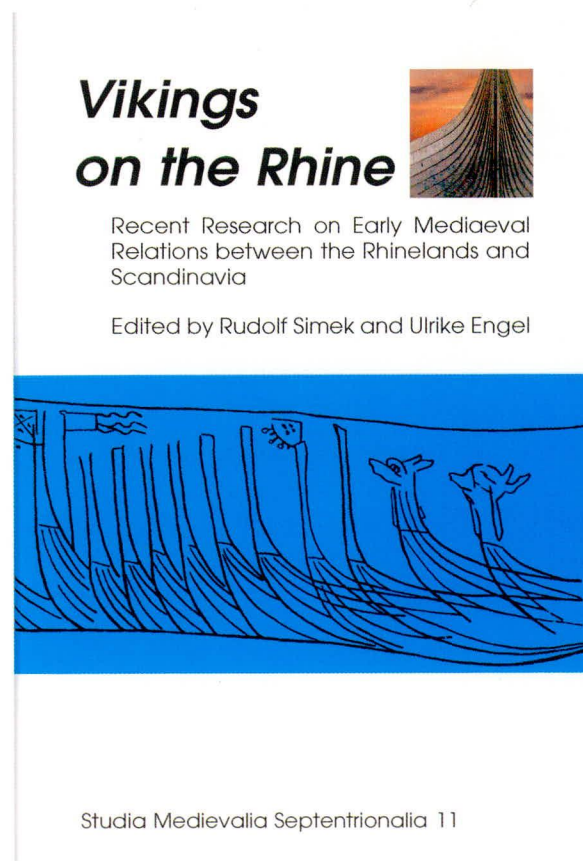
Rijksmuseum van Oudheden/Annemarieke Willemsen, Leiden

Ministerie van
Buitenlandse Zaken

UN
DER
NAT
UR
S
CHAP

Weitere Informationen und neueste
Forschungen zu diesem Thema
bietet der folgende Band:

In der selben Reihe sind bisher erschienen:

STUDIA MEDIAEVALIA SEPTENTRIONALIA

Studies in Mediaeval North-Western Europe

edited by Rudolf Simek

- Vol. 1: Lotte Motz: *The King, the Champion and the Sorcerer: A Study in German Myth*. 148 pp., 1996, € 14,30
- Vol. 2: *12. Arbeitstagung der deutschsprachigen Skandinavisten: Greifswald 16.9. – 23.9.1995*. 598 pp., 1996, € 43,40
- Vol. 3: Hermann Pálsson: *Oral Tradition and Saga Writing*. 144 pp., 1998, € 15,30
- Vol. 4: Gudrun Stecher: *Von den wunderleichen prunnen. Wundersame Gewässer in der wissenschaftlichen Literatur des Mittelalters*. X + 438 pp., 1999, € 35,10
- Vol. 5: *Speculum Regale. Der norwegische Königsspiegel in der europäischen Tradition. Neue Forschungen zum altnorwegischen Konungskuggsjá*. 176 pp., 2000, € 22,90
- Vol. 6: *Sagnaheimur. Studies in honour of Hermann Pálsson at his 80th birthday*. 400 pp., 2001, € 38,20
- Vol. 7: *Mythological Women. Studies in Honour of Lotte Motz, 1922-1997*. 374 pp., 2002, € 38,20
- Vol. 8: Ute Schwab: *weniger wäre – Ausgewählte Kleine Schriften*. 527 pp. + 40 pls., 2003, € 60,00
- Vol. 9: Alessia Bauer: *Runengedichte – Texte, Untersuchungen und Kommentare zur gesamten Überlieferung*. 272 pp., 2003, € 26,50
- Vol. 10: John McKinnell, Rudolf Simek, Klaus Düwel: *Runes, Magic and Religion*. 224 pp., 2004, € 16,00
- Vol. 11: Rudolf Simek (Ed.): *Vikings on the Rhine. Recent research on Early Mediaeval relations between the Rhinelands and Scandinavia*. 2004. € 27,90

VERLAG FASSBAENDER - WIEN
A-1150 WIEN, LICHTGASSE 10, AUSTRIA
FAX +43-1-892 35 46-22
www.fassbaender.com
mail@fassbaender.com

